

Historisch Jaarboek

Westland 2020

33

Genootschap
Oud-Westland

Historisch Jaarboek

Westland 2020

33 Genootschap
Oud-Westland

Inhoud

Historisch Jaarboek

	Van de redactie	5
Redactie	De bevrijding van het Westland in beeld	9
Jan Dahmeijer	Een compagnie Jagers in 's-Gravenzande	31
Leen M. Valstar	Het gezin Valstar en de oorlog van 1940-1945	53
Jaap van Duijn	De Westlandse tuinbouw gedurende de Tweede Wereldoorlog	73
Frank de Klerk	Westlandse NSB-burgemeesters in oorlogstijd	91
Peter de Krom	Duitsers schieten foto's in het Westland	115
Kees Groenewegen	De broers Groenewegen en de aanleg van de tankgracht	137
Leo van den Ende	Het lot van de Joodse slagersfamilie Van Leeuwen	161
Wil Bol	Archeologische kroniek van het Westland over 2019	177
Redactie	Bibliografie van het Westland over 2019	199
Leen M. Valstar	In memoriam Wil van den Bos Czn	203
Liduin Badoux-Grootscholten	Jaarverslag van het Genootschap Oud-Westland over 2019	205
	Auteurs	213

Van de redactie

In 2020 is het 75 jaar geleden dat ook het westen van Nederland werd bevrijd. In het Westland waren het de Canadezen die, toegejuicht door de bevolking, in de tweede week van mei 1945 door de dorpen trokken.

Om de bevrijding te herdenken heeft de redactie van het jaarboek in overleg met het bestuur van het Genootschap al een jaar geleden besloten dat de 33ste editie van het jaarboek een themanummer zou worden over de Tweede Wereldoorlog. Dit themanummer ligt nu voor u. Naast uiteraard beeldmateriaal over de bevrijding en de bevrijdingsfeesten is het jaarboek gevuld met artikelen die de oorlogsperiode zelf en de daaraan voorafgaande mobilisatie bestrijken. Normaal gesproken wordt het jaarboek in september gepresenteerd, maar in verband met alle activiteiten rond dit bijzondere thema is de publicatie een half jaar vervroegd.

Na de afkondiging van de mobilisatie op 28 augustus 1939 werd in 's-Gravenzande een compagnie Jagers gelegerd. Jaren na de oorlog maakte hun commandant op verzoek van enkele van zijn manschappen een verslag van de gebeurtenissen vanaf de Duitse inval op 10 mei 1940 tot aan de capitulatie. Jan Dahmeijer heeft dit verslag verwerkt in zijn artikel over de mobilisatietijd in 's-Gravenzande en de gevechten rondom het dorp tijdens de eerste oorlogsdagen.

Leen M. Valstar heeft in het vorige jaarboek in een eerste artikel het bijzondere leven op schrift gesteld van zijn grootvader, tuinbouwvoorman Fulps Valstar. In dit jaarboek gaat hij in op de oorlogsperiode, waarin het gezin Valstar zwaar op de proef werd gesteld. Zijn grootvader moest als voorzitter

van het Hoofdbedrijf voor Tuinbouwproducten voortdurend laveren tussen de eisen van de bezetter wat betreft de export van groenten en fruit naar Duitsland en de belangen van de Nederlandse bevolking. Mogelijk in verband hiermee is hij in augustus 1944 als represaille voor een aanslag door het verzet lafhartig vermoord, evenals plaatsgenoot Dirk Voskamp. Zoon Leen Valstar heeft zijn rol in het verzet eveneens met de dood moeten bekopen.

De tuinbouw had het in de crisis van de jaren dertig zwaar te verduren. Jaap van Duijn brengt in zijn bijdrage aan dit jaarboek helder in kaart dat de komst van de Duitse bezetter in financieel opzicht een gunstige ommekeer betekende voor de meeste Westlandse tuinders. Het was afgelopen met het massaal doordraaien van groente. De producten konden tijdens de bezetting tegen hoge prijzen worden afgezet, zowel op de binnenlandse markt als in Duitsland.

Frank de Klerk heeft zich in het Nationaal Archief en in het Historisch Archief Westland verdiept in de dossiers van de vier NSB-burgemeesters die het Westland tijdens de bezetting gekend heeft. Hij komt tot de conclusie dat een van hen een overtuigd nationaalsocialist was, die na de oorlog door de Bijzondere Rechtspleging dan ook niet als 'licht geval' werd gezien. De drie anderen waren eerder opportunisten die de NSB zagen als een opstapje naar een mooie carrière in het openbaar bestuur.

Na de capitulatie ging het er voor de Duitse soldaten in het Westland vooral gedurende de eerste oorlogsjaren ontspannen aan toe. In hun vrije tijd gingen ze uit en, vaak gewapend met een fototoestel, verkenden ze de omgeving. Peter de Krom heeft door naarstig speurwerk een groot aantal kiekjes weten te verzamelen die door Duitse soldaten in deze omgeving zijn gemaakt. Samen met Jeroen Rijpsma heeft hij een selectie daarvan in een artikel voor het jaarboek vastgelegd.

Niet alle tuinders ging het zakelijk voor de wind tijdens de bezetting. Een aantal van hen moest wijken voor de aanleg van de tankgracht als onderdeel van de Atlantikwall. Zo ook vijf broers Groenewegen aan het Galgepad in Naaldwijk. De zoon van een van hen, Kees Groenewegen, beschrijft hoe dit het leven van deze tuindersgezinnen op zijn kop zette. Woningen moesten worden gesloopt en kassen moesten met de grond gelijkgemaakt worden. Uiteindelijk bleven hun woningen gespaard, door acties van onder meer burgemeester Elsen van Naaldwijk.

Alleen in Naaldwijk en Monster woonden bij het uitbreken van de Tweede Wereldoorlog nog enkele Joodse gezinnen. Zij kregen zoals overal elders al snel te maken met steeds verdergaande beperkingen in hun bewegingsvrijheid en handelen.

Leo van den Ende heeft de geschiedenis en het uiteindelijke lot van het Monsterse slagersgezin Van Leeuwen opgetekend. Zij zijn in de loop van 1942 weggevoerd en via kamp Westerbork naar Auschwitz gedeporteerd, waar zij al snel na aankomst zijn vermoord.

De Archeologische kroniek wordt sinds vorig jaar niet langer verzorgd door de archeologisch adviseur van de gemeente Westland. De redactie prijst zich gelukkig een opvolger te hebben gevonden voor het schrijven van de kroniek in de persoon van Wil Bol, die uit interesse al voor zijn pensionering en naast zijn baan als leraar een archeologische studie heeft gedaan.

De Bibliografie van de in het afgelopen jaar over het Westland verschenen boeken en artikelen is dit jaar opgesteld door de redactie. Hennie van Raaij-Lipman heeft aangegeven dat zij hiermee gezien haar gevorderde leeftijd wil stoppen. Wij danken Hennie voor de nauwgezette wijze waarop zij vanaf 2011 deze rubriek voor haar rekening heeft genomen. Dat deed zij naast haar andere vrijwilligers-activiteiten, onder meer als beheerder van de bibliotheek van het Westlands Museum.

Oud-voorzitter en erelid van het Genootschap Wil van den Bos Czn is ons nog in het jaar van zijn aftreden ontvallen. Leen M. Valstar, die als secretaris jarenlang met hem heeft samengewerkt, herdenkt hem met een In Memoriam. Het in het jaarboek opgenomen jaarverslag van het Genootschap over 2019 is van de hand van Leens opvolger als secretaris, Liduin Badoux-Grootscholten.

Wij wensen u veel leesplezier en danken de auteurs voor hun bijdragen, evenals alle anderen die hebben meegewerkt aan de totstandkoming van dit themanummer.

De bevrijding van het Westland in beeld

Na de ontberingen van de
hongerwinter is het voorjaar
van 1945 een periode vol
onzekerheid voor het nog
niet bevrijde deel van de
Nederlandse bevolking.
Dat gold zeker ook voor de
inwoners van het Westland.

Het gebied ten zuiden van de grote rivieren was al in het najaar van 1944 bevrijd door de geallieerden. Het noorden en oosten volgden in het vroege voorjaar van 1945. De grote vraag was wanneer de geallieerde legers erin zouden slagen om ook de rest van Nederland te bevrijden. Nadat op 4 mei het Duitse leger op de Lüneburger Heide had gecapituleerd, werden op zaterdag 5 mei door de Canadese generaal Charles Foulkes en de Duitse generaal Johannes Blaskowitz in hotel De Wereld in Wageningen de details uitgewerkt van de overgave van de Duitsers in het westen van Nederland. Daarmee was de bevrijding weliswaar een feit, maar in het Westland zijn dan evenals elders nog volop gewapende Duitse soldaten aanwezig. In de Festung Hoek van Holland zitten niet minder dan 6.000 zwaarbewapende Duitse manschappen.¹

Een goed beeld van hoe aanvankelijk aarzelend de eerste bevrijdingsdagen in Naaldwijk gevierd werden geeft het volgende verslag van 11 mei in verzetskrant 'De Luistervink'.

Evenals alle andere plaatsen in het Westelijk deel van ons land heeft ook Naaldwijk zijn eerste bevrijdingsdagen gevierd. Het groote Nieuws, waar iedereen met spanning naar uitkeek, kwam als een donderslag bij helderen hemel. Degenen, die Vrijdagavond [4 mei, red.] om 9 uur aan hun clandestiene radio zaten, waren bevoorrechte mensen, want zij immers hoorden het eerste nieuws der capitulatie uit

de vrije wereld. Slechts enkele minuten na negen stormden reeds mensen de straat op en riepen opgewonden: "De Duitschers hebben gecapituleerd! We zijn vrij". Waar het bericht het eerst vandaan kwam is niet uit te maken, maar vast staat dat binnen enkele minuten het heele dorp op de been kwam. Menschen, waarvan maar eenigszins vermoed werd dat zij in het bezit van een toestel waren werden overal aangeklampt: "Zeg is het werkelijk waar?" en dan herhaalde je maar telkens weer het blijde nieuws, dat we vrij zijn. Overal kwam oranje te voorschijn. Een winkelier, die direct met zijn voorraad oranjelintjes in actie kwam, was in een paar tellen zijn gewilde artikel kwijt.

Op het Marktplaatsplein krioelde het van de menschen. De politie begon zich eenigszins ongerust te maken. Het was te voorzien dat de Duitschers deze ware volksooploop niet over hun kant zouden laten gaan. Het bleek goed gezien. Een heel stel Germanen kwam opdagen, helm op, karabijn onder den arm in de aanslag. De eerste menschen stoven uit elkaar, wat verderop verliep het niet zoo vlot. Er vielen schoten, maar gelukkig geen slachtoffers. De terreur deed zich weer eens gevoelen. Tegen het donker waren de straten "schoongeveegd". Desondanks heeft Naaldwijk in dit historische uur aan zijn vreugde uiting kunnen geven.

De Zaterdag, de dag waarop de capitulatie van kracht zou worden, begon opmerkelijk stil. Later in den morgen zag je een enkele vlag hangen, doch niet lang, de politie, geholpen door burgers hield een oogje in het zeil. Tegen 6 uur 's avonds begon het door te sijpelen dat er gevlagd kon worden, maar de een voor den ander durfde de vlag nog niet uit te steken. Die moest eerst maar eens van de toren wapperen! Tenslotte "waagden" enkelen het en binnen een half uur was iedere straat één vlaggenzee. Toen begonnen de Naaldwijkers los te komen.

Al spoedig vormden jong en oud, meest jongeren, een geïmproviseerde optocht. Zingend en hossend trok men door de straten, ondanks het steeds slechter wordende weer.. Maar dat deerde immers niet, wie voelde nu wat van natte voeten en kleeren? Het was feest, Oranjefeest, feest der bevrijding! (...)

Zoals het in Naaldwijk gaat, verlopen de eerste dagen ook in andere plaatsen in het Westland. Zo wappert op 5 mei kortstondig de Nederlandse vlag vanaf de Poeldijkse kerktoren. Die wordt echter snel weer verwijderd uit angst voor represailles van de nog aanwezige bezetter.² In Monster verwijderd een Duitse soldaat de driekleur van de toren en vervangt die door de hakenkruisvlag. Hij schiet vervolgens in het wilde weg om zich heen en wordt door de Duitse commandant uit de toren verwijderd.³ Ook de bevolking van andere plaatsen viert kort een feestje, hetgeen in Wateringen, De Lier en Honselersdijk resulteert in beschieting van vlaggende en feestvierende mensen door Duitse soldaten. In Kwintshuil komt 'boterboer' Arie van Zeijl om het leven door een afketsende Duitse kogel.

Het duurt nog enkele dagen voordat in het Westland de Duitsers zich laten ontwapenen en de Binnenlandse Strijdkrachten (BS) het gezag overnemen. Pas dan kan de Westlandse bevolking voluit uiting geven aan de gevoelens van blijdschap en vreugde over het einde van de oorlog. De in die tijd gemaakte foto's geven daarvan een mooi beeld. Massaal gaan mensen in feestkleding de straat op, soms zelfs gemaakt van de Nederlandse vlag. Schipluiden is op 7 mei het eerste door de Canadezen bevrijde dorp in het Westland. Indrukwekkend is vervolgens de intocht van de Canadezen op 8 mei in Maasland, Monster, De Lier en Naaldwijk. Op respectievelijk 9 en 10 mei komen de bevrijders in Poeldijk en Wateringen. Het Westland is dorp voor dorp zonder noemenswaardige gevechtshandelingen door de Canadezen bevrijd. De bevrijding in 's-Gravenzande en Hoek van Holland verloopt op een daarvan afwijkende wijze, namelijk vanuit zee. Beide plaatsen maakten deel uit van de Festung Hoek van Holland. De vesting wordt op 10 mei op de Harwichsteiger door een Duitse officier overgedragen aan Captain Hopper van de Royal Navy. De Engelsen waren die dag met een flottielje mijnenvegers voor de ingang van de Waterweg verschenen. Er is in die plaatsen dus geen intocht van de Canadezen geweest. Wel fietsen al op 8 mei twee Canadezen het dorp 's-Gravenzande in. Zij waren perongeluk hier terecht gekomen. En waarschijnlijk op 9 mei is een 's-Gravenzander die zich bij de Irene-Brigade had aangesloten en een paar dagen verlof had, feestelijk onthaald bij het gemeentehuis.

Vrouwen en meisjes die omgang hebben gehad met de bezetter of daarvan verdacht worden, moeten het in die dagen ontgelden en worden onder grote publieke belangstelling kaalgeknipt, hoewel dat ook toen al niet ieders goedkeuring kon wegdragen. NSB'ers en andere collaborateurs worden opgebracht en vastgezet. Geleidelijk aan herneemt het gewone leven zijn loop.

De echte grote bevrijdingsfeesten, georganiseerd door de Oranjeverenigingen, vinden pas later in het jaar plaats. In allegorische optochten geeft de bevolking in allerlei vormen uiting aan de vreugde bevrijd te zijn van het fascisme en drijft zij de spot met de verjaagde bezetter. Het is opvallend hoeveel foto's er zijn van het einde van de oorlog en de eerste bevrijdingsdagen. Zowel particulieren als beroepsfotografen hebben de intocht van de Canadezen en van het opbrengen van collaborateurs vastgelegd. Ook van de feesten in de maanden erna is heel wat fotomateriaal beschikbaar. De hierna opgenomen afbeeldingen geven hiervan een indruk.

Brooduitdeling in Wateringen in maart/april 1945. Gedurende de hongerwinter was er een groot tekort aan basisvoedsel. Vanaf maart 1945 kwam er langzamerhand 'Zweeds wittebrood' beschikbaar. Dat werd niet – zoals vaak gedacht – gedropt vanuit vliegtuigen, maar werd door plaatselijke bakkers gemaakt van meel dat vanuit Zweden aangevoerd was. Eindelijk was er weer kwalitatief goed brood. Op de foto de zussen Nel (links) en Nelie van der Lelij die brood ophalen in 'De Bond', het bondsgebouw van de katholieke kerk in de Herenstraat. De foto is genomen door de latere man van Nel, Joop Loch. Collectie Historische Vereniging Wateringen-Kwintsheul.

De Oostgaag ter hoogte van de brug naar de Kwakelweg/Foppenpolder. De vliegtuigen van de Royal Air Force zijn op weg voor een voedseldropping met als doel toenmalig vliegveld Ypenburg, april 1945. Collectie Museum De Schilpen Maasland.

Melkboer Piet Spuij sr. voor zijn winkel aan de 's-Herenstraat 30 in Maasland. Aan de etalageruit hangt het Rode Kruis biljet dat aankondigt dat zijn winkel is aangewezen als afgiftepunt voor de "door het Zweedsche Rode Kruis gratis beschikbaar gestelde levensmiddelen", waaronder het geroemde wittebrood. In Delfzijl was een Zweeds schip aangekomen met een grote zending levensmiddelen voor het hongerende westelijk Nederland. Die levensmiddelen werden vervolgens gratis verstrekt. Achter de schamele uitgestalde waren is het plakkaat van de melkboer zelf zichtbaar: "Zoo was het voor 1940. Nu helpt ZWEDEN. Maar na den oorlog helpt SPUIJ. Kunnen wij dan weer op uw klandizie rekenen? Dank U!". Collectie Museum De Schilpen Maasland.

Wegtrekkende Duitse troepen op de Monsteseweg. In de verte is de toren van de NH kerk in Monster te zien. Collectie Historisch Archief Westland.

Een Canadese jeep, omringd door de jeugd, op het Wilhelminaplein in Naaldwijk. Op de achtergrond is hotel Toreburg te zien. Collectie Marcel van der Vlucht Senior.

De laatste Duitse soldaat vertrekt per fiets van het Wilhelminaplein uit Naaldwijk. Midden op het plein is een schuttersputje. De Nederlandse driekleur hangt al in de toren van de NH kerk. Collectie Marcel van der Vlugt Senior.

Verzetsman Piet Doelman wordt met enkele gewapende leden van de Binnenlandse Strijdkrachten toegejuicht door het publiek. Ze rijden in een luxe auto door de Koningstraat. Op de achtergrond het Potterslaantje. Collectie Marcel van der Vlugt Senior.

Binnenkomst van de Canadezen op de Woudseweg vanuit Delft, 8 mei 1945.
Collectie Historische Werkgroep Oud De Lier.

Erepodium aan de Zuidweg in Naaldwijk voor het Joodse echtpaar Blitz (midden) dat was ondergedoken bij de familie Van der Meer (links en rechts). Enkele ogenblikken later zullen ze onder grote publieke belangstelling toegesproken worden. Jo van der Meer stond bekend als 'de waterstoker'. De familie woonde rechts van het pand waar tegenwoordig fietssamenmakerij Hoogkamer is gevestigd, 9 mei 1945. Collectie T. Ballering.

Direct na de bevrijding heeft het personeel van de Wateringse busonderneming VIOS een spandoek met de tekst 'Hier zat VIOS' in de toren van de NH kerk opgehangen. Tijdens een huiszoeking op 19 september 1944 was directeur Piet Lipman, ook wel Piet VIOS genoemd, de kerk in gevlucht om te ontkomen aan de Duitsers. Vier dagen verbleef hij hier, waarna hij 8 maanden ondergedoken zat in Leidschendam. Collectie Historische Vereniging Wateringen-Kwintseul.

In mei 1943 moesten alle mannen tussen 18 en 35 jaar zich melden om te werken in Duitsland. Omdat dit onvoldoende resultaat opleverde, werd de leeftijdsgrens voor deze zogenaamde Arbeitseinsatz in 1944 verruimd naar 17 tot 44 jaar. Omdat velen onderdoken, organiseerden de Duitsers razzia's, zoals in Wateringen, op 20 december 1944. Van het gezin Verbeek aan de Kerklaan 37 waren vier zonen in Duitsland tewerkgesteld: Aad, Jan, Cock en Eefd. Vlak na de oorlog konden zij gezond terugkeren. Op de foto staan vader Jan en moeder Marie op hun kinderen te wachten, met rechts van hen Faas de Vette, een vriend van Cock Verbeek. Collectie Historische Vereniging Wateringen-Kwintsheul.

Nadat er al enkele keren Canadese motorrijders door het dorp waren gereden, onthaalden de Wateringers pas op 10 mei 1945 officieel de Canadezen. Het was Hemelvaartsdag dus scholieren waren vrij en veel ouderen hadden een vrije dag, waardoor de belangstelling groot was. Deze foto is genomen in de Herenstraat. Uiterst rechts is nog net een stukje van Huize Sint Jan zichtbaar, de voorloper van het huidige gebouw 'De Ark'. Collectie Historische Vereniging Wateringen-Kwintshoek.

Vlak na de bevrijding keerde 's-Gravenzander J. Baljeu, die zich bij de Prinses Irene Brigade had aangesloten, met verlof terug naar 's-Gravenzande. Hij wordt met een aantal verlofgangers uit andere plaatsen enthousiast door de bevolking onthaald. Op het bordes van het stadhuis staat burgemeester Schokking. Collectie Vereniging Oud 's-Gravenzande.

Een eenheid Duitse Schnellboote ligt op 10 mei 1945 afgemeerd aan de Harwichkade in Hoek van Holland. De schepen hebben witte vlaggen in top en de bemanning staat aan dek. Korte tijd later zal hun officier de schepen overgeven aan de Engelsen. De schepen worden bewaakt door een Britse mijnenveger op de achtergrond. Collectie Stichting Fort a/d Hoek van Holland. Foto: Commander A.S. Leggatt, Royal Navy.

Een Zweeds koopvaardijship op de Nieuwe Waterweg, onderweg naar Rotterdam met voedsel voor de bevolking. Binnenkomende schepen werden voorzichtig langs de gezonken vaartuigen en mijnevelden in de Waterweg geloodst. Collectie Stichting Fort a/d Hoek van Holland, mei 1945. Foto: Commander A.S. Leggatt, Royal Navy.

De geallieerden arriveren aan de Heenweg onder aan de Maasdijk met een open voertuig met rupsbanden, Collectie Vereniging Oud 's-Gravenzande.

Een collaborateur of NSB'er wordt op de Kruisweg in Naaldwijk opgebracht door een aantal leden van de Binnenlandse Strijdkrachten, van wie er enkele bewapend zijn. Op de achtergrond kijkt een politieagent toe. Collectie Marcel van der Vlugt Senior.

Het kaalknippen van meisjes in Naaldwijk die omgang hebben gehad met Duitse soldaten. Enkelen zijn al geknipt, anderen wachten nog op hun beurt. Ten behoeve van deze, toen al door een enkeling afgekeurde, vertoning was een stoel geplaatst op de cabine van een op het Wilhelminaplein opgestelde vrachtwagen, zodat het gebeuren goed zichtbaar was voor het massaal toegestroomde publiek. Op de achtergrond het oude raadhuis. Collectie Marcel van der Vlugt Senior.

Leden van de Binnenlandse Strijdkrachten brengen in Monster een NSB'er op. Voorop rijden twee BS'ers op motoren het Kerkplein op. Collectie Historisch Archief Westland.

NSB'ers worden in Monster naar de gereformeerde school aan de Molenstraat gebracht door leden van de BS. Collectie Historisch Archief Westland.

Groepsfoto van de mannen van de Binnenlandse Strijdkrachten afdeling De Lier naast het oude gemeentehuis en voor de Openbare Lagere School in de Hoofdstraat. Collectie Historische Werkgroep Oud De Lier.

Georganiseerde bevrijdingsfeesten

Allegorische optocht, waar Hitler en het verslagen Duitse leger op de hak worden genomen. De wagen is behangen met borden waarop teksten staan als 'Hitler sprak en zei', 'De zege is ons', 'Wij zijn het Herrenvolk', De Lier, 6 september 1945. Collectie Historische Werkgroep Oud De Lier.

Nederlands Volksherstel – afdeling De Lier. Allegorische optocht De Lier, 6 september 1945. Het Nederlands Volksherstel was een samenwerkingsverband van diverse hulpverleningsorganisaties. Collectie Historische Werkgroep Oud De Lier.

'Plant den meiboom!' Toneelspel opgevoerd in de Monsterse veiling tijdens de bevrijdingsfeesten in september 1945. Collectie Historisch Archief Westland.

Optocht in Poeldijk tijdens de bevrijdingsfeesten. Dat de vrijheidsstrijd van Indonesië de gemoederen bezighield, toont deze wagen met de tekst 'Indië moet vrij 1945'. Op 17 augustus had Soekarno, twee dagen na de Japanse overgave, de onafhankelijke republiek Indonesië uitgeroepen. De deelnemers zijn verkleed in marine-uniformen en op de wagen staat een boot, als het ware gereed om naar Indië te gaan, 25 september 1945. Collectie Koos van Leeuwen.

Ook in deze allegorische voorstelling wordt het verslagen Duitse leger op de hak genomen. Er wordt een bord megedragen met de tekst 'Het Duitse leger verplaatst zich!'. De foto is genomen aan de achterkant van veilinggebouw De Leuningjes in Poeldijk op 25 september 1945. Collectie Koos van Leeuwen.

Feestwagen 'Bruiloft van Kloris en Roosje'. Bevrijdingsoptocht in Kwintsheul op dinsdag 11 september 1945. De boerenkar was beschikbaar gesteld door de familie Duyndam, met als koetsiers Henk en Dini Duyndam. Verschillende mannen hebben zich in vrouwenkleding gehuld. Op de achtergrond de groenteveiling aan de Bovendijk. Collectie Koos van Leeuwen.

Gondelvaart met 'geboomde' westlanders in Honselersdijk met in de verte de Valbrug en de huizen aan de Prinsegracht. Links de achterkant van de openbare school en huizen aan de Dijkstraat. Collectie Koos van Leeuwen.

Dankbetuiging aan het Zweedse Rode Kruis voor het in de laatste oorlogsmaanden verstrekte (meel voor het) Zweedse wittebrood. Gebouw Odeon aan de Havenstraat in Monster. Collectie Historisch Archief Westland.

In Schipluiden waren de georganiseerde bevrijdingsfeesten op 31 juli en 1 augustus 1945. Aan de optocht namen tientallen wagens deel. De thema's liepen uiteen van 'Nederland is blij' door de Gereformeerde Meisjesvereniging Schipluiden tot 'Sneeuwitje' door de groep Van Leeuwen. Collectie Historische Vereniging Oud-Schipluiden.

De leden van de Binnenlandse Strijdkrachten marcheren door de Langestraat in 's-Gravenzande tijdens de bevrijdingsoptochten. Collectie Vereniging Oud 's-Gravenzande.

Ook voor de inwoners van Ter Heijde zal er in de meidagen van 1945 vreugde zijn geweest over de bevrijding na vijf jaar bezetting, maar verder was er weinig reden voor een feestje. Het hele dorp was in 1943 op de kerk na opgeofferd aan de bouw van de Atlantikwall en de inwoners waren geëvacueerd naar elders. Na de oorlog heeft het weinig gescheeld of ook de vervallen kerk zou zijn gesloopt. Zo ver is het gelukkig niet gekomen. Het heeft echter tot na 1950 geduurd voordat de herbouw van Ter Heijde was voltooid en de inwoners naar hun dorp konden terugkeren. Collectie Jan Storm.

Noten

- 1 Dirk Ruis, *De Bevrijding van Hoek van Holland* (niet gepubliceerd 2008).
- 2 Bentvelzen e.a., *Gemeente Naaldwijk 1940-1945*, (Naaldwijk 1995).
- 3 Bert Moor, *Monster, Poeldijk en Ter Heijde 1940-1945* (Monster 1996).

Een compagnie Jagers in 's-Gravenzande

*Na de mobilisatie op
28 augustus 1939 werden
enkele honderden militairen
gelegerd in 's-Gravenzande.
Hoe de eerste oorlogsdagen
verliepen voor de 3e compagnie
van het IIe Bataljon Regiment
Jagers, is te lezen in het
verslag van hun commandant*

mr. I. Barends.

Na het verschijnen in 1990 van het boek 'Stad binnen de vesting. 's-Gravenzande in de Tweede Wereldoorlog' kwamen wij in contact met een van de militairen die in de mobilisatie in 's-Gravenzande gelegerd waren. Hij gaf ons een verslag dat zijn oud-commandant mr. I. Barends in juli 1966 schreef, op verzoek van zijn manschappen van de 3^e compagnie van het IIe Bataljon Regiment Jagers. Hij tekende daarin de gebeurtenissen op vanaf de Duitse inval op 10 mei 1940 tot aan de capitulatie. Dit verslag is geschreven voor en over de militairen van deze compagnie en geeft dus alleen de acties weer waaraan zij destijds hebben deelgenomen. Het is geen compleet beeld van alle oorlogshandelingen die in die dagen in 's-Gravenzande plaatsvonden. Het verslag geeft een sober en zakelijk beeld van de belevenissen in die eerste onzekere oorlogsdagen.

Voordat de oorlog uitbrak, was het Nederlandse leger vanaf eind augustus 1939 gemobiliseerd en lagen al acht maanden enige honderden militairen in 's-Gravenzande. Dat had zowel voor deze militairen als voor de 's-Gravenzanders grote gevolgen. De mannen die onder de wapenen geroepen waren, moesten weer wennen aan het soldatenleven en voor de 's-Gravenzanders was het vreemd om ineens overal in het dorp soldaten tegen te komen. Voorafgaand aan het verslag van commandant Barends volgt eerst een overzicht van de gebeurtenissen tijdens de mobilisatie in 's-Gravenzande.

De mobilisatietijd in 's-Gravenzande

Onder druk van de economische omstandigheden was in de jaren dertig van de twintigste eeuw sterk bezuinigd op het leger. Het Nederlandse leger was slecht geoefend en bewapend.¹ De geweren stamden voor een groot deel nog van voor het jaar 1900, tanks waren er niet en het luchtwapen stelde niet veel voor. Troostrijke gedachte was dat als de nood aan de man kwam de Hollandse waterlinie er tenslotte ook nog was. Voor de opkomst van het nationaalsocialisme in Duitsland en het streven van Hitler naar de heerschappij over Europa hadden velen geen oog. De regering voerde een politiek van strikte neutraliteit.

Het algemene gevoel heerste dat het ook nu wel niet zo'n vaart zou lopen, omdat Nederland in de Eerste Wereldoorlog toch ook neutraal gebleven was. Geruchten omtrent een mogelijke oorlog hielden echter aan en onder druk hiervan werd op maandag 28 augustus 1939 door het kabinet De Geer een algehele mobilisatie afgekondigd. Binnen enkele uren was Nederland in rep en roer, want de oproepen moesten binnen 24 uur op hun mobilisatiebestemming zijn. Het dagelijks werk moest in de steek worden gelaten. De jaarlijks 'geluchte' en meestal te krappe uniformen werden uit de mottenballen gehaald. Men draaide de puttees, de onhandige beenwindsels, om de kuiten en zette de veldmuts of kepie op.

Militairen van het IIe Bataljon Jagers poseren voor de groenteveiling in 's-Gravenzande.

Onder grote belangstelling arriveerde op donderdag 1 september 1939 's middags met bussen en legerwagens een groot aantal militairen op het Marktplein in 's-Gravenzande. Deze gebeurtenis deed de ouderen aan de mobilisatie van 1914 denken. In een loods van de bollenveiling Floralia werden enkele honderden manschappen van het 11e Bataljon Jagers en het 4e Bataljon Infanterie ondergebracht. Artilleristen werden gelegerd in de gebouwen van de veiling Woutersweg. Verder lagen er soldaten van de kustartillerie in gebouwen van de firma Waling van Geest aan de Monsterseweg. Ook op diverse andere plaatsen, zoals in gebouw Maranatha aan de Sand-Ambachtstraat, de openbare Koningin Wilhelminaschool en de bijzondere Ds. Van Geestschool, werden soldaten ingekwartierd. De officieren werden ondergebracht bij particulieren, tegen een vergoeding van f 0,30 per dag per verwarmde kamer. Na aankomst werd er voor de soldaten zo spoedig mogelijk gezorgd voor een onderkomen. De veilinghal werd met stro bedekt en in vakken verdeeld. Elke soldaat bakende zijn slaapplaats met zijn ransel en een deken af. Later werden er houten kribben geplaatst en was er in plaats van de veldkeuken een vaste keuken bij de groenteveiling. Al gauw was in het dorp bekend dat er wel eens wat eten overbleef, waarvoor dan altijd wel liefhebbers waren.

Bloembollenveiling Floralia waarin de Jagers gelegerd waren.

Begin september 1939 vond het eerste officiële contact plaats tussen de militairen en de burgerij, een feestavond en later een defilé van de troepen door het dorp. Na afloop daarvan werden alle militairen onthaald op een halve (doorgedraaide)

meloen. Op initiatief van burgemeester Schokking werd een comité opgericht voor ontspanning van de militairen. Daarvan maakten onder anderen deel uit dokter Vonkenberg en notaris De Kan. De burgemeester aanvaardde het erevoorzitterschap.

In de Christelijke Bewaarschool werd een militair tehuis gevestigd en er werd een huis-aan-huiscollecte gehouden onder het motto 'het gaat erom, den militairen verpozing te geven, zoals men ook op andere plaatsen doet, waar onze dorpsgenooten onder de wapenen zijn'. De collecte bracht ruim f 500 op. In de school konden de militairen lezen, schrijven, converseren, orgelspelen, dammen, schaken en om half tien 's avonds vond er een dagsluiting plaats. In de neutrale bewaarschool aan de Fremerystraat was de leesbibliotheek van het comité 'Ontspanning en Ontwikkeling voor militairen' gevestigd. De burgerij werd opgeroepen om oude jaargangen van tijdschriften, zoals De Panorama, De Prins en De Spiegel, beschikbaar te stellen. In de kerken werd opgeroepen na de dienst een soldaat op de koffie te vragen.

De officieren hadden in café De Spaansche Vloot een officierstafel geopend. Later werd in de feestzaal van de Vloot aan de Sand-Ambachtstraat door de militairen een kantonnementskantine geopend, waar tegen een gematigde prijs broodjes met kaas, koffie, en dergelijke werden aangeboden. Deze kantine was bedoeld als een huiskamer voor alle militairen en zij zouden er hun vrouwen en meisjes kunnen ontvangen. Blijkens een verzoek om 'meer vrijheid voor den verkoop van sterken drank in het klein' van het militaire gezag aan het gemeentebestuur werd er door de waardin, de weduwe Huisman, kennelijk ook wel wat anders dan bier geschonken. In november was er feest in de kantine onder het motto 'Daar zit pit in' en werd er een bonte revue met echte onvervalste soldatenhumor gebracht door onder andere 'De druivenjagers'. Bij dergelijke vrolijke avonden waren soms wel 450 soldaten aanwezig. Ook in de veiling Woutersweg werd voor de daar gelegerde soldaten een kantine ingericht. Bij Waling van Geest aan de Monsterseweg werd pas in januari 1940 een kantine geopend, waarbij de 250 militairen zich op die koude avond bij de stevig brandende kachel best amuseerden. Vooraan zaten de Jager- en Kustwachtofficiëren. Na het zingen van het Wilhelmus was de kantine officieel geopend, waarna er een programma van muziek, zang en komische nummers was. Begin 1940 werd in aanwezigheid van enkele rooms-katholieke geestelijken in een huis aan de Langestraat nog een kantine in gebruik genomen.

Geregeld werden er ook ontspanningsavonden georganiseerd door plaatselijke verenigingen zoals Concordia en de Christelijke Muziekvereniging 'Prijst God Met Geklank Der Bazuin'. Ook het departement Monster-'s-Gravenzande van de

Maatschappij tot Nut van 't Algemeen verzorgde eind april een cabaretavond. De militairen op hun beurt brachten soldatenrevues die ook voor burgers toegankelijk waren, zoals 'De Rustende Jager'. Ook het bataljonstrijkje van de Jagers, de 'Drie J'tjes', trad regelmatig op. Na afloop van deze avonden werden de soldaten onthaald op thee en sigaretten. De 's-Gravenzandse Sportvereniging stelde de voetbal- en korfbalvelden in de Poelpolder beschikbaar. Daar was veel belangstelling voor; bij de eerste openstelling waren vierhonderd militairen aanwezig. Ook werden er voetbalwedstrijden georganiseerd tussen het elftal van de V.V. 's-Gravenzande en een militair elftal.

Gemobiliseerde soldaten bij smid Hoogkamer aan het begin van de Hoflaan.

Jan Soldaat kreeg per dag 17 cent en dat met prijzen van: een gevulde koek 5 cent, een kop koffie 5 cent, een pakje shag 10 cent en vloeit 1½ cent. Sommige soldaten konden wat bijverdienen in de tuin en waren zodoende wat ruimer bij kas. Iedere soldaat vond snel een familie waar hij langs kon komen om zijn post op te halen, want de 'veldpost' ging veel te langzaam. De in 's-Gravenzande gelegerde militairen richtten een muziekkorps op dat een rondgang door het dorp hield. Na afloop oordeelde men dat de muziek, die het dertig man sterke korps ten gehore bracht, voldeed aan zeer redelijke eisen! Een nachtmars naar het Staelduinse Bos, een schietoefening op het strand en de wekelijkse gang naar het zwembad in Loosduinen braken de sleur. Op een van hun marsen door De Lier

werden de 's-Gravenzandse militairen, door bemiddeling van de Lierse burgemeester Van der Hoeven, op het sportveld onthaald op druiven. De honderd manschappen waren over deze Westlandse geste zeer te spreken.

Veel soldaten en officieren waren reservisten die de militaire dienst ontgroeid waren. Met het moreel van de troepen was het slecht gesteld. Men probeerde de jongens bezig te houden, maar veel belangstelling voor de dienst was er niet, men was met de gedachten thuis. Een vast onderdeel van het soldatenleven was het volgen van de theorielessen om de weggezakte kennis op te halen, ook het onderhoud van materieel, wapens en schietoefeningen stonden geregeld op het programma. Verder moest er regelmatig wachtgelopen worden. Een hier geleverde soldaat had aan het wachtlopen bij het oude politiebureau naast het gemeentehuis op zaterdagavonden goede herinneringen. Het was dan een gezellige drukte in het dorp, de winkels waren open en de dorpsmeisjes flaneerden door de Langestraat.

Op last van de minister van Defensie vond vordering plaats van motorrijtuigen en paarden. Ook werden rijwielen gevorderd, waarvoor een vergoeding werd betaald van f 5,- per fiets. De postduivenvereniging 'De Bonte Doffer' werd gevraagd om een opgave van leden die hun duiven beschikbaar wilden stellen voor defensiedoelen. De luchtbeschermingsdienst waakte dag en nacht. Om de radiob berichten ook 's nachts te kunnen ontvangen, werden er in het gemeentehuis twee radio-toestellen geplaatst die bediend werden door militairen. Overdag werden deze toestellen bemand door de burgerwacht, een vrijwillig hulppolitiekorps waar burgemeester Schokking erevoorzitter van was. Verder organiseerde de plaatselijke vereniging voor luchtbescherming onder leiding van dokter Vonkenberg een cursus voor gezinsbescherming in het geval van eventuele bomaanvallen.

Op oudejaarsavond van het jaar 1939 liet Johan Boers vanuit zijn dakraam aan het Marktplein zijn gebruikelijke oudejaarszang horen. Ditmaal tegen een achtergrond van de flitsen van de zoeklichten van de luchtafweerdiensten. Er waren veel militaire uniformen te zien tussen de toegestroomde menigte. Hoge officieren en ook de burgemeester woonden dit bijzondere dorpstafereel in het middernachtelijk uur bij. De winter van 1939/1940 was bitter koud en de soldaten hielpen met het ijsvrij maken van de wegen. De busdiensten van de WSM werden begin januari vanwege de hevige vorst gestaakt en pas nadat de wegen bezand waren voorzichtig weer hervat. De 's-Gravenzandse jeugd vermaakte zich met schaatsen op de Achterweg (Sand-Ambachtstraat) en de Zeestraat die door ijzel spiegelglad waren. De mensen schuifelden langs de straten en werden door militairen naar huis geholpen; met name menig meisje werd galant door een soldaat veilig thuisgebracht! Bij de Waalbrug gleed een vrachtauto van de Gebr. Haaring van de weg af, die anderhalve meter lager op het ijs terechtkwam en kantelde, het ijs was zo dik dat het onder

Kerstviering eind 1939 in de veiling aan de Woutersweg. Collectie Westlands Museum.

dit zware gewicht niet brak. De leden van de Luchtbeschermingsdienst, die om beurten twee uur in de slangentoren van de brandweer op het Marktpllein op de uitkijk moesten zitten, klaagden bij het gemeentebestuur over de felle kou in de onverwarmde toren. De winterse omstandigheden duurden tot in maart.

In maart 1940 werd 's-Gravenzande 's nachts om half drie opgeschrikt door twee ontploffende mijnen op het strand. Eén bij slag Beukel en de andere bij Vlughtenburg. Door de hevige slagen schrokken veel 's-Gravenzanders wakker en aan de Zeestraat braken de ruiten. Een derde mijn werd de volgende dag onschadelijk gemaakt.

Een 24-jarige 's-Gravenzander had een onaangename ontmoeting met militairen. Om 3 uur 's nachts kwam hij van een bezoek aan zijn verloofde in Loosduinen op de fiets terug en stuitte op de Haagweg op een militaire patrouille. Toen hij een stopverbod negeerde, werd een waarschuwingsschot gelost, waarop hij van schrik van zijn fiets viel. Hij werd voor verhoor naar het politiebureau gebracht en pas tegen de ochtend weer vrijgelaten. Naast de Burgerwacht en de Luchtbeschermingsdienst werd in verband met de onzekere tijden een vrijwillige Burgerlijke Dienst opgericht, waar de overheid in moeilijke tijden een beroep op kon doen. Hiervoor hadden zich 750 's-Gravenzanders opgegeven.

Aangespoelde mijn op het strand van 's-Gravenzande.

Voor de militairen werd in de kantine aan de Monsterseweg een gezellige avond gehouden met als belangrijkste gast de komiek Lou Bandy, de man die de lachspieren in werking kon zetten. Verder werden er goocheltoeren vertoond en populaire muziek ten gehore gebracht. Het militaire publiek toonde zich zeer dankbaar voor het gebodene en was gul met applaus.

Op 30 april 1940 was er Oranjefeest; overal wapperden de vlaggen en werd er door de schooljeugd met vrolijke muziek een wandeling door het dorp gehouden. Om tien uur werd verzameld bij het gemeentehuis waar het militaire muziekkorps een serenade bracht. Na door de burgemeester te zijn toegesproken werden de kinderen op school op lekkers onthaald. Intussen begon de oorlogsdreiging ernstige vormen aan te nemen.

Oorlog

Op de avond van 9 mei 1940 alarmeerde het Algemeen Hoofdkwartier van de landmacht de troepen met de mededeling dat er van de grens 'zeer verontruste berichten binnenkomen'. Die nacht werd het pantserfort Maasmond in Hoek van Holland in opperste paraatheid gebracht en werden de overige geschutsofstellingen van de positie Hoek van Holland, het geheel van verdedigingswerken rond de monding van de Nieuwe Waterweg, gevechtsklaar gemaakt. In de vroege morgenuren van

vrijdag 10 mei begon de aanval op Nederland. 's Morgens om half 4 werden boven de Noordzee Duitse vliegtuigen gesignaleerd, die in de richting van Hoek van Holland vlogen en magnetische mijnen in de Waterweg gooiden om dit kanaal te blokkeren. Niet lang daarna wierpen formaties Duitse vliegtuigen parachutisten af in de Bonnenpolder tussen het Staelduinse Bos en de Nieuwe Waterweg. Het was oorlog!

Nu volgt het verslag van de oud-commandant van de 3e compagnie van het IIe Bataljon Regiment Jagers, mr. I. Barends.

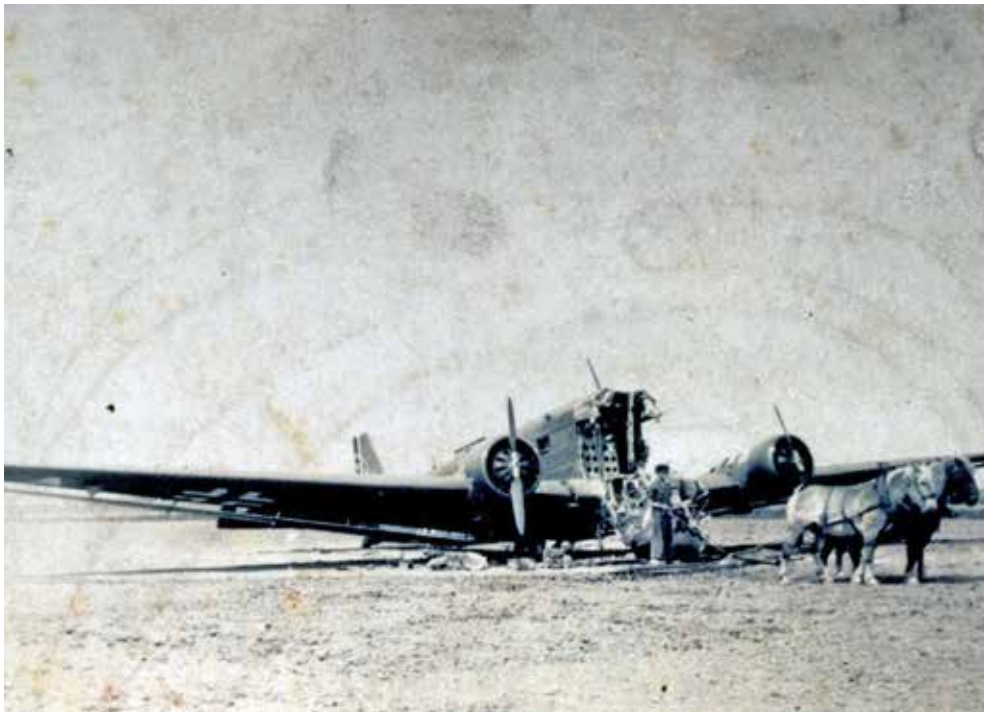
Deel van de titelpagina van het verslag.

Begin 1940

"Eén dag oorlog" had de foerier van een zustercompagnie me toevertrouwd, "en ik ben uit de purée". Van dit administratieve wanhoopsmopje met een kwarteeuwbaard zou de grap gauw af zijn.

Op 9 mei was het even stralend weer als 21 jaar geleden tijdens mijn afscheid van het Leidse Rapenburg en daarmee van mijn studententijd. De toestand had zich wat ontspannen, van nu af aan konden er weer bijzondere verloven worden verleend en behoefden de munitie- en gereedschapswagens niet volledig bepak te blijven. Het was ook prettig om 's avonds weer even naar huis te telefoneren.

Om iets te horen over de feestelijke heropening van de gerestaureerde kantonnementskantine wachtte ik tegen middernacht voor mijn kwartier op luitenant Van Lieshout. Nu kan dat aparte compagniesding worden opgedoekt, was van hogerhand geconcludeerd.² Wij vonden dit een kwestie van later zorg en wensten elkaar een goede nachtrust toe met het oog op de aanval, die wij de volgende dag op het bataljon Monster zouden ondernemen. Hiervoor was onze compagnie aangewezen, maar naar wij ons verbeeldden "uitgekozen". Toen verdween luitenant Van Lieshout naar het bureau, waar volgens een recente order een officier 's nachts moest verblijven.

Duits Junker transportvliegtuig op een akker van boer Weterings achter het Staelduinse Bos.

10 mei

De aanval ging niet door. Dat ik lang voor de reveille uit het raam ging kijken, was een even gelukkige als onverklaarbare omstandigheid. Want nu kon de luitenant van de straat af me toeroepen: "Het is donderen! Een Nederlands vliegtuig is brandend neergestort en boven Hoek van Holland zit de lucht vol granaten" (dit had hij om 4 uur gezien vanuit zijn nachtverblijf, dat op het zuiden uitkeek). Een schending van ons grondgebied door Duitsers, die naar Engeland vlogen? Voor de zekerheid ging hij de compagnie alarmeren en ik mij aankleden.

Mijn hoop op een incident verminderde sterk door het radiobericht van notaris De Kan, dat parachutisten bij het Staalduinse bos waren geland. Naar die richting werd dan ook tegen half vijf een vijftal rijwielpatrouilles uitgezonden. Even later ontmoette ik in de buurt van mijn bureau de bataljonscommandant, die opdracht gaf met de compagnie de oost- en zuidostrand van het dorp te bezetten en aan het eind van ons gesprek vroeg hij me of ik nog steeds niet geloofde dat het oorlog was. "Dat zal ik langzamerhand wel moeten!" gaf ik ten antwoord.

Evenals de commandogroep en de sectie van sergeant Van Teijlingen stelt de sectie Van Lieshout zich op bij het ontmoetingspunt Naaldwijkseweg-Woutersweg behalve de groep van korporaal Elkerbout, die de weg naar de Zanddijk [aan het einde van de Beukenlaan] afsluit. De sectie van vaandrig Flietstra bezet het ontmoetingspunt Woutersweg-Maasdijk. Luitenant Van Lieshout volgt persoonlijk deze sectie en krijgt contact met de cornet Enthoven, die dat punt reeds met twee lichte mitrailleurs had ingenomen en nu naar zijn batterij terug kon. Luitenant Redeker marcheert via de Naaldwijkseweg naar het ontmoetingspunt Heenweg- Maasdijk.

Bij het punt Naaldwijkseweg-Woutersweg worden met aangetrokken pioniergereedschap vier opstellingen voor lichte mitrailleurs gemaakt, munitie aangevoerd en handgranaten uitgedeeld na van slagpijpjes te zijn voorzien. Gelukkig, dat sergeant Van Randwijk wist, hoe! Inmiddels komt de gemeente-architect Havinga me vragen, of hij me met iets van dienst kan zijn. Een vriendelijk aanbod, maar met wat? Twee grote vrachtauto's, zijns inziens prachtig voor wegversperring. Nu wou ik ter vervolmaking ook nog wel aan prikkeldraad zien te komen. "Dat heb ik al gevorderd en het komt zo" was het antwoord van luitenant Van Lieshout, voortvarend als steeds.

Zo kon al gauw ons beider conclusie zijn: "Knappe lui, die ons hier wegpeuteren". En in die stemming gingen we een huis binnen om er de commandopost te vestigen. De bewoonster begreep er niets van, was zo doof als een pot maar verliet gedwee de uitgekozen kamer.

Mijn aardig gestegen moreel kreeg echter omstreeks zes uur een knauw, doordat ik plotseling luitenant Redeker in burger achter me zag staan, die meedeelde dat zijn sectie bij het punt Heenweg-Maasdijk uiteengeslagen was. Een groep Duitsers had -zo begreep ik- de vooruitgeschoven patrouille rustig de oostelijke dijkoprit laten volgen en daarna patrouille en sectie vanuit het zuidelijke talud tussen de beide opritten met handgranaten en vervolgens met mitrailleurvuur bestookt. Door zich in een sloot te werpen had hij zich ternauwernood kunnen redden. "Moet u kijken", zei Wilts, "ze hebben de slurf van mijn gasmasker afgeschoten".

De Heenweg met opritten naar de Maasdijk.

Er komt bericht binnen, dat op het punt Naaldwijkseweg-Heenweg bij café "Jan de Pet" vijand was gesignaleerd. Vandaar mijn advies aan kapitein Dufour die aan het hoofd der aan de Woutersweg gelegerde veldartillerie verschijnt om naar Naaldwijk te gaan, een westelijke bocht te maken, hetgeen geschiedde. Mijn overtuiging, dat personeel en materieel zo goed mogelijk was opgesteld, wordt gelogenstraft door een Duits vliegtuig, dat met de hand te grijpen was. De kans ging echter voorbij, omdat ik geen lichte mitrailleurs had bestemd voor lage luchtdoelen. Een domheid, of wilde een schutsengel onder geen voorwaarde, dat onze opstelling aan de vijand verraden werd? Kort daarop wordt een ernstig gewonde Duitse vlieger onder geleide van ziekendrager Ter Smitte per vrachtauto het kantonnement binnengebracht.

Het was moeilijk de bevolking binnenshuis te houden.³ Pas na het beproeven van enkele handgranaten en lichte mitrailleurs - waartegen geen bezwaar bestond, omdat het overal af en toe knalde - kwam hierin verbetering. Dit was nodig ook, daar geruchten over activiteiten van plaatselijke n.s.b.-ers een onrustige sfeer schiepen. Deze werd nog onbehagelijker door de onoverzichtelijkheid van het terrein ten zuiden van de Naaldwijkseweg als gevolg van de opeenhoping van kassen en de hoge muur langs de oostkant van de Woutersweg.

Met één oogopslag was het sergeant Lier aan te zien, dat hij niet met plezier gepatrouilleerd had. Hij en de zijnen waren ongehinderd bij de Maasdijk gekomen en langs de binnen kruinlijn gaan liggen om de polder aan de overkant waar te nemen. In de verte zagen ze wat mensen met koffertjes in de hand: burgers of - nu ze zo gelijk gekleed waren - veldartilleristen. Ze wandelden kalm de dodenhoek in en waren door de patrouille eigenlijk al vergeten, toen deze met handgranaten werd

bewerkt. "Gelukkig is geen van ons getroffen maar nooit van mijn leven ben ik zo geschrokken" luidde het slot van zijn rapport.

Als de tegenstander zo slecht kenbaar was, waarom zou ik hem dan door zes sterren [op de kraag] laten adviseren om bij voorkeur mij het eerst neer te schieten. Met de eerste de beste soldaat wissel ik dus van tuniek, waarna hij in het kantonnement een andere tuniek ging halen en de mijne bij mijn kwartier afgaf. Dit tot ontsteltenis van mevrouw Boelhouser [bij wie hij ingekwartierd was], die dacht dat ik gesneuveld was. Kort daarna waren op mijn advies alle onderscheidingstekens bij de compagnie verwijderd.

Uit de richting Naaldwijk - waar de regimentss Staf zat - verscheen, alsof er niets aan de hand was, de compagnie mortieren. Dat deze zonder kleerscheuren 's-Gravenzande bereikte, is te verwonderlijker, daar bij Jan de Pet kort tevoren een botsing tussen personeel der compagnie pantserwagens en parachutisten had plaatsgevonden, waarbij kapitein Schwing, een sergeant en twee soldaten sneuvelden. Daar was, zoals pas later zou blijken, onze facteur Brus gevangen genomen evenals de soldaten Kraak en Koeleman, die bij de schermutseling kans zagen te ontsnappen. Om circa kwart over zes komt luitenant Semeijns de compagnie met twee zware mitrailleurs versterken: één wordt opgesteld bij punt Naaldwijkseweg-Woutersweg onder commando van sergeant Berens, de andere bij punt Woutersweg-Maasdijk onder commando van de luitenant Semeijns.

De heer Doorenbos, civiel arts, stapt uit zijn auto en vraagt toestemming in de richting van Jan de Pet te mogen rijden. "Ik heb er geen bezwaar tegen, maar ik moet u wel waarschuwen, er zijn daar reeds doden en gewonden gevallen", was mijn antwoord. "Juist daarom wil ik er heen." Dit voorbeeld van plichtopvatting kon ik op dat moment persoonlijk best gebruiken.

Nauwelijks is de dokter weg, of er komen - de hakenkruisvlag voorop - een stuk of zes auto's aangereden. Op een paar honderd meter van ons vandaan wordt deze colonne door de zware mitrailleur en twee lichte mitrailleurs prompt onder vuur genomen en door de bemanning ijlings verlaten.⁴

"Wat vreselijk om op mensen te moeten vuren", vond één der schutters. Als om die noodzaak kracht bij te zetten gaf de vijand van de wegberm drie salvo's af, die prachtig lagen: op de verharding werden de strootjes de lucht ingezogen. Maar wat wilde hij eigenlijk? Wegens zijn triomf op de sectie Redeker een ereritje maken? Onze vrachtauto's rammen? Of had hij een krijgslist in de zin, die wel bijzonder listig moest zijn, nu het terrein ten noorden van de Naaldwijkseweg vrij behoorlijk met onze wapenen kon worden bestreken.

Het einde van de bebouwing van de Naaldwijkseweg. Na de laatste huizen werd de colonne gestopt door mitrailleurvuur waarvan kogelinslagen nog lang in de zijmuur van de laatste huizenrij te zien waren.

Veel tijd om verder te denken kreeg ik niet, omdat de dokter kwam vragen of hij zijn auto terug kon krijgen. Ik vroeg hem of ik die dan moest hebben? "Jazeker, ze staat naast uw vrachtauto's." Met in de achter- en voorruit twee gaten, erin geboord op het moment, dat hij de autocolonne passeerde en wij haar onder vuur namen. Hij had zich snel onder het stuur geworpen. "Van harte gelukgewenst, dat niet een piezeltje lager is gemikt!"

Hoewel niet wetend waar de bemanning gebleven is,⁵ neemt luitenant Van Lieshout het initiatief om enkele van de beschoten auto's binnen onze stelling te brengen, aan welke actie door v.d. Anker en Geerlings vlot wordt deelgenomen. Met Geerlings en sergeant Van Randwijk vindt hij halverwege Jan de Pet op aanwijzing van een landbouwer in een gesloten kast een Nederlandse mitrailleur, vermoedelijk afkomstig van de sectie Redeker. Behalve dit wapen wordt ook een 15-tal door de vijand gevorderde rijwielen opgeladen. De colonne bleek te zijn samengesteld uit onderweg in beslag genomen vracht- en personenauto's bedoeld om een grote hoeveelheid mitrailleurs, munitie, gasmaskers, lichtpatronen e.d. te vervoeren, alsmede een zwartdruk van een "Stabskarte der Niederlande 1:50.000" die ik als aandenken bij mij heb gestoken.

Van een vrachtauto klom een Nederlandse mitraillist, die gevangen genomen was. Hij had de Duitsers, die hem de weg naar Den Haag gevraagd hadden, opzettelijk onze kant uit gestuurd en zich achter kisten tegen ons vuur gedekt! De buit werd na bezichtiging doorgezonden naar Hoek van Holland.

Inmiddels was de compagnie versterkt met de eerste compagnie en verder met de mitrailleur-compagnie, terwijl de commandanten van die onderdelen zich bij mij hadden gevoegd. Twee zware mitrailleurs worden opgesteld te noorden van de Naaldwijkseweg ter verdediging van het terrein achter de huizen om doordringen van de vijand nog deugdelijker te kunnen beletten. Luitenant Evers krijgt opdracht om met zijn sectie "Jan de Pet" te bereiken.

Café Centraal van Jan Burgersdijk, in de volksmond genaamd café 'Jan de Pet.'

Hij wordt gevolgd door luitenant v.d. Kemp, wiens sectie om half vier bij dit café aankwam en toen contact kreeg met de tweede compagnie. Twee groepen worden uitgezonden om het kassenterrein ten zuiden van de Naaldwijkseweg te onderzoeken. Een groep wordt opgesteld bij het kerkhof en de sectie van sergeant Polderman bij de molen ter dekking in de rug mede in verband met het bericht, dat parachutisten in de Poelpolder zouden zijn geland. Toen hiervan niets bleek, werd het eerst op mijn verzoek opgeschorte bevel van de bataljonscommandant om naar Naaldwijk op te rukken omstreeks half drie definitief en opgevolgd. Na aankomst aldaar betrok de compagnie twee kantonnementswachten en werd het middageten gebruikt.

Om half zeven vertrekt zij - hoewel het meest gehavend - per as naar Monster met de opdracht van de regimentscommandant het politiebureau, waarin zich Duitsers bevinden, te bezetten en een 12-tal gevangen genomen Jagers te bevrijden. Onderweg werd uitgestapt en het zijterrein doorzocht speciaal bij de kerk in de noordrand van het dorp. Je kon er beter iemand opwachten dan opzoeken. Boven-

dien waren de lichte mitrailleurs bij het nemen van slootjes een zware bagage. En ik had toch al zo'n hekel aan die dingen vanwege hun grote gevoeligheid voor zand, daarom waren ze in de moderne legers ook al lang afgeschafte, naar mij in 1935 een later bekend militair attaché vertelde in de koffiepauze van een der nog niet zo talloze commissies.

Op de weg Poeldijk-Monster hield ik een auto aan met achterin niet, zoals leek, een luitenant van ons regiment, maar vliegerofficier Swagerman, die 's morgens enkele Duitse toestellen had neergeschoten, daarna in zee was terechtgekomen en nu, voorzien van een passeerbewijs van de commandant van het depot kustartillerie Daams, naar Den Haag ging, waar hij een nieuwe "kist" hoopte te krijgen. De vervulling van deze wens heeft zijn heldendood betekend.

Voormalig politiebureau in Monster aan de Burgemeester Kampschöerstraat.

Bij onze aankomst [in Monster] bleek het politiebureau reeds door de Duitsers, voor zover niet gevangen genomen, verlaten te zijn. Dus kwam ik niet voor de vraag te staan, hoe men zonder ernstige verliezen te lijden met lichte wapenen een vijand uit een stevig gebouw kan krijgen. Na telefonisch overleg met de regimentscommandant wordt de terugreis aanvaard. Het was toen al donker. Van een der auto's raakte de motor onklaar en het passeren van een groep veldartillerie onderzocht vertraging wegens mijn onbekendheid met het wachtwoord. Na mijn uitleg, dat ik het niet kon weten en mijn opmerking, dat we een paar maal samen geoefend

en op het welslagen een kopje koffie gedronken hadden, bleef de betrokken officier toch bedenkelijk kijken. Maar tegen elven was de compagnie op de Naaldwijkse markt terug en werd ze ingekwartierd in de school bij de kerk. Rijwielordonnans Herlaar nam mij mee naar zijn in de buurt wonende broer.

Naar hoe langer hoe waarschijnlijker werd, waren 's ochtends gesneuveld korporaal Hulsker en soldaat Noordam, zwaar gewond de soldaten De Boer, De Snaijer en Verhoeff en licht gewond sergeant Houwer en de soldaten Huisman en Roodenboog. Soldaat Roos zou zijn gedood door een noodlottig toeval en sergeant Dirkes was het laatst gezien, toen hij het Staalduinse bos inliep. Voorts waren nog tien man niet bij hun secties teruggekeerd, dat waren verscheidenen van de uiteengeslagen sectie tot onze vreugde wel.

11 mei 1940

Om kwart voor drie worden door het bataljon voorbereidingen getroffen om via 's-Gravenzande naar Hoek van Holland te gaan. Onze compagnie wordt - hoewel we de vorige dag het langst in touw waren - aangewezen als voorste échelon en moet een rijwielpatrouille van 12 man leveren. Door "Neem mij maar als commandant, ik heb al korporaalsstrepen op de mouw gespeld", maakte Van Oosten het mij onnodig om in de duisternis bij het gezelschap dat een fiets had weten te bemachtigen, naar een kaderlid te zoeken. Met bekwame spoed meldde de patrouille "Jan de Pet" vrij van vijand.

Als voorsectie wijs ik luitenant Van Lieshout aan, die deze rol een - tot ons beider hilariteit - eervolle noemde en dus meteen de toezegging kreeg, dat, zodra de vijand werd gesignaleerd, de compagniereserve zich zou ontwikkelen. Toen een aantal Duitsers bij het punt Heenweg-Maasdijk werd gezien, verbreedde de compagnie dan ook haar front, sectie luitenant Redeker ten zuiden van de Naaldwijkseweg, sectie sergeant Van Teijlingen, een groep onder korporaal v.d. Gaag en de commandogroep ten noorden van die weg eerst richting Wilhelminaschool om daarna om te buigen naar de 's-Gravenzandse molen, vanwaar het geheel weer alleen de hoofdweg zou volgen. Er werd me nog een als n.s.b.-er gedoodverfde burger op het dak gestuurd, maar wat kon ik anders doen dan hem een eind meenemen en daarna loslaten.

In de noordelijke sector veroorzaakte al gauw de wirwar van huizen, kassen, schuurtjes, gangen en heiningen meer de neiging rond te kijken dan om verder te gaan. Maar toen ik het wilde doen, herstelde korporaal Schoonhoven het evenwicht door te zeggen: "Mannen, al te voorzichtig is ook niet goed". Inderdaad zijn de parachutisten, die in de dorpskom aanwezig waren, daaruit verdwenen, kennelijk bevreesd voor insluiting door onze rechtervleugel.

Via de Sand-Ambachtstraat, waar nog enige vertraging optreedt omdat men meent enkele vijanden te bespeuren - uit een dakraampje zag ik er tenslotte heel in de verte maar één -, en de grote weg naar Hoek van Holland wordt deze plaats om 10.00 uur bereikt. Al spoedig na het inslaan van die weg had de bataljonscommandant verdere veiligheidsmaatregelen nodeloos verdragend genoemd en met name mijn voorstel om de [wijk] de Boerenwoning - in welke omgeving onze compagnie door talrijke oefeningen goed thuis was - te verkennen, afgewezen.

Goed en wel in het kamp krijg ik van die commandant de mededeling, dat 's middags een compagnie de troepen op Rozenburg moest versterken, en dat ik als oudste kapitein de keuze had om te gaan of niet. Ik wilde wel, in de stille hoop dat op het eiland aan het heen en weer trekken een einde zou komen. Wat rondlopende ontmoette ik een luitenant der mariniers, die het jammer vond, dat onze kortgeleden gemaakte afspraak voor een gezamenlijke oefening moest komen te vervallen. Bij het luchtdoelgeschut trof ik een onderofficier aan, die door het afschieten van enkele vliegtuigen best in zijn sas was en wie ik nog verdere treffers toewenste.

Na opvoering van de munitie en aantrekking uit 's-Gravenzande van ransels, dekens, tentzeil, administratie enz.(...) werd door de compagnie om circa half vier afgemarcheerd en zonder moeilijkheden overgestoken [naar De Beer]. De sectie zware mitrailleurs, die onder commando van sergeant Biesheuvel aan haar was toegevoegd, was al vooruitgegaan. De weg aan de overkant was zandiger, dan de krijgsbenodigdheden wenselijk maakten en liep aan het einde onderlangs enkele duinen, waar bovenop stukken artillerie in plaats van de zee het Staalduinse bos in schoten. Oorverdovend voor ons en zielig voor de aalscholverskolonie (die ik na de capitulatie echter in de beste welstand aantrof).

Omstreeks half zes 's middags meld ik met mijn ondercommandanten de compagnie in de Scheurpolder bij de commandant van 3-II-39 R.I., kapitein Smeele, die zich evenals de majoor der artillerie Seegers, commandant van het eiland en de burgemeester van Rozenburg erg over de versterking verheugde (...). Het was opmerkelijk, hoe de stemming in de omgeving opleefde bij het zien van drie Engelse vliegtuigen en weer inzonk, toen er al gauw één met een onheilspellende rookpluim in de Nieuwe Waterweg terecht kwam en de anderen uit het gezicht verdwenen. Maar een der officieren bleef optimistisch: Italië had tegen Hitler partij gekozen. De Duitsers waren in Noord-Brabant verslagen en werden nu achtervolgd. Toch kon de oorlog nog wel even duren (...). En de parachutisten hadden allang uit het Staalduinse bos verjaagd kunnen zijn door het aanvoeren en in brand steken van olie.

Tot zover het verslag van kapitein Barends.

Daarna verliepen de gebeurtenissen als volgt. De compagnie werd over het eiland Rozenburg verdeeld. Op 12 mei werd per vrachtauto een rondgang gemaakt langs alle onderdelen en werden meer munitie en handgranaten uitgedeeld. Bij die tocht passeerde men een Duits vliegtuig dat in de klei vastzat. Wat later, toen er op het eiland geen Duitse militairen meer leken te zijn, kreeg de compagnie bevel om weer naar Hoek van Holland terug te keren. Dat was niet zonder risico omdat de Hoek door vliegtuigen gebombardeerd en beschoten werd, waarbij er een bom op 50 m van het overzetbootje viel. De overtocht van alle militairen duurde lang en werd pas midden in de nacht naar 13 mei voltooid tegen de achtergrond van het als een fakkel brandende gebouw van de exportslachterij Vianda. Daarna werd de compagnie met vrachtauto's verplaatst naar Rotterdam. In het begin schoot dat niet op, omdat geregeld dekking moest worden gezocht voor vurende Duitse vliegtuigen. Pas vroeg in de morgen werd Rotterdam bereikt en vond inkwartiering plaats in de gebouwen van de Academie voor Beeldende Kunsten aan het Van Alkemadeplein. Uitgeput viel iedereen in slaap: van 's morgens 10 mei tot 's avonds 13 mei had men vaak maar drie uur slaap gehad.

Op 14 mei kwam het bevel om zo spoedig mogelijk een stelling in te nemen aan de oostgrens van bebouwd Rotterdam vanaf de Kralingse Plas tot aan de spoorbaan naar Gouda. Begin van de middag, toen het sein tot vertrek gegeven werd, vielen er bommen. In de verwarring raakte de compagnie uit elkaar. Intussen was er een geweldige stroom van vluchtelingen op gang gekomen vanuit de binnenstad, die door de Duitsers zwaar gebombardeerd was en in een vuurzee was veranderd.

Bombardement op Rotterdam, omgeving Mathenesserplein. Collectie NIMH.

Met militairen van andere compagnieën werden uiteindelijk de beoogde stellingen betrokken. Een Duits vliegtuig wierp pamfletten uit, waarin opgeroepen werd tot het opgeven van de strijd. Toen de vluchtelingenstroom wat minder geworden was, werd het bevel ontvangen om richting Gouda op te rukken. Onderweg bij Nieuwerkerk aan den IJssel stond in een café de radio aan en toen werd meegedeeld dat de opperbevelhebber van de strijdkrachten zijn capitulatiebesluit bekendmaakte. De strijd moest gestaakt worden en de vuurwapens ontladen. In de nacht van 15 mei werd Reeuwijk bereikt, waar iedereen ingekwartierd werd. Er was daar niet veel te doen, maar eerst moesten de in het water geworpen wapens en munitie weer opgevist worden. Later zijn de militairen met bussen naar 's-Gravenzande gebracht en zag men de ontbrekende delen van het bataljon weer terug. Er waren vijf gesneuvelden te betreuren. Met inbegrip van twee zwaar- en drie lichtgewonden was dat in vergelijking met andere compagnieën een zwaar verlies. De op 10 mei 1940 in 's-Gravenzande gesneuvelde Nederlandse militairen werden op 13 mei 1940 begraven op de Algemene Begraafplaats aan de Naaldwijkseweg. Op 15 mei rond 9.00 uur verschenen er drie Duitse onderofficieren in het dorp die de hier gelegerde Hollandse militairen ontwapenden en de kantonnementscommandant, kapitein Daems, gevangennamen. 's Avonds omstreeks 22.00 uur kwam er een kleine afdeling Duitse infanterie in 's-Gravenzande aan en geleidelijk aan meer bezettingstroepen. Tot september 1940 kwamen verschillende Duitse legeronderdelen in de gemeente om hier 'uit te rusten' van de strijd aan het front, zowel infanterie als veldartillerie en gedeeltelijk met paardentractie. Half juni bevond het restant van het IIe Bataljon Jagers met inbegrip van de bataljonsstaf zich nog in 's-Gravenzande, in totaal 140 manschappen. Ook de paarden van het 2^e Regiment Artillerie (van de Woutersweg) liepen nog in een weiland bij het Staelduinse Bos.

Op 14 juni 1940 verzocht de reservekapitein I. Barends, namens de commandant van het bataljon Jagers, het college van burgemeester en wethouders vergunning om op de graven van de gesneuvelden van het bataljon Jagers en van het 39^e Regiment Infanterie zeven stenen te mogen plaatsen, namelijk voor: C.J. Elsenbroek, A. Kraster, R. Hulsker, J.M. Rotteveel, A. Roos, E. Noordam en J.B.H.A. Dirkes. B en W beslisten op 19 juni dat dat in orde was. Hulsker werd in juni 1940 herbegraven op de Algemene Begraafplaats te Sellingen, gemeente Vlagtwedde. Op 2 maart 1959 zijn deze graven op de Algemene begraafplaats van 's-Gravenzande heringedeeld door de Oorlogsgravenstichting en zijn er nieuwe grafstenen op geplaatst.

Jaarlijks in mei kwamen de leden van het IIe bataljon van het Regiment Jagers, die destijds in 's-Gravenzande gelegerd waren, op de begraafplaats in 's-Gravenzande

Graven van de gesneuvelde militairen op de begraafplaats Beukenhage in 's-Gravenzande.

bijeen om hun gesneuvelde compagniegenoten plechtig te herdenken met een kranslegging. Na afloop van deze eenvoudige ceremonie werd koffie gedronken in restaurant De Spaansche Vloot. In 1972 kwam de oud-kapitein Barends niet meer mee in verband met zijn artrose. Ook in later jaren werd deze ceremonie, met steeds minder deelnemers, voortgezet. Nog steeds worden er rond 10 mei door nabestaanden van de militairen bloemen gelegd bij de graven.

Literatuur

- Barends, mr. I., *Een compagnie uit de oude doos gedurende de meidagen van 1940* (1966).
- Historisch Archief Westland, Inventaris gemeente 's-Gravenzande 1931-2004.
- Archief voormalige Historische Werkgroep Oud 's-Gravenzande.
- Dahmeijer, J., M.M. Dahmeijer-Fousert en A.A.G. Immerzeel, *Stad binnen de vesting. 's-Gravenzande in de Tweede Wereldoorlog* ('s-Gravenzande 1990).

Noten

- 1 Een militair gaf ons destijds een treffend voorbeeld van de slechte bewapening. Hij vertelde dat hij op 10 mei 1940 vanuit 's-Gravenzande op patrouille naar Hoek van Holland was gestuurd met een groep van ongeveer twintig

- man. Iedereen kreeg maar 4 clips patronen (20 stuks) mee en voor de mitrailleur was er één trommel met 97 patronen; daar moesten de zwaar bewapende Duitsers mee tegengehouden worden!
- 2 Op 9 mei werd in de achterzaal van de Spaansche Vloot (het oude veilinggebouw aan de Sand-Ambachtstraat), die omgebouwd was tot kantine, een feestavond georganiseerd. Een van de Jagers vertelde dat het die avond heel gezellig was, er werd op de accordeon gespeeld en de soldaten voerden zelf ook nog wat op.
 - 3 Dat was 's morgens vroeg ook al het geval aan de Vaart in 's-Gravenzande. Daar vuurden soldaten met karabijnen, onder grote publieke belangstelling, zonder succes op overvliegende vurende jachtvliegtuigen. Een jongen van een jaar of twaalf had de dag van zijn leven, hij stond in de buurt van een militair die met een watergekoelde zware mitrailleur op een Duitse jager schoot. Al gauw moest hij stoppen met schieten omdat het koelwater van het wapen kookte. Daarop stuurde hij de jongen snel naar huis om een emmer water te halen om de loop te koelen.
 - 4 De zware mitrailleur was de watergekoelde Schwarzlose M.08/15, die zonder onderstel 29 kg woog en in theorie 450 schoten per minuut af kon vuren. De lichte was de Lewis M 20, waarop een trommel met 97 patronen geplaatst kon worden.
 - 5 Waarschijnlijk is de vijand, die op weg was naar vliegveld Ockenburg, door de tuinen naar de Poelkade gelopen. Een daar woonachtige tuinder kreeg een groep van ongeveer vijftig Duitsers aan huis. Zij gooiden zijn telefoontoe- stel in de sloot zodat hij geen alarm kon slaan. Daarna vroegen zij aan zijn buurman de weg naar Monster, die hen tot zijn ontzetting nog de goede kant op stuurde!

Voor zover niet bij de foto's vermeld zijn deze afkomstig uit de collectie van de auteur.

Het gezin Valstar en de oorlog van 1940–1945

In het Jaarboek 2019 is van mijn hand een artikel verschenen over het leven en werken van mijn grootvader, tuinbouw pionier Fulps Vincentinus Valstar (1879–1944). Hij was medeoprichter en voorzitter van het Centraal Bureau van de Nederlandse Tuinbouwveilingen. Dit tweede artikel behandelt de oorlogsperiode 1940–1945 en wat daaraan voorafging.

Wat voorafging, de landbouwcrisiswet van 1933

Gedurende de crisis van de jaren dertig was het politiek onrustig in Europa, naast dat het economisch zeer slecht ging, ook in de land- en tuinbouw. Om die reden werd in 1934 de Landbouwcrisiswet 1933 van kracht die de overheid verregaande bevoegdheden gaf. Voor de uitvoering van deze wet werd Valstar regeringscommissaris voor groenten, fruit en sierteelt, belast met de leiding van de afdeling Tuinbouw. Ik pak op dit punt de draad weer op, omdat vanaf dat moment een organisatie werd neergezet die tot na de oorlog een belangrijke rol ging vervullen in de voedselvoorziening.

Op 25 augustus 1933 werd op grond van de Landbouwcrisiswet de Nederlandsche Groenten- en Fruitcentrale opgericht. Dit orgaan was belast met de uitvoering van de crisismaatregelen. Het dagelijks bestuur bestond uit voorzitter-directeur Fulps Valstar, tuinbouwvoorman Jan Barendse en dr. Piet Lieftinck, een jonge ambtenaar die na de oorlog als minister van Financiën bekend zou worden door het 'tientje van Lieftinck'. De Centrale had tot taak de uitvoering van de maatregelen inzake teeltbeperking, de in- en uitvoer van tuinbouwproducten, de regeling rond minimumprijzen en de uitkering van steungelden. De term teeltbeperking komt vandaag de dag vreemd voor. Men moet zich echter realiseren dat in de crisisjaren de afzetmogelijkheden sterk terugliepen.

Fulps Vincentus Valstar in opperbeste stemming op reis in 1938 in Zwitserland. Collectie auteur.

Rijksbureau Voorbereiding Voedselvoorziening in Oorlogstijd

Men had veel geleerd van de ervaringen in de Eerste Wereldoorlog. Toen was met 'heet water en stoom' wetgeving gemaakt en een organisatie opgezet die ervoor moest zorgen dat er voldoende eten voor de mensen op tafel kwam. Op 1 april 1937 werd daarom het Rijksbureau Voorbereiding Voedselvoorziening in Oorlogstijd (RbWVO) opgericht. Het Rijksbureau stelde zich op het standpunt, dat de voorbereidingen moesten zijn gericht op zowel de mogelijkheid dat Nederland werd betrokken bij een internationaal conflict als op een neutraliteitstoestand. In het laatste geval moest worden rekening gehouden met de mogelijkheid van gesloten grenzen. Gezien de ervaringen uit de Eerste Wereldoorlog was dat laatste net zo afschrikwekkend als het eerste. Als algemeen uitgangspunt werd een mogelijke oorlogstoestand als werkbasis gekozen.

Na het uitbreken van de oorlog op 10 mei 1940 werd op last van de bezetter het RbWVO voortgezet onder de eminente leiding van ir. S.I. Louwes als directeur-generaal. Louwes was zoon van een Groningse landbouwer en was gezegend met een groot organisatietalent. Het woord 'Voorbereiding' werd uit de naam geschrapt, de afkorting RbWVO werd gehandhaafd. De reeds in het kader van de Landbouwcrisiswet 1933 ingerichte organisatie werd onverkort overgenomen, inclusief de afdeling Tuinbouw. Ook de huisvesting bleef gelijk, namelijk Lange Voorhout 1-3 in Den Haag.

Valstar was binnen de organisatie voorzitter van het Hoofdbedrijfschap voor Tuinbouwproducten. Daarnaast bleef hij leidinggeven aan het Centraal Bureau van de Tuinbouwveilingen. Louwes sprak Valstar aan als amice en liet het tuinbouwveld aan hem. Beiden hadden vanaf 1934 al intensief samengewerkt. Het werk bleef op hoofdlijnen zoals het was, meer nog: het werd intensiever.

Ir. S.L. Louwes, in de oorlogsjaren directeur-generaal voor de voedselvoorziening. Bron: resources.huygens.knaw.nl.

Veel was er van tevoren voorbereid, maar zelfs minister-president Colijn had niet verwacht dat er echt oorlog zou komen.¹ Toen de Duitsers Nederland daadwerkelijk binnenvielen, was de verwarring groot. Het gezag was na het vertrek van de regering overgedragen aan generaal Winkelman. De secretarissen-generaal van alle ministeries vielen onder zijn gezag. Op 29 mei 1940 nam A. Seyss-Inquart als Rijkscommissaris het gezag over.

De oorlog liet zich niet direct in zijn verbeten gedaante zien. Het was voor de bezetter van belang dat de Nederlandse mankracht dienstbaar werd gemaakt aan de Duitse oorlogsvoering. Deze eerste fase is te typeren als 'wederzijdse welwillendheid'. Na de februaristaking van 1941 ging dit over in 'toenemende dwang'. Toen in 1943 bekend werd gemaakt dat de Nederlandse krijgsgevangenen van mei 1940 opnieuw geïnterneerd zouden worden, brak de periode aan van 'onontkoombare conflicten'. De laatste fase van herfst 1944 tot mei 1945 is te typeren als een 'totale ontregeling van het leven'.²

De voedselvoorziening in oorlogstijd

Reeds voor de oorlog waren er bij de landbouwcrisisdiensten ongeveer 5.300 medewerkers in dienst, voorwaar geen gering aantal. Gedurende de oorlog werd een sterke uitbreiding noodzakelijk vanwege de toename van administratieve maatregelen op allerlei terreinen, zoals het verstrekken van bonkaarten. Het ging voor een groot deel om controle-ambtenaren. Hoe groot het totaal aantal bij de maatregelen betrokken personen was tijdens de laatste periode van de oorlog, is moeilijk te zeggen. 'Men moet het schatten op zeker 20.000'.³ Dit aantal was nog

exclusief enkele duizenden personen die bij de 'centrale keukens' werkzaam waren. In 1985 heeft G.M.T. Trienekens een uitgebreide studie verricht naar het functioneren van de voedselvoorziening in de oorlog. Daaruit komt het beeld naar voren dat de samenwerking van het RbVVO met de vertegenwoordigers van de bezetter goed was te noemen. Er was een gezamenlijk doel, namelijk zorgen dat er voldoende voedsel werd geproduceerd voor Nederland en zijn bezetter als kostganger, ook voor de export naar Duitsland zelf. Door de goede voorbereiding in de paar jaar voor de oorlog waren de 'graanschuren' tot de nok toe gevuld toen de oorlog uitbrak, maar die zouden snel leeg raken als ze niet werden aangevuld. Tijdens de oorlog werd zowel de productie als de verdeling van levensmiddelen onttrokken aan het vrije spel van de markt en volledig in handen gelegd van het RbVVO. Verantwoording moest worden afgelegd aan de secretaris-generaal van het ministerie van Landbouw en Visserij, dr. H.M. Hirschfeld. Deze was Duitser van geboorte, maar groeide op in Rotterdam. De tegenspeler van Hirschfeld en het RbVVO bij de bezettende macht was Friedrich Graf Grothe. Deze viel in 1941 in ongenade en werd opgevolgd door dr. Von der Wense als hoofd van de Hauptabteilung Ernährung und Landwirtschaft van het Rijkscommissariaat (HELR), zeg maar de buitenlandse vestiging van het Duitse ministerie van Landbouw.

Dr. H.M. Hirschfeld, in de oorlogsjaren secretaris-generaal van het departement van Handel, Nijverheid en Scheepvaart en van het departement van Landbouw en Visserij. Bron: wikipedia.

Brand Lange Voorhout 1-3

Op 31 januari 1941 is er in het pand Lange Voorhout 1-3 een hevige brand geweest.⁴ In het pand was niet alleen het RbVVO gevestigd, maar ook het eerder genoemde Duitse bureau HELR. Lange tijd was er een vaag vermoeden dat er brand gesticht was met het oogmerk om documenten te vernietigen. Niets echter van dat al. In kranten en artikelen van na de oorlog treffen we een nauwkeurig verslag aan van wat er die avond heeft plaatsgevonden. Na elke werkdag werden de kamers schoongemaakt. Om de kamers warm en droog te houden met het oog op het vele archiefmateriaal werd er op de betreffende dag hard gestookt. Toen in de avond de kachels uit waren, had de

werkster de sintels uit de kachels in een kartonnen doos gedaan en ergens neergezet. Achteraf bleek dat er nog vuur in de sintels moet hebben gezeten. Aanvankelijk werd de brand niet opgemerkt, omdat de ramen verduisterd waren. De conciërge die om 10 uur zijn ronde deed, ontdekte de brand en sloeg alarm. Al snel stonden beide panden als fakkels te branden. Goering en zijn staf, die toevallig in Den Haag waren, zaten aan de overzijde van het Voorhout te dineren. Goering was laaiend omdat de brandblussing niet snel genoeg verliep. De archiefkasten van het bureau HELR zakten op een gegeven moment met donderend geraas door de vloer. Dat archief was voor de Duitsers van groot belang, omdat daarin van moment tot moment was geadministreerd welke voedselvoorraad in Nederland aanwezig was. Friedrich Graf Grothe als hoofd van het bureau HELR moest zich in Berlijn verantwoorden en werd naar het Oostfront gestuurd, waar hij in 1942 sneuvelde.

Lange Voorhout 1-3 na de brand. Collectie Haags Gemeentearchief.

Toenemende druk van de Duitsers

In het weekblad *Storm* van de Germaanse SS verschenen kritische artikelen over de gang van zaken in de tuinbouw. Die gingen vooral over de aanvoer op de veilingen, liever gezegd het niet aanvoeren op de veilingen, en het daarmee buiten de aanvoergegevens blijven van informatie. Valstar en zijn secretaris Niemöller werd hierover van alles verweten. In het nummer van 28 augustus 1942 lezen we:

'Is het niet eigenaardig, dat de directeur van de Ned. Groenten en Fruitcentrale, de heer Valstar, te Naaldwijk, tevens voorzitter van het Centraal Bureau voor Veilingen, ex-regeringscommissaris, een vakman en kundig organisator, die terdege van al deze wantoestanden op de hoogte moet zijn, niets van zich laat horen! Wat is de reden dat deze Westlander met zijn secretaris mr. L. Niemöller niet ingrijpt. Hierop is slechts één antwoord: Sabotage!'

In het contact dat ik heb gehad met de zoon van Niemöller, wist deze te vertellen dat in de zomer van 1942 secretaris-generaal Hirschfeld tegen zijn vader had gezegd: "Verdrijf nu en duik onder, anders word je door de Duitsers opgepakt". Waarom Hirschfeld dat had gezegd, wist de zoon niet. Wel dat zijn vader de rest van de oorlog ondergedoken heeft gezeten. In de archieven kom ik vanaf oktober 1942 geen activiteiten meer tegen van Niemöller, terwijl hij altijd heel actief was in diverse werkverbanden. Waarom bleef dat Valstar bespaard? Wellicht toch dat zijn rol in het kader van het werk van het RbVVO van te groot belang was. Ook had hij met Louwes als hoogste baas een zeer goede band en hadden zij met hun Duitse tegenspelers een goede werkrelatie. Voor de bezetter waren ze onmisbaar voor een goed werkend ambtelijk apparaat en daarmee een goede voedselvoorziening. Uit het paspoort van Valstar blijkt dat hij in de oorlog een aantal malen naar Berlijn is geweest voor overleg over distributietechnische zaken met mensen van het Duitse ministerie.

De spagaat waarin de voedselvoorziening verkeerde, was dat het enerzijds moeite kostte om voldoende productie te leveren, terwijl anderzijds de bezetter een toenemende druk uitoefende om mensen te leveren voor de Duitse oorlogsindustrie. De voedselvoorziening zou door een verlies aan arbeidskrachten zeer worden ontwricht. Daarom werd vanuit het RbVVO weerstand geboden aan de oproep tot tijdelijke tewerkstelling voor de Duitse overheid, dit tot ergernis van de bezetter. In dit spanningsveld koos het bureau HELR de kant van het RbVVO. De heer Von der Wense, hoofd van het bureau, was van oordeel dat het van groot belang was de diensten van de voedselvoorziening zoveel mogelijk te sparen. Ook de Jodenvervolging ging niet ongemerkt aan het RbVVO voorbij. Na het verschijnen van een bevelschrift resulteerde dat in een negental ontslagen van mensen van Joodse komaf. In dit kader is het saillant dat de secretaris-generaal van Landbouw Hirschfeld een Joodse vader had en een niet-Joodse moeder. Naar nazi-maatstaven was hij dus een 'halfjood', maar hij bleef gedurende de gehele oorlog op zijn post.

Het moet zeker voor Valstar een moeilijke tijd geweest zijn, want van diverse kanten waren er geluiden pro en contra het beleid van het RbVVO. Zo ook een bericht in de illegale krant Trouw van april 1943 over 'De roof van groenten en fruit'. Hierin werden, in miljoenen kilo's, de hoeveelheden verse groenten en fruit vermeld die door de bezetter uit ons land 'geroofd' werden. Slechts één conclusie

meldt het artikel: 'Laten onze tuinders zorgen dat in 1943 dit kwantum belangrijk kleiner is en dat alles wat men aldus spaart wordt geconsumeerd door ons eigen volk'. Dus niet exporteren naar Duitsland, maar consumeren in eigen land. Seyss-Inquart was niet erg gelukkig met dit soort berichten. Hierdoor kon immers onrust onder de Nederlandse bevolking ontstaan. Volgens de op dat ogenblik bestaande beeldvorming werden grote hoeveelheden voedsel naar Duitsland getransporteerd, die aan de binnenlandse consumptie werden onttrokken. Het RbVVO was goed georganiseerd en heeft tot het najaar van 1944 gezorgd voor een goed functionerende voedselvoorziening. De spoorwegstaking en een door Seyss-Inquart ingesteld transportembargo in najaar 1944 verstoorden het vervoer zodanig dat dit samen met de strenge winter van 1944 tot de hongerwinter heeft geleid in het nog niet bevrijde deel van ons land.

Het gezin van Fulps Valstar in die dagen

Hoe verging het in die periode Fulps Valstar in zijn gezin? Aan welke spanningen en persoonlijke conflicten stond Valstar bloot? Zijn zonen boden in toenemende mate door illegaal werk weerstand aan de bezetter. Meerdere malen bracht hij binnen de familiekring ter sprake dat hij de verantwoordelijkheid niet meer kon/wilde dragen en ontslag wilde nemen. Evenzovele keren drong zijn gezin, lees zijn zonen, erop aan om op zijn post te blijven. In het Nationaal Archief bevindt zich een brief aan

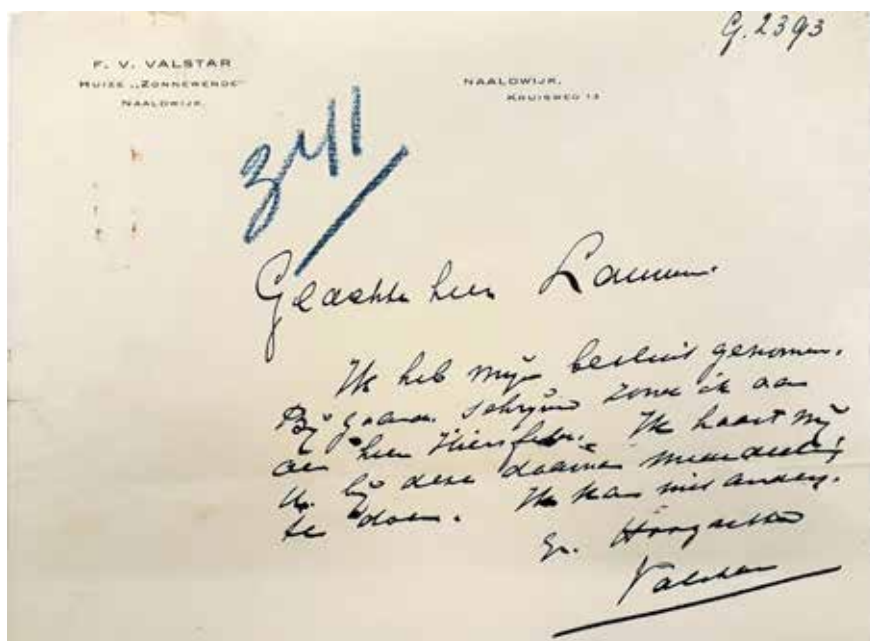

De zonen van het gezin Valstar. V.l.n.r. Cees, Wim, Leen, Maarten en Tinus Valstar op Hemelvaartsdag 1929. Collectie auteur.

zijn hoogste baas, secretaris-generaal Hirschfeld, gedateerd 17 juni 1943, waarin hij vraagt om ontslag als voorzitter van het Hoofdbedrijfschap voor Tuinbouwproducten. In die brief zegt hij:

'datgene te hebben gedaan wat nodig was om de voedselvoorziening, voor wat betreft groenten en fruit, voor het Nederlandse volk zo ruim mogelijk te doen zijn. Echter nu de jongste maatregelen van de bezettende overheid, waarbij een zeer belangrijk deel der arbeidskrachten aan de tuinbouw worden onttrokken, waardoor de productie, de verwerking en de afzet van de tuinbouwproducten op een hoogst ernstige wijze onzeker wordt, kan ik de verantwoordelijkheid als voorzitter van het Hoofdbedrijfschap niet langer dragen en verzoek ik U, het door mij gevraagde ontslag te willen verlenen.'

Het gevraagde ontslag is hem echter nooit verleend. Ook directeur-generaal Louwes werd door hem met een handgeschreven brief op de hoogte gebracht van zijn ontslagaanvraag. Die brief eindigt met 'Ik kan niet anders.'

The image shows a handwritten letter on stationery. The stationery has the following printed text: 'F. V. VALSTAR', 'HUIZE „ZONNEWEG“', 'NAALDIJK', 'NAALDIJK', and 'KRUISREG 13'. In the top right corner, the number '9.2393' is handwritten. The letter is addressed to 'Geachte heer Louwes'. The main body of the letter is written in cursive and reads: 'Ik heb mijn besluit genomen. Dit ga ik uitvoeren. Het heeft mij aan de heer Hirschfeld. Het kan niet anders. Ik wil doen. Het kan niet anders. G. Valstar'.

Brief aan directeur-generaal Louwes. Nationaal Archief, toegang 2.11.32, inv.nr. 92.

Een opmerkelijk detail is dat Valstar geen rechtspositie als ambtenaar had. Hij was nog steeds in dienst van het CBT en ontving daarom geen ambtelijk inkomen. Een brief van de Algemene Rekenkamer van 29 december 1937 geeft onder andere

aan dat Valstar als regeringscommissaris niet op arbeidsovereenkomst naar burgerlijk recht is aangesteld, maar dat hij wel als ambtenaar zou moeten worden beschouwd. Dat is er echter nooit van gekomen. Desondanks werd direct na zijn overlijden in 1944 aan zijn weduwe een ambtelijk pensioen toegekend.

Valstar in receptiestemming, 25 jaar CBT, januari 1942. Collectie auteur.

Beginnend verzet

Na de moeilijke crisisjaren bracht de bezetting voor het Westland een volledige ommekeer teweeg. Onze producten werden weer op grote schaal geëxporteerd richting Duitsland en tegen lonende prijzen. Schulden werden afgelost en de geldbuidel werd weer gevuld. Er ontwikkelde zich een oorlogshoogconjunctuur. De vijand zag heel goed in dat het voor hem van het allergrootste belang was om het Westland als leverancier van tuinbouwproducten niet aan te tasten, zoals elders op grote schaal wel gedaan was. Kortom het ging het Westland goed. En toch... er broeide iets in het ogenschijnlijk rustige Westland.

Al in 1941 werd door verschillende mensen het verzetswerk opgepakt. De eerste illegale 'vlugschriften' verschenen en er werd hulp geboden aan vluchtende Joden. Er werden branden gesticht en het vervoer werd gesaboteerd door treinen te laten ontsporen. In de winter van 1942-1943 kwam Henk Veldhuis (Vosje) uit Meppel naar de woning van Tinus Valstar aan de Kruisweg 19 in Naaldwijk om met Tinus en broer Leen de hulp aan onderduikers te bespreken. De zo onschuldig uitzienende jonge student uit Drenthe maakte de broers Valstar al snel wegwijs in het verzetswerk, zoals zich dat al in Drenthe had ontwikkeld. In het vroege voorjaar van 1943 werd de mogelijkheid besproken om Trouw in het Westland te drukken. Na enige strubbelingen lukte dat ook daadwerkelijk en werd Tinus actief bij de verspreiding van deze illegale krant.

In 1943 konden werknemers in de tuinbouw vrijgesteld worden voor het werken in Duitsland. Van die mogelijkheid werd dankbaar gebruikgemaakt. Het RbWVO had het er maar druk mee. Dat bureau en het bevolkingsregister van Naaldwijk werden de eerste objecten die door broer Leen Valstar (schuilnaam Bertus) met zijn knokploeg zijn overvallen. Doel was de registratie van de uitgegeven Ausweisen te laten verdwijnen en wanorde te scheppen in het bevolkingsregister. Al snel was er het eerste verraad. Leen werd gezocht voor

deze overvallen. Nu was het tijd om de knokploegen, niet alleen die van Bertus, maar ook in meer algemene zin, goed te organiseren. Men sloot zich aan bij de Landelijke Organisatie voor Hulp aan Onderduikers (LO). In grote hoeveelheden ging men persoonsbewijzen vervalsen, bestemd voor mensen die om enigerlei reden moesten onderduiken. Ook werd aan hen voedsel verstrekt. In het begin werden onderduikers door middel van een in 's-Gravenzande uitgegeven vals persoonsbewijs en originele Ausweis⁵ de vesting Hoek van Holland binnengebracht. Zo waren ze veilig opgeborgen in de armen van de bezetter, die niet op het idee kwam dat zo iets mogelijk was. Eresaluut aan de 's-Gravenzandse vrienden die dat mogelijk maakten, aldus Tinus Valstar.

Leen en Cees Valstar waren geen stilzitters

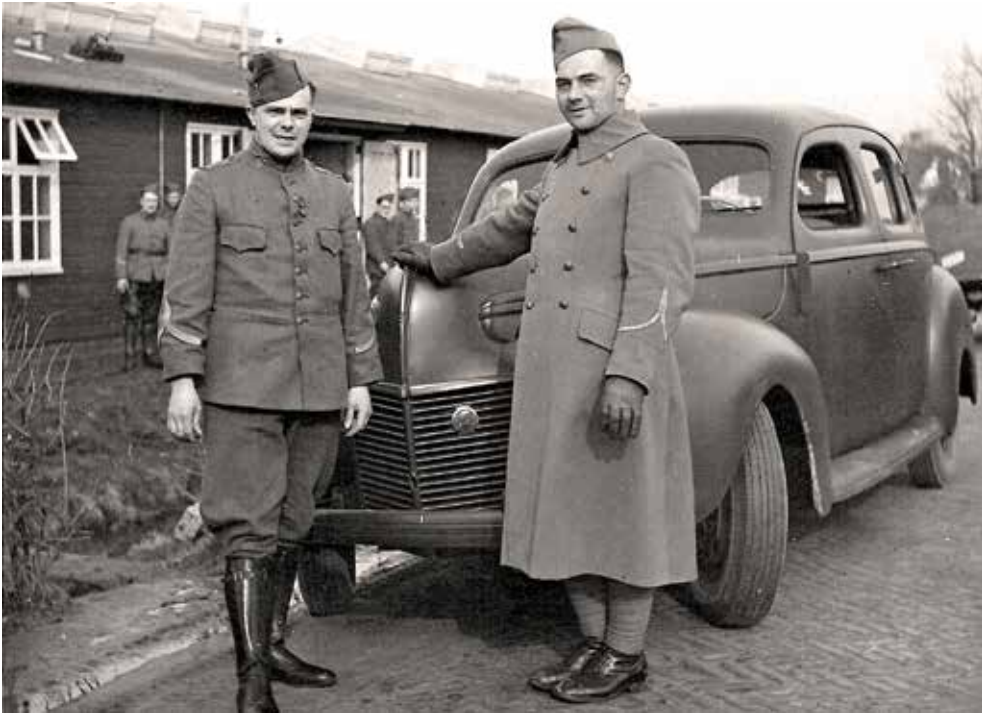
Zoon Cees was bijna 27 jaar oud toen de oorlog uitbrak. In 1942 kreeg hij een oproep voor de arbeidsinzet in Duitsland. Hoewel het niet gemakkelijk ging, lukte het hem een vrijstelling te krijgen. Dat was voor hem het moment zich aan te sluiten bij het georganiseerde verzet.

Zoon Leen was in 1939 gemobiliseerd als korporaal bij de bereden artillerie. Tijdens de meidagen van 1940 kwam hij echter niet in actie. Na de capitulatie bleef hij zijn dienstvaarden opzoeken en zocht hij contact met anderen die verzet wilden plegen. Het duurde echter nog wel even voor hij actief werd in het verzet. Een van zijn eerste verzetsdaden was zoals gezegd de overval op het bevolkingsregister van Naaldwijk. Ter voorbereiding had hij sleutels van het gemeentehuis bij laten maken, wat hem bijna noodlottig werd. Zijn naam werd genoemd als de opdrachtgever voor het namaken van de sleutels. Toen de politie aan zijn huis verscheen om hem te arresteren, wist hij te ontsnappen. Dat was voor Leen het moment om onder te duiken.

Zijn vrouw en haar vader en moeder werden gearresteerd en naar Scheveningen overgebracht. Toen Leen dit vernam, kon men hem er slechts met grote moeite van weerhouden zich te gaan melden. Zijn schoonouders waren al boven de zeventig. Dit bracht voor Bertus een groot innerlijk conflict mee. De gedachte aan wat degenen die hem het naast waren moesten verduren, was onverdraaglijk voor hem. Zijn vrouw steunde hem echter ten volle. Zij stuurde hem uit de gevangenis een clandestien briefje met de aansporing zich meer dan ooit in te zetten voor de goede zaak. In deze periode rijpte Leen tot de man die nog maar één doel kende: het verzet, de strijd op leven en dood. Zijn schoonouders brachten uiteindelijk drie maanden in de gevangenis door, terwijl zijn vrouw bijna vier maanden werd vastgehouden.

Oranjehotel Scheveningen. Collectie Nationaal Monument Oranjehotel.

Leen (rechts) als korporaal bij de bereden artillerie tijdens de mobilisatie in 1939. Collectie auteur.

Toen er steeds meer onderduikers kwamen en er daarvoor steeds meer voedselbonnen nodig waren, heeft de LO een eigen verband van knokploegen opgericht. Dat werden de Landelijke Knokploegen, de LKP, een verzetsorganisatie die in augustus 1943 is ontstaan. De LKP werd geleid door vier mensen. Twee van hen, Hilbert van Dijk en Izaäk van der Horst, hadden de leiding van de LO. De twee anderen namen de praktische uitvoering van de LKP ter hand, Leen Valstar voor het westelijk deel van Nederland en Liepke Scheepstra voor het oostelijk deel. Die praktische uitvoering betrof het samenbrengen en op elkaar afstemmen van activiteiten van de knokploegen die tot dan toe los van elkaar werkten. Ook de overvallen op distributiekantoren vielen daaronder. Later overviel men ook gevangennissen en politiebureaus om verzetsmensen te bevrijden die waren opgepakt. De vier leiders van de LKP kwamen elke week bij elkaar. Alleen Liepke Scheepstra zou de bevrijding meemaken.

Bij voorgenomen acties ging Leen er meestal persoonlijk naar toe om alles eerst goed door te spreken. Hij wilde niet dat zijn broer Cees aan gewapende overvallen zou deelnemen. Hij vond het belangrijker dat Cees hem per auto vervoerde naar

vele adressen in Nederland. Cees was namelijk in het bezit van een auto met een vergunning om te rijden. Die vergunning had hij gekregen via het commissariaat voor de voedselvoorziening, waarvan zijn vader het hoofd was. Hij beschikte zelf niet over benzinebonnen, die kreeg hij van zijn broer Leen. Achter zijn auto hing een gastank, die gebruikte hij echter maar zelden. Bij controles langs de weg werd hij meerdere keren op de vingers getikt dat het gas niet door hem werd gebruikt. In dat soort situaties wist hij zich eruit te redden door te zeggen dat hij met spoed naar het commissariaat voor de voedselvoorziening in Den Haag moest voor een bespreking. Zijn vergunning zag er zo betrouwbaar uit, dat hij zonder verdere controle mocht doorrijden. Door zijn werk als chauffeur van de LKP was hij op de hoogte van vele geheime ontmoetingsplaatsen in Nederland.

Op een dag stapte zijn broer Leen bij hem in de auto en vertelde dat zijn vrouw in verwachting was. Dat was bijzonder, omdat zij al zo'n twaalf jaar getrouwd waren. De hoop ooit nog eens kinderen te zullen krijgen was eigenlijk al opgegeven. Nu dat toch stond te gebeuren waren ze blij en onvoorstelbaar dankbaar. Hij vertelde het heugelijke nieuws ongeveer een maand voordat hij op 15 mei 1944 werd gevangengenomen. Het was ook een van de laatste keren dat zij samen optrokken.

*Leen Valstar en zijn vrouw Nely Dekker.
Collectie auteur.*

Aanhouding en arrestatie van Leen

Door een ongelukkig toeval werd Leen in Delft gearresteerd toen hij bij zijn broer Wim vandaan kwam. In het bureau van politie waar Leen vastzat, lukte het een agent (schuilnaam Jan 33) belastend materiaal te verdonkeremanen. Hierdoor waren er geen bewijzen tegen Leen aan te voeren en had men slechts vermoedens van zijn ondergrondse activiteiten. Jan 33 was een goede bekende van Leen.

Na Leens arrestatie verschanste zich al snel een knokploeg in het huis van een schoen- en lederwarenbedrijf tegenover het politiebureau. Van daaruit werd de kans afgewacht om Leen te bevrijden. Voordat zich echter een goede gelegen-

heid voordeed, werd hij overgebracht naar 'Het Haagse Veer', een berucht huis van bewaring van de Sicherheitsdienst (SD) in Rotterdam. Hij kreeg er een stok in zijn broek, waardoor hij ternauwernood meer kon lopen en vluchten zeer moeilijk was. Tegenover het SD-gebouw betrok de KP ook daar een kamer met zicht op alle in- en uitgangen, maar evenmin als in Delft deed zich een gunstige gelegenheid voor om zonder grote risico's en een goede kans op succes iets te ondernemen. Vanuit Rotterdam werd Leen na ongeveer een week overgebracht naar het concentratiekamp in Vught en daar opgesloten in de beruchte bunker. In die bunker werden de gevangenen op een mensonterende manier murw geslagen om ze zodoende tot bekentenissen te dwingen en namen prijs te geven. Nooit echter heeft Leen, ondanks de verschrikkelijke martelingen, een naam prijsgegeven.

Aanhouding en gevangenneming van Wim

Een maand na de arrestatie van Leen werd ook zijn broer Wim uit Delft gearresteerd, omdat Leen hem in Delft had bezocht. Aanvankelijk werd Wim opgesloten in het gebouw van de SD op het Binnenhof in Den Haag, vervolgens zat hij enige tijd vast in het 'Oranjehotel' in Scheveningen. Uiteindelijk bracht men ook hem naar kamp Vught, waar hij in hetzelfde gebouw werd opgesloten als Leen. Op een dag hoorde Wim zijn broer zingen. Het geluid werd voortgeplant via de leidingen. Met signalen via deze leidingen maakten ze een afspraak om op een bepaalde dag naar de dokter te gaan. Dat gaf misschien de mogelijkheid elkaar daar te ontmoeten, wat hen ook is gelukt. Wim schrok geweldig toen hij Leen zag, want voor zijn arrestatie had Leen zwart haar, maar door de verschrikkingen van de martelingen was dat in korte tijd wit geworden. Leen vertelde Wim nog niets te hebben losgelaten. Wim werd op 22 augustus 1944 vrijgelaten, dat was kort voor de verschrikkelijke gebeurtenissen die komen zouden.

Voormalige cellen in het 'oude' Tweede Kamergebouw, waar Wim enige tijd opgesloten heeft gezeten. Hier was destijds de Sicherheitsdienst gevestigd. Foto auteur.

Poging om Leen vrij te krijgen

Het zal eind juli of begin augustus 1944 zijn geweest dat vader Fulps Valstar aan zijn zoon Cees vroeg iets te ondernemen om Leen vrij te krijgen. Hij gaf het adres op van wijnhandelaar Siebrand in Kampen. Aan Valstar was bekend dat veel hooggeplaatste Duitse militairen, waaronder Rauter en De Jager, door Siebrand ruim van alcoholische dranken werden voorzien. Valstar kende deze Siebrand vanwege levering van bepaalde producten via het commissariaat van de voedselvoorziening.⁶ Cees ging op weg naar Kampen en vroeg Siebrand contact te leggen met een Duitse officier met enig gezag. Siebrand vroeg hem na een week terug te komen, maar na enig aandringen mocht hij al na vier dagen komen. Siebrand gaf hem de naam en het adres van een hooggeplaatste Duitse officier in Utrecht, waar hij zich zo snel mogelijk moest melden. Cees bezocht die officier en verzocht hem te willen bemiddelen om Leen overgeplaatst te krijgen van de bunker naar de barakken van kamp Vught. Het was namelijk te verwachten dat men zich van de mensen in de bunker zou ontdoen als het kamp ontruimd zou moeten worden. Verbleef je echter in de barakken en het kamp zou ontruimd moeten worden, dan was er een gereede kans afgevoerd te worden naar een ander kamp en was de kans op overleven groter. De Duitse officier (waarschijnlijk Erich Deppner, berucht vanwege de zogenaamde Deppner-executies in kamp Vught) beloofde Cees voor een bedrag groot f 20.000 zijn best te zullen doen. Deze boodschap bracht Cees over aan zijn vader en na een week ging hij met f 20.000 naar die bewuste officier in Utrecht. Dit speelde zich af in de laatste weken van augustus 1944. Men kon toen niet vermoeden dat begin september kamp Vught ontruimd zou gaan worden, omdat de geallieerde troepen steeds dichterbij kwamen. Van die Duitse officier had Cees de toezegging gekregen, dat Leen van de bunker overgebracht zou worden naar het barakkenkamp. Uiteindelijk is niet Leen in vrijheid gesteld, maar zijn broer Wim. Het zal voor de Duitse officier een gemakkelijke keuze geweest zijn om niet een belangrijke verzetsstrijder over te plaatsen of vrij te laten, maar diens onschuldige broer Wim. Wijnhandelaar Siebrand heeft eind augustus vader Valstar nog bezocht, blijkens een condoleancebrief die de familie van hem ontving na de dood van Leen. Uit die brief blijkt dat vader Valstar vol vertrouwen was geweest dat zoon Leen gespaard zou blijven.

Echter, op maandag 4 september 1944 tegen 5 uur in de middag begon het drama. De dag ervoor waren nog jongemannen de bunker binnengebracht. Grendels werden van de deuren gedaan, in de deuropening stonden de bewakers met een lijst in hun handen. Op de binnenplaats werd hen medegedeeld dat ze gefusilleerd zouden worden, zonder enige vorm van proces. Even later klonk het geluid van geweervuur van het executiepeloton, dat de hele avond en de nacht bleef voortduren. In de verte werd het kanongebulder gehoord van de naderende bevrijders. Dat ging zo door tot 8 september. In totaal zijn 329 jonge helden in die dagen omgebracht. Hun lichamen zijn aansluitend in een mobiele verbrandingsoven verbrand.

Van het Rode Kruis ontving de familie Valstar bericht dat Leen op transport was gesteld richting Duitsland. De familie had alle hoop gevestigd op de juistheid van dat bericht en heeft zich een jaar lang daaraan vastgehouden. Achteraf is echter gebleken dat Leen zich op die zwarte dag van 4 september 1944 nog in de bunker bevond. Van daaruit is hij naar de fusilladeplaats overgebracht en gefusilleerd. Van de Duitse instanties is nooit enig bericht ontvangen over wat Leen is overkomen. Ruim drie maanden later, op 9 december 1944, werd zijn zoon Fulps Vincentinus geboren. Pas geruime tijd na de bevrijding, op 17 september 1946, ontving de familie bericht van het Rode Kruis van het vermoedelijk overlijden van Leen.

Woorden met de bezetter

Terug naar het werk van vader Valstar zelf. In het Nationaal Archief treffen we een brief met bijbehorende rapportage aan, gedateerd juli/augustus 1944, van Valstar aan directeur-generaal Louwes. Daaruit blijkt dat er een meningsverschil was met de bezetter over de vraag welk deel van de fruitoogst voor de export bestemd was en welk deel voor de binnenlandse consumptie. Het ging met name om appels en peren. Kennelijk had Von der Wense zijn beklag gedaan bij Louwes dat de export in 1943 te wensen over liet. Uit de rapportage blijkt dat de oogst van appels en peren in dat jaar met 29% was gedaald. Het deel van de oogst met bestemming binnenland was met 10% afgenomen en de export naar Duitsland met maar liefst 56%. Dat leidde tot een hoogoplopend conflict. Valstar besloot zijn rapportage met de opmerking dat de vooruitzichten voor de oogst van 1944 goed waren en dat hij de garantie kon afgeven voor eenzelfde omzet als in 1943. Hij weigerde echter eraan mee te werken om tot een hoger kwantum te komen dan in 1943, aangenomen dat de bezetting nog zou duren tot februari 1945. De toon van Valstar hierin is opvallend, enerzijds optimistisch met betrekking tot een naderend oorlogseinde, anderzijds nors en afwijzend naar de bezetter.

De avond van 29 augustus 1944, Silbertanne-moord

Naar aanleiding van de toegenomen reeks aanslagen van het verzet op collaborateurs besloten enkele leiders van het Duitse bestuur, te weten Rauter, Wimmer en Ritterbusch, op 5 september 1943 als represaillemaatregel over te gaan tot het plegen van moordaanslagen en 'sluipmoorden'. Voor elke door het verzet gepleegde aanslag op een collaborateur zouden drie (aanvankelijk tien) als anti-Duits bekend staande personen uit de regio worden vermoord door Nederlandse SS'ers. De reeks geheime acties kreeg de codenaam 'Silbertanne'. De acties werden uitgevoerd door speciaal geformeerde moordcommando's van de Waffen-SS en later alleen nog door het beruchte Sonderkommando Feldmeijer, de voorman van de Germaanse SS in Nederland. Op maandag 28 augustus werd het lichaam gevonden van de 33-jarige NSB'er Jan Willem Stuit, medewerker van het Gewestelijk Arbeidsbureau aan de Stokdijk-

kade in Naaldwijk. Hij lag in een dichtgebonden zak in een sloot tussen Kethel en Overschie. Stuit was door pistoolschoten om het leven gebracht. Het lag voor de hand dat dit het werk was geweest van een illegale groep uit de omgeving. Hierop gaf de SD opdracht om in Naaldwijk drie personen op te pakken en standrechtelijk om het leven te brengen.

Het was in de avond van dinsdag 29 augustus 1944. Om 6 uur in de avond was er telefonisch contact geweest tussen Valstar en zijn secretaris van het RbVVO, de heer Wijlacker, over een hoogoplopende kwestie in verband met nieuwe Duitse eisen. Niet bekend is waar het over ging, er zijn ook geen aanwijzingen of dit het eerder genoemde meningsverschil betrof over de verhouding tussen het aandeel export en binnenlandse consumptie. Valstar gaf te kennen zich geheel achter Wijlacker op te stellen. Enige uren later, om 9 uur, werd er aangebelld en voor de deur stonden mensen die zeiden van de politie te zijn, hetgeen ze naar achteraf bleek niet waren. Na enig onderzoek in huis werd Valstar meegenomen. Daarna werd eveneens in Naaldwijk verzetsman Dirk Voskamp opgehaald en beiden werden, in plaats van ter plekke gefusilleerd te worden, naar het SD-gebouw aan de Heemraadssingel in Rotterdam gebracht. De arrestatie van een derde persoon, Van der Eijk, werd niet doorgezet omdat men vreesde voor herkenning. De volgende dag zijn beiden in de kelder van het gebouw op uiterst laffe wijze vermoord.

Donderdag 31 augustus kwam de ontknoping. Het ontstellende bericht deed de ronde dat de lichamen van Valstar en Voskamp in de berm van een landweg achter de Kralingseplas te Hillegersberg gevonden waren. Dit bericht bleek al spoedig juist te zijn. Voor de familie was het een vreselijke tijding, onpeilbaar groot was het verdriet. De dood van Fulps Valstar stond in diverse kranten. Steevast werd dat als een

Bekendmaking van de vergeldingsmaatregel. Collectie NIOD.

De heer F. V. Valstar overleden

VOORAANSTAANDE PERSOONLIJK- HEID IN TUINBOUWKRINGEN

Op 65-jarigen leeftijd is te Naaldwijk plotseling overleden de heer F. V. Valstar, een bekende persoonlijkheid in tuinbouwkringen. De heer Valstar was voorzitter van het Hoofdbedrijfschap voor Tuinbouwproducten en sedert 27 jaar voorzitter van het Centraal Bureau van den Tuinbouw in Nederland.

Overlijdensbericht in de Haagsche Courant, 1 september 1944.

plotseling overlijden vermeld. De werkelijke toedracht ging echter als een lopend vuur door het land. Op de dag van zijn begrafenis op maandag 4 september 1944 waren naast de uitgebreide familie ook de mensen aanwezig waar hij vooral de laatste jaren van zijn leven zo nauw en goed mee had samengewerkt: Louwes, Hirschfeld, Niemöller (hoewel ondergedoken) en Jan Barendse om er enkele te noemen.

Bij diverse gelegenheden werd naderhand op het leven van Fulps Valstar teruggezien. De heer Jan Barendse sprak in de eerste vergadering van het CBT na de oorlog als waarnemend voorzitter de volgende woorden:

'Vanaf zijn 20e jaar heeft hij leiding gegeven aan de tuinbouw, eerst plaatselijk, dan regionaal en tijdens de wereldoorlogen landelijk. Steeds heeft hij voor de Nederlandse tuinbouw op de bres gestaan. Nu de organisatie opnieuw moet worden opgebouwd, zou hij zich daarin met al de kracht die in hem was gegeven hebben, maar nu zullen wij het zonder hem moeten doen. Wij eren zijn nagedachtenis het beste door het werk wat hij begonnen is voort te zetten met inspanning van al onze krachten.'

Lang is bij het CBT gesproken over de 'geestelijke nalatenschap van Valstar'. Hij had nog zoveel plannen voor na de bevrijding. Helder stond hem voor ogen wat te doen. Kernwoorden daarin: voorlichting, onderzoek, behartiging van economische belangen, oprichting van een buitenlandse afdeling, deelneming in fabricage van sappen, aankoop van grondstoffen en last but not least opleiding van jonge tuinders.

Onthulling op 28 augustus 1968 van het borstbeeld van Valstar door zijn kleinzoon F.V. Valstar V.Fzn. V.l.n.r. voorzitter van het CBT de heer M. Prins, burgemeester P. Hordijk, F.V. Valstar V.Fzn, beeldend kunstenaar Herman Diederik Janzen. Collectie auteur.

Tot slot

Dankbaar mogen we zijn voor de langdurige periode van vrede die we achter ons hebben. Deze donkere periode uit onze geschiedenis, waarin velen het offer van hun leven hebben gebracht, moet ons leren hoe kostbaar vrede en democratie zijn. Keer op keer zal die vrede bedreigd worden. Waakzaamheid zal een belangrijke doelstelling moeten zijn van ons democratisch handelen. Pas dan zal het mogelijk zijn aan onze kinderen een leefbare wereld na te laten.

Bronnen

- Bentvelzen, C.J.M., P.A. Smit, P.A. Vreugdenhil, *Gemeente Naaldwijk 1940-1945* (De Lier 1995).
- Hartman, A.J., *50 Jaren Bond Westland 1889-1939* (Poeldijk 1939).
- Kamp, J.E. van, *Dien Hoetink, 'Bij benadering'. Biografie van een landbouw-juriste in crisis- en oorlogstijd* (Groningen 2005).
- Koning, Henk de, *De zaak Siebrand* (Kampen 2012).
- Kemmers, W. en L. Gijsberts, *CBT 75 jaar. Centraal Bureau van de Tuinbouw-veilingen in Nederland* (Zoetermeer 1992).
- Nationaal Archief, 2.11.04 Inventaris van het archief van de Directie van de Landbouw: Afdeling Tuinbouw (1882) 1900-1957.

- Nationaal Archief, 2.11.14 Inventaris van het archief van de Stichting Landbouwcrisisbureau 1930-1939 (1945).
- Nationaal Archief, 2.11.15 Inventaris van het archief van het College van Regeringscommissarissen, bedoeld in Artikel 26a van de Landbouwcrisiswet 1933, College voor de Voedselvoorziening 1934-1942.
- Nationaal Archief, 2.11.16.03 Inventaris van het archief van de Stichting Regeringsbureau voor de Uitvoering van de Landbouwcrisiswet 1933 en Taakopvolger: Afdeling Akkerbouw (1930) 1934-1944.
- Nationaal Archief, 2.11.23.01 Inventaris van het archief van het Rijksbureau voor de Voorbereiding van de Voedselvoorziening in Oorlogstijd (1936) 1937-1940.
- Nationaal Archief, 2.11.32 Inventaris van het archief van de Regeringscommissaris voor de Akkerbouw en Veehouderij: Geheim archief; Directeur-Generaal van de Voedselvoorziening (1930) 1934-1945 (1952).
- Siebrand, Condoleancebrief aan de familie Valstar.
- Trienekens, G.M.T., *Tussen ons volk en de honger: de Voedselvoorziening, 1940-1945* (1985).
- Valstar, C., *Verzetsherinneringen LO-LKP Westland*.
- Valstar, F.V. en L. Niemöller, CBT, Jaarverslagen van de jaren 1926 en 1927 t/m 1941.
- Valstar, V.F., *Verzetswerk in het Westland*, handgeschreven.
- Valstar, V.Ph. en L.M. Valstar, *Een oud tuindersgeslacht, 'n tak van de familie Valstar* (Naaldwijk 1989, manuscript 1953).
- Valstar, V.Ph., *Geschiedenis van de Fruit- en Groentenveiling 'Naaldwijk' te Naaldwijk 1890-1945* (Naaldwijk 1945).

Noten

- 1 Dr. L. de Jong vermeldt in deel 1 van zijn studie 'Het Koninkrijk der Nederlanden in de Tweede Wereldoorlog' dat minister-president Colijn maatregelen niet nodig achtte, omdat er waarschijnlijk toch geen oorlog zou komen.
- 2 Ontleend aan: J.E. van Kamp, *Dien Hoetink*. Dien Hoetink was vanaf 1933 als juriste werkzaam bij het RbVVO. In 1944 werd zij vanwege haar opstelling jegens de bezetter gearresteerd. Zij overleed op 16 februari 1945 in kamp Ravensbrück.
- 3 Trienekens, *Tussen ons volk en de honger*, 113.
- 4 Nationaal Archief, 2.11.14, inv.nr. 24, verslag brand Lange Voorhout 1-3.
- 5 Een Ausweis is geen persoonsbewijs, maar een bewijs dat men toestemming heeft om op een bepaalde plaats op een bepaalde tijd te zijn om te werken.
- 6 De vermelding van levering van bepaalde producten is ontleend aan het verslag van de verzetsherinneringen van Cees Valstar. Een nadere specificatie van deze producten werd niet vermeld.

De Westlandse tuinbouw gedurende de Tweede Wereldoorlog

Na de crisis van de jaren dertig betekende de komst van de Duitse bezetter een ommekeer voor de Westlandse tuinders. Groente draaide niet langer door maar werd tegen hoge prijzen op de binnenlandse markt en in Duitsland afgezet. Na jaren van verliezen maakten de tuinders in de oorlogsjaren weer winst.

Wat voorafging

Voorafgaande aan de depressie van de jaren dertig had de Westlandse tuinbouw een sterke uitbreiding ondergaan. Het glasareaal was enorm uitgebreid. Dit kon omdat de prijzen goed waren en de uitvoer van producten als druiven, tomaten, sla en komkommers jaarlijks toenam. Westlandse tuinders profiteerden volop van het herstel van de wereldeconomie, met Duitsland (na 1923) en Engeland als belangrijkste exportbestemmingen. De omzet van de bij de Bond Westland aangesloten veilingen verdubbelde tussen 1920 en 1930 van f 10,6 mln naar f 20,4 mln.

Maar de groei van de tuinbouw had ook een keerzijde. De productiecapaciteit was zo groot geworden dat de binnenlandse markt met geen mogelijkheid de op de Westlandse veilingen aangevoerde groente en fruit kon opnemen. Het Westland kon niet zonder de uitvoer naar Duitsland en Engeland. Na de beurskrach van oktober 1929 op Wall Street, die de Grote Depressie inluidde, leek de schade aanvanke-lijk mee te vallen. De veilingomzetten waren in 1930 hoger dan in 1929 en de uitvoerwaarde van tomaten en druiven nam nog wat toe. De eerste grote klap kwam met de devaluatie van het Britse pond op 21 september 1931. Het pond verloor dat jaar 30% van zijn waarde en de uitvoer naar Engeland halveerde. De uitdijende economische crisis noopte landen tot het nemen van protectionistische maatregelen, die voor een exportland als Nederland rampzalig uitpaktten. De handelsbelemmeringen kwamen in vier vormen: a) devaluaties, zoals van het Britse

pond en andere valuta's; b) verhoging van invoertarieven; c) contingenteringen; d) deviezenverordeningen. De hoeveelheid goederen die bijvoorbeeld naar Duitsland geëxporteerd kon worden, werd beperkt door de beschikbare hoeveelheid deviezen, die weer verdiend moest worden met wat Duitsland zelf uitvoerde.

Het absolute dieptepunt van de crisis viel in 1935. 'Het slechtste jaar dat het Westland de laatste decennia heeft meegemaakt', schreef de Bond Westland in zijn jaarverslag. Het loslaten van de gouden standaard op 27 september 1936 betekende een duidelijke ommekeer voor de Nederlandse economie en bracht enig herstel voor de tuinbouw. De uitvoer, vooral naar Duitsland, trok iets aan, maar in 1937 draaiden toch weer recordhoeveelheden tomaten door, die voor de minimumprijs van 4 cent per kg onverkoopbaar bleken.

Tijdens de crisisjaren werden veel onverkochte tomaten op de belt gegooid, 1934. Beeldbank WO2 – collectie NIOD.

De devaluatie van de gulden had er bovendien voor gezorgd dat de kosten van in te voeren materialen waren gestegen. Vanwege teeltbeperkingen konden jonge tuinders alleen bestaande tuinen kopen, wat de prijzen weer opdreef. Tuinders bleven met verlies draaien. Financiële steun kwam van het Landbouwcrisisfonds, waaruit jaarlijks f 12 mln beschikbaar kwam als prijssteun voor doorgedraaide producten. Toen de oorlog uitbrak, hadden veel tuinders tien jaar lang geen winst gemaakt.

Het eerste oorlogsjaar: van minimum- naar maximumprijzen

Het jaar 1939 was een slecht jaar geweest voor de tuinbouw, onder andere vanwege de in september uitgebroken oorlog, die zeer schadelijk was geweest voor de export van druiven. Het nieuwe jaar begon al even slecht. Door de koude winter was er veel vorstschade en waren de brandstofprijzen hoog. *De Telegraaf* meldde op 23 januari dat de nood bij veel tuinders zo hoog was gestegen dat ze hun arbeiders niet meer konden betalen. Alleen in De Lier was er vreugde omdat de 21-jarige Piet Keijzer samen met vier andere schaatsers (Pact van Dokkum) winnaar was geworden van de op 30 januari gehouden Elfstedentocht. In april liet de Bond Westland in zijn jaarverslag weten dat de vooruitzichten voor de tuinbouw 'weinig bemoedigend' waren.

De Duitsers vielen op 10 mei, de vrijdag voor Pinksteren, ons land binnen. Slasnijdende en koolhakkende tuinders zagen Duitse parachutisten uit vliegtuigen springen. Ook in Nederland was het nu oorlog. Vanwege het afsluiten van wegen konden veel tuinders de veiling niet bereiken. Toch was er nog aanvoer: op de veiling van Naaldwijk werden 6.000 kisten aangevoerd, tegen 17.000 de woensdag daarvoor. Een beperkt aantal kooplui, vijf uit Den Haag en de Naaldwijkse handelaren, waren naar de 's-Gravenzandseweg gekomen. De Rotterdamse kooplui waren vóór 10 uur alweer vertrokken. Er werd geveild, maar door de geringe vraag werden veel producten tegen of net boven de minimumprijzen verkocht, of draaiden door. Die vrijdag 10 mei bedroeg de omzet van veiling Naaldwijk f 883,10 en werd voor de doorgedraaide groenten f 556,91 uit het Landbouwcrisisfonds vergoed.¹

Zaterdag 11 mei was een veildag maar er was nauwelijks aanvoer. Op Tweede Pinksterdag werd niet geveild, de dagen daarna weer wel. De prijzen bleven echter zeer laag. In Loosduinen draaiden op 15 mei 4.000 kisten sla en spinazie door. Veel handelaren konden de veilingen niet bereiken of konden de groenten niet wegstrijken door een gebrek aan transportmiddelen. Maar in diezelfde week al veranderde de stemming. Twee dagen na de Nederlandse capitulatie kwam via de Nederlandse Groenten en Fruit Centrale (NGFC) het bericht dat de bezetter de belemmeringen voor de export naar Duitsland wilde opheffen en dat hij een eind wilde maken aan het doordraaien, wegwerpen en vernietigen van groenten. De NGFC was een overheidsorgaan dat belast was met de uitvoering van maatregelen die op grond van de Landbouwcrisiswet van 1933 werden genomen.

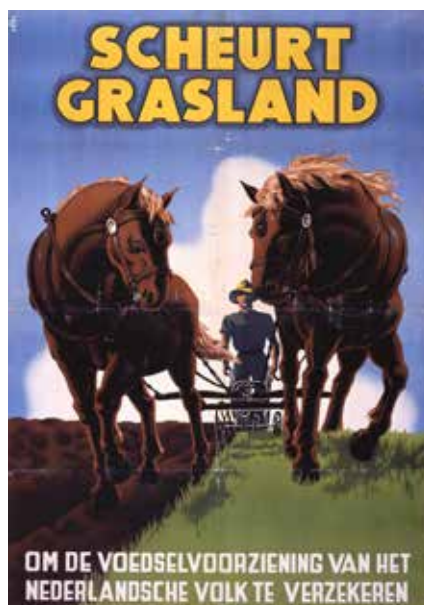
Het openstellen van de Duitse markt voor Nederlandse groenten en fruit was een zegen nu de Engelse markt vanwege de oorlog geheel was afgesloten. In de week na de inval was dat goed te merken geweest. Tomaten die op 8 mei nog 35 cent per kg deden, brachten een week later nog maar 9 cent op. Door vervoersbelemmeringen waren de tuinders voor de afzet geheel op Den Haag aangewezen. De met de Duitsers getroffen regeling hield in dat de helft van de productie (sla, komkommers, tomaten, peen en bloemkool) direct voor de export werd bestemd. De andere

helpt werd geveild, waarbij maximum- en minimumprijzen werden vastgesteld. Die minimumprijzen waren hoger dan die welke tot dusver hadden gegolden. Partijen die de minimumprijzen niet haalden, werden aan het exportquotum toegevoegd. Op 27 mei maakte de NGFC de eerste exportprijzen bekend. Zo werd voor een kilo tomaten 30 cent betaald, voor 100 kaskomkommers werd f 8,40 vergoed, voor 100 bloemkolen f 10,70, etc. De Haagsche Courant schreef op 1 juni: 'Alles wijst erop dat andere, betere tijden voor de tuinders zullen aanbreken!' En dat was ook zo. De export van Nederlandse tomaten (63 mln kg) bereikte in 1940 de hoogste omvang sinds 1932, ook al was de uitvoer naar Engeland geheel weggefallen.

In de zomer van 1940 nam de Duitse bezetter een ander ingrijpend besluit, dat zeer in het voordeel van de tuinbouw werkte: de veestapel moest worden ingekrompen. Nederlanders moesten minder vlees en meer groenten en aardappelen eten. Bezien vanuit de voedselvoorziening was dit een rationeel besluit. De logica geldt vandaag nog steeds. Voor de productie van dierlijke eiwitten is een veel grotere hoeveelheid plantaardige eiwitten nodig. Alleen al de kippen in Nederland gebruikten voor de oorlog evenveel graan als de bevolking. Een land dat zelfvoorzienend moest zijn, kon zich niet permitteren graan voor dierlijke consumptie te importeren. Vlees was een veredelingsproduct, luxevoedsel. Van 1939 tot 1943 nam de varkensstapel af van 1.550.000 naar 545.000 en decimeerde het aantal kippen van 32,8 naar 3,9 mln. De rundveestapel daalde met slechts een kwart, want er was melk nodig en koeien konden op weidegrond grazen die hoe dan ook voor de akkerbouw ongeschikt was. Voor het overige moest grasland zoveel mogelijk worden gescheurd, een programma dat tot in 1945 bleef bestaan.

Boeren werden via affiches opgeroepen om grasland om te zetten in teelland. Beeldbank WO2 – collectie NIOD.

Behalve voor een sterke toename van de export zorgde de bezetter dus ook nog voor een aanzienlijke vergroting van de binnenlandse afzetmarkt. Groenten en fruit werden een steeds belangrijker onderdeel van het voedselpakket. Door de schaarste aan graan gingen in de loop van de oorlog meer gezinnen ertoe over om twee keer daags warm te eten: twee keer per dag aardappelen met groente.

Niet alleen moesten de tuinders meer produceren, ze konden dat ook doen tegen prijzen die stukken beter waren dan voor de oorlog. Duitsland had begin augustus al meer afgenomen dan de hele export in het jaar ervoor, tegen prijzen die 20 tot 25% hoger lagen. Toen in september de Duitse kopers van druiven aan de veilingen verschenen, liep de vraag zo op dat er niet meer op de klok werd geveild, maar exporteurs ieder een quotum tegen de maximumprijs kregen toegewezen. Van de aangevoerde Alicante en Golden Champion was alles voor de export, tegen de maximumprijs van 40 cent per kg; voor de wat kwetsbaarder Frankenthalers, die slechter over langere afstand vervoerd konden worden, golden iets lagere prijzen. Het jaar daarvoor was de prijs voor de kweker, inclusief steun, nooit hoger dan 32 cent geweest.

Terwijl de opbrengsten stegen, namen de kosten ook toe. Al in het eerste jaar van de oorlog ontstond er schaarste aan materialen. Er was schaarste aan glas, dat voorheen uit België kwam. Door beschietingen met luchtafweergeschut op Britse toestellen kwamen er nogal wat scherven op de kassen terecht.

Verwoeste druivenserre in Monster als gevolg van een op 20 oktober 1940 door RAF-vliegtuigen afgeworpen bommenlast in een poging te ontkomen aan de zoeklichten van het Duitse afweergeschut. Beeldbank WO2 - collectie NIOD.

Er ontstond in het najaar gebrek aan bindtouw. Tuinders werd aangeraden het vrijgekomen bindtouw niet verloren te laten gaan. Wie bindtouw inleverde, kreeg een vergoeding. Sommige tuinders hadden moeite een vergunning voor het gebruik

van benzine te verkrijgen. De steenkolenvoorziening werd gerantsoeneerd. Voor 1 januari mocht er niet meer gestookt worden. Dat mocht geen probleem zijn, want Duitsland nam toch geen vroege voorjaarsgroenten af.

Er was een gebrek aan hout en in het najaar werd een proef gedaan om tomaten en druiven in bakken van strokarton te verzenden. Het Centraal Bureau voor Tuinbouwveilingen liet een paar miljoen kartonnen kistjes maken die het volgend voorjaar ook daadwerkelijk werden gebruikt voor de export van sla en spinazie, en later van bloemkool, tomaten en druiven. Door een tekort aan meststoffen waren de prijzen ervan in 1940 al meer dan verdubbeld. In het voorjaar van 1941 zat de tuinbouw al op slechts de helft van de stikstoflevering van de vooroorlogse jaren. Ir. Riemens bepleitte de 'lepelmethode': kunstmest moest niet worden gestrooid, maar per plant worden toegediend. Ten slotte stegen ook de lonen van de tuinarbeiders fors.

Maar het saldo van gestegen opbrengsten en gestegen kosten was zodanig dat 1940 voor de meeste tuinders het beste jaar sinds de crisis was. Na tien jaar van verliezen werd er eindelijk weer geld verdiend. De jaren 1941, 1942 en 1943 zouden nog een stuk beter worden.

Marktordening

De bezetting en het vrijwel afgesloten zijn van buitenlandse handel anders dan met Duitsland (alleen naar het neutrale Zweden werden nog op bescheiden schaal druiven geëxporteerd) maakte dat de Nederlandse economie van een markteconomie een geleide economie was geworden. Wij waren een 'gebonden volkshuishouding' geworden. De bezetter kon wijzen op wat de vrije markteconomie had opgeleverd: een diepe depressie en jaren van verliezen voor kleine ondernemers. Het ging niet langer om het maken van winst, maar om de behoeftebevrediging van het volk.

In de nieuwe economische orde werd gestuurd op productie en op prijs. Het Westland was nodig voor de voorziening van groenten en fruit voor wat al spoedig Groot-Duitsland werd genoemd. De productie moest omhoog en al het beschikbare land moest worden ingezet. Voor ieder jaar werd een Tuinbouwteeltregeling opgesteld. Aanvankelijk bleven de vooroorlogse teeltbeperkingen, bedoeld om overproductie te voorkomen, nog wel gehandhaafd, maar dat veranderde snel. In 1941 mocht in druivenkassen ouder dan twee jaar sla en spinazie worden geteeld, in de Tuinbouwteeltregeling 1942 was een voortelt van sla, spinazie, peen of radijs al verplicht.

Het ligt voor de hand dat, net als vlees en kip, ook bloemen als luxe consumptiegoederen werden gezien. In 1940 gingen nog grote hoeveelheden anjers en rozen de grens over, maar in maart 1941 kondigden de Duitse autoriteiten aan dat de teelt van snijbloemen moest worden ingekrompen ten gunste van de groenteteelt. Sommige bloemenkwekers waren in de loop van 1940 al op groenten overgegaan.

Met ingang van 1 januari 1942 werd het teeltrecht van bloemenkwekers met 50% ingekrompen. De tuinders werden verplicht de vrijgekomen grond met groenten te betelen. Voor 1943 werd toegestaan dat bloemenkwekers hun hele bedrijf met vroege aardappelen en groenten gingen betelen.

Plakkaat 'Verbouwt meer aardappelen', 1943. Beeldbank WO2 - collectie Gemeentearchief Rotterdam.

Ondanks de krimp van het areaal behaalde bloemenveiling CCWS in 1942 voor het eerst een omzet van f 2 mln: de prijzen van rozen, chrysanten, fresia's en anjers waren zo hoog dat er ook voor bloemen maximumprijzen werden ingesteld. Ook de volkstuinters werden voor de groentevoorziening ingezet. Daartoe moesten zij zich laten registreren en zich aansluiten bij het Algemeen Verbond van Volkstuinverenigingen.

Prijsbeheersing

Een essentieel onderdeel van de marktordening was de prijsbeheersing. Al in mei 1940 was een stelsel van maximum- en minimumveilingprijzen ingevoerd, maar het uiteindelijke doel van de prijsbeheersing was te voorkomen dat consumenten met te hoge prijzen voor groenten en fruit, in de oorlog essentieel geworden onderdelen van hun voedselpakket, zouden worden geconfronteerd. Bij schaarste moeten maximumprijzen voorkomen dat alleen rijkere zich de schaarse goederen kunnen veroorloven. Maatschappelijk gezien was de invoering van maximumprijzen dus alleszins te billijken.

Om het aanbod voor consumenten zo ruim mogelijk te houden werd in februari 1941 de veilplicht ingevoerd. Die bestond al aan de Westlandse veilingen, maar gold nu landelijk. De handhaving ervan werd in handen gelegd van de NGFC. Omdat al spoedig bleek dat er toch behoorlijke hoeveelheden door tuinders aan particulieren 'uit de hand' werden verkocht, zagen de veilingen zich in de zomer van 1941 genoodzaakt om hun leden schriftelijk nog eens op het verbod daarvan te wijzen. Begin 1941 werd een Gemachtigde voor de Prijzen aangesteld, mr. H.L. Schokker.

Aanvankelijk waren de consumentenprijzen van groenten en fruit niet aan maxima onderworpen (aardappelen wel, die ook op de bon waren), maar dat veranderde in augustus. Vanwege de vele klachten over te dure groenten en fruit ging de Gemachtigde ertoe over om maximumprijzen vast te stellen, niet alleen voor de detaillisten, maar ook voor de grossiers. In de eerste opzet mochten de groot-handelaren hun kostprijs (= de veilingprijs) verhogen met verpakings- en vrachtkosten en daarover een winstmarge berekenen van 12%. De kleinhandelaren mochten hun kostprijs verhogen met 30%. Al spoedig werden voor groot- en kleinhandel absolute maximumprijzen vastgesteld, welke zo nodig wekelijks werden aangepast en in de dagbladen gepubliceerd.

Er waren daarmee dus drie maximumprijzen: voor de tuinder, voor de grossier en voor de groenteboer. Voor druiven leverde dat medio september 1941 de volgende verhoudingen op (prijzen per kg, voor de grossiers per 100 kg):

Druiven	veiling (export)	groothandel	detailhandel
Alicante	45 cent	f 58,24	77 cent
Frankenthaler	50 cent	f 63,84	85 cent
Golden Champion	60 cent	f 75,04	100 cent

De opslag voor de detailhandel ten opzichte van de grossiersprijs was dus ongeveer 33%, terwijl de consument ongeveer 70% meer betaalde dan de tuinder voor zijn druiven ontving. Voor tomaten golden soortgelijke verhoudingen: medio augustus 1941 kreeg de tuinder 16 cent voor een kg tomaten, mocht de grossier f 19,60 voor 100 kg rekenen en betaalde de consument 26 cent.

Voor niet-seizoensgebonden producten mag men één vaste maximumprijs verwachten, maar omdat het aanbod van groente en fruit met het oogstseizoen varieert, varieerden ook de prijzen. De maximum veilingprijzen van tomaten liepen in 1941 terug van 50 cent eind mei tot 16 cent medio augustus; Alicantedruiven die medio augustus nog 70 cent per kg opbrachten, leverden de kweker een maand later nog maar 45 cent op. Seizoenmatig begonnen de prijzen van producten als tomaten, perziken en druiven altijd hoog om in de loop van het seizoen steeds lager te worden. De consument had dus wel een keuze. Als hij een perzik van 80 cent in mei te duur vond, kon hij wachten tot september, want dan kostten ze maar 40 cent (prijzen van 1942).

De maximumprijzen die voor grossiers en detaillisten golden, werden tot juni 1944 wekelijks gepubliceerd. Toen was de schaarste zo groot geworden dat alleen nog maar bericht werd welke groenteboeren met welke producten waren bevoorraad. Veilingprijzen werden na 1942 niet meer gepubliceerd. De veilingen hadden toen al lang geen veilingfunctie meer, maar waren verzamel- en distributiecentra geworden.

Collage krantenartikelen prijsbeheersing, 1942. Beeldbank WO2 - collectie NIOD.

De zwarte handel

Van overheidswege vastgestelde maximumprijzen, welke lager zijn dan de prijzen die uit de vrije confrontatie van vraag en aanbod zouden resulteren, vormen een uitnodiging tot zwarte handel. Er is dan immers meer vraag dan aanbod. Bij de 'sluikhandel', zoals de illegale verkoop in die tijd werd genoemd, waren in theorie (maar ook in de praktijk) vier partijen betrokken: 1) de tuinders die buiten de veiling om aan grossiers, detaillisten en consumenten leverden, 2) de groothandelaren, die voor te hoge prijzen kochten en verkochten, 3) de groenteboeren, die buiten de winkel om te veel vroegen, 4) de consumenten, die direct bij tuinders kochten. De overtredingen betroffen zowel het buiten de reguliere kanalen om kopen en verkopen (de hoeveelheden), als het te veel rekenen (de prijzen). Een tuinder mocht tot 5 kg tegen telersprijs aan het publiek verkopen. Verkocht hij meer, dan was hij in overtreding; verkocht hij voor meer dan de telersprijs – wat zowel voor hem als de klant aantrekkelijk was, zolang hij minder dan de winkelprijs vroeg – dan was hij ook in overtreding. In juni 1942 was er door weersomstandigheden tijdelijk een acuut tekort aan groente en trok men vanuit Den Haag in drommen naar het Westland om groenten in te slaan. Omdat er, afgezien van de prijs, veel te veel van tuinders gekocht werd, kwam er een vervoersverbod op groenten.

In grote lijnen kan men zeggen dat er twee vormen van overtredingen waren: de georganiseerde zwarte handel en de incidentele verkoop van tuinder aan klant of van groenteboer aan bepaalde klanten, voor wie deze nog wat apart had gehouden. Beide waren hoe dan ook een doorn in het oog van de bezetter.

Over de omvang van de zwarte handel is veel gediscussieerd. Het ondergrondse verzet zou er op grote schaal aan hebben deelgenomen, ter financiering van verzetsactiviteiten, dan wel om te belemmeren dat de groenten en het fruit toch maar naar Duitsland gingen. Anderen menen dat het uiteindelijk wel meeviel.² Uit de officiële statistieken valt niet veel af te leiden. De omzet van de bij de Bond Westland aangesloten veilingen steeg tot 1944 fors:

1939	f 11,9 mln	1942	f 30 mln
1940	f 17,7 mln	1943	f 30,3 mln
1941	f 27,6 mln	1944	f 23,8 mln

Maar die omzet was de resultante van verschillende factoren: productie-uitbreiding (+), hogere prijzen (+), productiviteitsvermindering (-), wegvallen van tuinbouwareaal vanwege bedrijfsontuimingen (-) en aanvoer buiten de veiling om (-). Uit deze omzetcijfers kunnen geen conclusies worden getrokken.

Uit de berichtgeving van die tijd en het optreden van het Duitse gezag kan evenwel worden afgeleid dat de zwarte handel, de georganiseerde zowel als de incidentele, omvangrijk moet zijn geweest en, naarmate de schaarste toenam, met de loop der jaren alleen maar verder steeg. Al in juni 1941 (de maximum groenteprijzen voor consumenten zijn dan nog niet eens ingevoerd) bindt de Gemachtigde voor de Prijzen 'de strijd tegen de sluikhandel' aan. De onderhandse verkoop zou toen al tot 33% zijn opgelopen.³

Gebeurt iets incidenteel, dan wordt het misschien oogluikend toegestaan. Maar de zware straffen suggereren dat de zwarte handel door de bezetter als een structureel probleem werd gezien. In augustus 1941 werd een grossier met f 7.500 (een paar jaarinkomens) beboet, raakte hij zijn vrachtauto kwijt en moest zijn bedrijf een jaar gesloten worden.

Het wezen van zwarte handel is dat deze zich aan de waarneming onttrekt. We kennen alleen de gevallen waarbij overtreders betrapt werden. Zo onderschepte de Economische Dienst van de Haagse politie in oktober 1942 transporten, waarbij 20.000 kg groenten en fruit in beslag werd genomen en tegen tuinders procesverbaal werd opgemaakt. De auto- en vaarwegen van en naar het Westland werden intensief gecontroleerd.

In juli 1943 werd gemeld dat streng zou worden opgetreden tegen het clandestien vervoeren van groenten en fruit. Ook vervoermiddelen (rijwielen) zouden in beslag

Spotprent schaarste: Duitsers hadden genoeg te eten, 1943. Beeldbank WO2 - collectie NIOD. Vervaardiger Guus Hens.

worden genomen. De maatregel werd genomen omdat het clandestiene vervoer 'buitengewoon grote afmetingen' had aangenomen. Hierdoor vond er 'zeer onvoldoende aanvoer' plaats op de veilingen. Verkoop aan particulieren mocht alleen nog maar tot 2½ kg en dan alleen aan plaatsgenoten. Het kan niet anders dan dat veel tuinders, zonder zelf de verkoop buiten de veiling op te zoeken, van deze sluikhandel hebben geprofiteerd. Sommigen kwamen er toe illegaal producten te verkopen omdat ze materialen en grondstoffen ook op de zwarte markt moesten inkopen.

Controle door Centrale Controledienst (CCD) op zwarte handel. Beeldbank WO2 - collectie NIOD. Foto Bart de Kok.

Zwarthandelaren werden gezien als de 'allergevaarlijkste misdadigers', een uitspraak in oktober 1943 van de bepaald niet-Duitsgezinde directeur-generaal van de Voedselvoorziening, ir. S.L. Louwes. Zijn taak was om honger onder de Nederlandse bevolking te voorkomen. Sluikhandel noemde hij 'immoreel'. Volgens de diensten zelf (Directoraat- Generaal voor de Prijzen) zou de illegale handel in 1942 14% en in 1943 11% van de totale tuinbouwproductie hebben bedragen, maar in 1944 weer zijn opgelopen tot 27%.⁴

De tankgracht

Een ingrijpende gebeurtenis voor tuinders in 's-Gravenzande en de Oranjepolder was de aanleg eind 1942 van de (tweede) tankgracht en de creatie van een vrij schootsveld in dit gebied, als onderdeel van de Duitse vesting rond Hoek van Holland. Het voor deze operatie te ontruimen gebied was ongeveer 400 ha groot en trof ruim 300 tuinders en circa 2.500 kassen. De ontruiming raakte zo'n 10% van de productiecapaciteit van het Westland. Voor een deel konden de kassen worden herbouwd oostelijker in de regio, in De Lier en Wateringen, maar er was hoe dan ook aanzienlijk productieverlies.⁵

Vanwege de aanleg van de tankgracht en door inundaties moesten vele Westlandse tuinders hun kassen afbreken en verplaatsen. Beeldbank WO2 - collectie NIOD.

Economische voorspoed voor de tuinders

De jaren 1941, 1942 en 1943 waren voor tuinders goede tot zeer goede jaren. Weliswaar stegen de bedrijfskosten fors, met wel 50% ten opzichte van 1940, maar de opbrengsten stegen navenant, waardoor onder de streep het ondernemersinkomen in absolute zin toenam. Er werd behoorlijk wat winst gemaakt en achterstallige schulden konden worden afbetaald.

Mr. Schokker, de Gemachtigde voor de Prijzen, rekende in september 1942 voor hoe de kosten en opbrengsten van de tuinders in het ZH Glasdistrict tussen 1939 en 1941 waren veranderd: de kosten waren gestegen met 17%, de netto veilingopbrengsten met 120%. In 1939 bedroeg de winst gemiddeld 9% van de kosten, in 1941 57,6%. De resultaten van de Zuid-Hollandse glastuinders zouden daarmee gunstig afsteken tegen die elders in het land. Op welke gegevens deze uitkomsten gebaseerd werden, is niet bekend. 'Men heeft beweerd dat de tuinders niet genoeg in handen krijgen', maar volgens de Gemachtigde viel dit dus wel mee.⁶

Gezien de hoog blijvende veilingomzettingen en de handel buiten de veiling om, moeten de opbrengsten voor tuinders in 1942 en 1943 zonder meer goed zijn geweest. De prijzen bleven op niveau en lagen stukken hoger dan voor de oorlog:

Gemiddelde exportprijzen 1939–1943, in centen per kg

	Tomaten	Druiven	Komkommers
1939	18,6	30,8	9,4
1940	17,8	35,2	11,2
1941	29,4	51,3	21,3
1942	26,4	52,5	28,8
1943	24,7	66,4	30,4

Bron: CBS Jaarstatistiek van de in-, uit- en doorvoer van Nederland.

De positie van de tuinarbeiders

De tuinders hadden het financieel goed, maar gold dit ook voor hun werknemers? In 1939 was het weekloon van een volwassen tuinarbeider *f* 17,50. In maart 1940, voor het uitbreken van de oorlog dus, werd het verhoogd naar *f* 18,50. Onder het door de Duitsers ingevoerde stelsel van collectieve arbeidsovereenkomsten steeg het in februari 1941 naar *f* 21,50, waarna in de jaren daarna nog grotere stijgingen volgden. In de vergelijking hieronder is ook de prijsontwikkeling opgenomen, want door de oorlogsschaarste werd het leven tussen 1940 en 1945 fors duurder.

Weeklonen in de tuinbouw		index	kosten van levensonderhoud
1939	f 17,50	100,0	100,0
mrt 1940	f 18,50	105,7	101,1
feb 1941	f 21,50	122,6	116,0
feb 1942	f 25,00	142,8	132,8
feb 1943	f 28,00	160,0	142,7
feb 1944	f 37,50	214,3	147,7
feb 1945	f 37,50	214,3	151,7

De nominale lonen verdubbelden dus gedurende de oorlog en ook na correctie voor inflatie bleef er bruto een forse reële verbetering van 40% over. Voeg daarbij dat de werknemersgezinnen die in het Westland woonden een veel directere toegang tot voedsel hadden dan de stedelingen. De weeklonen in de Westlandse tuinbouw in 1945 bleken ook nog eens een stuk hoger te liggen dan die in de tuinbouwgebieden van Friesland (f 30) en Groningen (f 28).⁷ Wie in het Westland in de tuinbouw werkte, was niet slecht af.

1944: toenemende schaarste en een hongerwinter

In de loop van 1944 ging de voedselvoorziening steeds slechter functioneren. In het Westland was er een groot gebrek aan meststoffen (door het slachten van de veestapel was er ook nog maar heel weinig natuurlijke mest), aan ziektebestrijdingsmiddelen, aan brandstoffen en, als gevolg van de tewerkstelling in Duitsland, aan arbeid. Ook het transport werd een steeds groter probleem. In de grote steden werden steeds meer kool, peulen, granen en aardappelen op braakliggende terreinen geteeld. Grasland werd gescheurd, want ook boeren moesten bijdragen aan de productie van aardappelen en groenten. Groentehandelaren zaten soms een week zonder groenten en de stroom burgers die naar het Westland trok om groenten te halen, werd alleen maar groter, ondanks alle verboden en ondanks alle straffen. Wie betrapt werd, moest zijn waar inleveren. Tuinders die geleverd hadden, riskeerden arrestatie.

Om tegemoet te komen aan de klachten dat tuinders die aan de veilingen leverden, toch alleen maar voor Duitsland en de Wehrmacht bezig waren, werd in augustus 1944 na overleg met de Duitse autoriteiten besloten niet langer een percentage, maar een vast kwantum voor de export te reserveren. Het meerdere zou in Nederland blijven. De groente- en fruitvoorziening werd gecentraliseerd en kwam geheel in handen van het Bedrijfschap voor Groenten en Fruit te liggen. De kleinhandel werd bevoorradt vanuit de plaatselijke verdeelkantoren van het Bedrijfschap.

Over het jaar 1944 bestaan maar weinig harde cijfers. De omzet van de veilingen van Bond Westland daalde van f 30,3 mln naar f 23,8 mln, wat eigenlijk nog meevalt gezien de omvangrijke clandestiene handel en de sterk gedaalde produc-

tiviteit van de tuinbouw. Uitvoerstatistieken ontbreken. De uitvoer nam in 1943 al af en moet in 1944 nog veel verder zijn gedaald. De hongerwinter bracht niet alleen stedelingen naar het Westland, die aardappelen en groenten kwamen kopen, maar ook sommigen die ze kwamen stelen. In januari 1945 werden de toegangswegen naar het Westland om die reden afgesloten voor onbevoegden. Wie niet kon aantonen dat hij voor zijn werk of familiebezoek in het Westland moest zijn, kwam er niet in.

Distributie van Groenten

De Burgemeester der gemeente Alphen aan den Rijn maakt bekend, dat op de ingeleverde groentenbon 03 bij de groentenhandelaren op Zaterdag 7 April 1945 verkrijgbaar was:

Spinazie	à 71 ct per K.G.
Andijvie	„ 70 „ „ „
Raapstelen	„ 66 „ „ „
Sla	24 en 21 cent per krop

Aangezien voorjaars- en zomergroenten onmiddellijk in consumptie moeten worden gebracht, is het niet mogelijk de publicatie — gelijk bij wintergroenten — vooraf te doen geschieden. Deze zal dus voortaan zoo spoedig mogelijk ná de bevoorrading, respectievelijk verkoop plaats vinden.

Klachten over niet-beschikbaarstelling tegen bovengenoemde prijzen, kunnen worden ingediend bij de afdeling Sociale Zaken der gemeentesecretarie.

De burgemeester, voornoemd,
G. M. ZUIDERVLJET.

De Secretaris,
Mr. F. A. HELMSTRIJD.

ALPHEN AAN DEN RIJN, 9 April 1945.

Affiche distributie groente, 9 april 1945. Beeldbank WO2 - collectie NIOD.

Chaos voor en na de bevrijding

Op 12 april 1945 besloot het Bedrijfschap plotseling om de plaatselijke verdeelkantoren voor groenten en fruit op te heffen en de maximum- en minimumprijzen af te schaffen. Handelaren konden weer kopen op de veilingen tegen prijzen die door vraag en aanbod werden bepaald. De opgegeven reden was dat de uitvoer naar Duitsland was weggefallen en de binnenlandse vervoersmogelijkheden zo beperkt waren dat de veilingen van het Zuid-Hollands Glasdistrict alleen het eigen verzorgingsgebied hoefden te bedienen. Door de prijzen vrij te geven wilde men ook de prikkel voor tuinders wegnemen om de producten vanaf de tuin te verkopen.

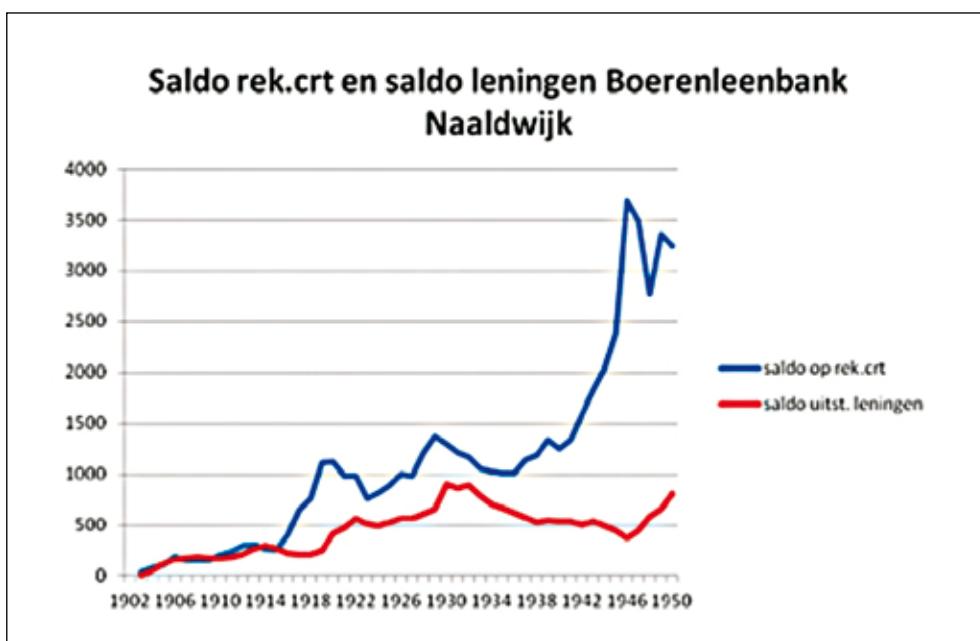
De grossiers slaagden er aanvankelijk in om het veilingaanbod tegen lage prijzen op te kopen, maar de goedkoop geveilde groenten werden vervolgens tegen woekerprijzen in Den Haag aan de man gebracht. Een bloemkooltje ging voor prijzen van f 4 tot f 6 van de hand. Na deze eerste ronde werden ook de veilingprijzen sterk opgedreven en werd gesproken van een 'bloedveiling'. Op 3 mei probeerde de overheid een eind te maken aan het 'schandaal van de hoge groenteprijzen' door opnieuw een prijsregeling in te stellen. Voor een bloemkool van meer dan 20 cm mocht de tuinder maximaal 40 cent ontvangen en de detaillist maximaal 55 cent rekenen. Of de tuinders zouden leveren, werd in sommige kringen betwijfeld. In ieder geval deed het dagblad Trouw op 11 mei, kort na de bevrijding, de oproep: 'Tuinders, doe uw plicht en lever via de veiling.' Als verzetskrant was Trouw voor illegale handel geweest, maar nu zei de krant: 'wij hebben ons verzetsstandpunt verlaten.' Vanwege de hoge prijzen was er kort na de bevrijding veel kritiek op de tuinders. Ze zouden alleen maar hun eigen voedselvoorziening hebben zeker gesteld, tegen woekerprijzen aan particulieren hebben verkocht en niets naar de veiling hebben gebracht. Ir. S. Mansholt meende dat de tussenhandel met een onevenredig hoge winst ging strijken.

In ieder geval zette de Nederlandse regering na de bevrijding het Duitse systeem van prijsbeheersing voort. Net als de Gemachtigde voor de Prijzen dat vanaf 1941 had gedaan, publiceerde het Bedrijfschap maximumprijzen, nu zelfs vier in getal: een voor de teler, een voor de veiling, een voor de grossier en een voor de detaillist. Het bloemkooltje van hierboven mocht in juli de consument nog maar 33 cent kosten. Maar de illegale handel ging ook na de bevrijding nog door. Op 16 juli werd tijdens een nachtelijke controle in het Westland door ambtenaren van de Centrale Controle Dienst een schuit met 4.300 perziken en 4.510 pruimen aangehouden, die door twee tuinders buiten de veiling om aan een handelaar in Amsterdam waren verkocht. Op de vrije markt kwam een half miljoen perziken tegen hoge prijzen naar de winkels, maar toen er ook voor perziken maximumprijzen waren ingesteld, droogde het aanbod op. De kwekers eisten een vrije handel. Anders verkochten ze hun perziken wel direct aan de stedeling.

Het hele jaar bleven verdenkingen tegen tuinders en hun zwarte handel bestaan. Bestuurslid Van der Hout van Bond Westland verklaarde in december met de hand op zijn hart dat de spruiten die er waren, ook ter veiling kwamen. "De cijfers van vorig jaar zeggen me niets, want toen ging er inderdaad nogal wat zwart." Desondanks meende het Centraal Bureau van de Tuinbouwveilingen toch nog een oproep aan tuinders te moeten doen. Nu de prijs van spruiten op f 25 per 100 kg was gesteld, was er geen reden om niet alle producten ter veiling aan te voeren, aldus het Bureau.⁹

Ruime kasmiddelen

Hoe de financiële positie van tuinders aan het eind van de oorlog was, kan worden afgeleid uit jaaroverzichten van de Coöperatieve Boerenleenbank Naaldwijk. De positie van de leden van deze bank mag wel als representatief worden beschouwd voor hoe tuinders in het algemeen de crisis- zowel als de oorlogsjaren waren doorgekomen. Figuur 1 laat zien de som van de rekening-courant saldi van de leden van de bank sinds de oprichting in 1902 en daarnaast de som van de uitstaande leningen. Tussen 1943 en 1946 verdubbelden de tegoeden. Tuinders beschikten aan het eind van de oorlog dus over heel veel kasmiddelen, terwijl ze tegelijkertijd al vanaf 1932 bezig waren geweest hun leningen af te lossen. Het aantal bankleden steeg ook sterk, van 322 in 1939 tot 420 in 1945. Daarvoor corrigerend, stegen ook de banksaldi per lid naar recordhoogte. Financieel gezien waren de tuinders de oorlog bepaald niet slecht doorgekomen.

Figuur 1. Saldo rekening-courant en saldo uitstaande leningen van leden van de Coöperatieve Boerenleenbank Naaldwijk, 1902-1950.

Conclusie

Vergeleken met de rampzalige jaren dertig waren de oorlogsjaren voor tuinders economisch gezien een tijd van voorspoed. Door de uitvoer naar Duitsland, de sterk vergrote binnenlandse vraag en de veel betere prijzen konden tuinders recordomzetten behalen. Ondanks de gestegen kosten waren de bedrijfsresultaten

goed tot zeer goed. Clandestiene handel en verkoop aan particulieren, vooral in de latere oorlogsjaren, droegen bij aan de inkomsten van de tuinders die zich daarmee bezighielden. Door een tekort aan materialen, oorlogsschade, de onmogelijkheid van nieuwe investeringen en uitputting van de grond door gebrek aan meststoffen was de productiecapaciteit van de Westlandse tuinbouwbedrijven aan het eind van de oorlog wel sterk gedaald.

Bronnen

- Hartman, Anton J., *Vijftig jaren Bond Westland*, Bond Westland (1939).
- Kemmers, W. en L. Gijsberts, *CBT 75 jaar*, Centraal Bureau van de Tuinbouwveilingen in Nederland (1992).
- Klemann, Hein A.M., *Nederland 1938-1948: economie en samenleving in jaren van oorlog en bezetting* (2002).
- Mellink, Geert-Jan, *Van glazen stad tot Duitse vesting: het Westland en de Atlantikwall 1941-1950* (Deventer 2018).
- Valstar, V.Ph., *Geschiedenis van de fruit- en groentenveiling "Naaldwijk"*, Veiling Naaldwijk (1946).
- Vijverberg, A.J., 'De land- en tuinbouw in hoogconjunctuur, crisis- en oorlogstijd'. In: *Historisch Jaarboek Westland 25* (De Lier 2012) 41-58.

Verder:

- CBS Jaarstatistiek van de in-, uit- en doorvoer van Nederland, 1939-1946.
- Jaarverslagen Bond Westland over de periode 1930 tot 1945.
- Gedenboek Coöperatieve Boerenleenbank "Naaldwijk" 1902-1952.
- Krantenberichten in *De Westlander* (in januari 1942 verboden door de Duitse bezetter).
- Krantenberichten uit de jaren dertig en de oorlogsperiode, geraadpleegd via www.delpher.nl.

Noten

- 1 Valstar (1946), 111-113.
- 2 Zie ook Vijverberg (2012).
- 3 Klemann (2002) 208.
- 4 Klemann (2002) 210.
- 5 Zie hierover Mellink (2018).
- 6 Cijfers ontleend aan krantenverslagen van 4 september 1942. Het ZH Glasdistrict werd vergeleken met de tuinbouwgebieden van Hoogezand-Sappemeer, Venlo en omstreken en de Veengebieden.
- 7 Krantenbericht van 31 januari 1945.
- 8 Krantenbericht van 19 december 1945.

Westlandse NSB-burgemeesters in oorlogstijd

De uitdrukking 'Burgemeester
in oorlogstijd' staat in het
Nederlands taalgebruik voor een
dilemma: Hoe ver kun je gaan?
Opstappen om geen vuile
handen te maken of blijven
om erger te voorkomen?

Een burgemeester in oorlogstijd wist dat hij vrijwel zeker door een NSB'er zou worden opgevolgd. Anderzijds zijn burgemeesters te vaak blijven zitten. Dit resulteerde erin dat 140 burgemeesters, die geen lid van de NSB waren, wel in de naoorlogse zuivering werden ontslagen en 111 een schriftelijke berisping kregen. Dit wekt de indruk dat veel vooroorlogse burgemeesters te licht waren voor de zware taak waarvoor zij kwamen te staan.¹ Ook de NSB-burgemeesters kwamen in de loop van de oorlog onder zware druk te staan. Zij kregen van de bezetter opdracht om burgers in te zetten voor de aanleg van verdedigingswerken. Zij werden eveneens verplicht huisvesting voor de Landwacht te verzorgen. Het lukte de NSB almaar minder om geschikte kandidaten te vinden. Steeds vaker werd een NSB-burgemeester uit de buurgemeente als waarnemer aangewezen. De bezetter hield scherp toezicht op de burgemeesters. Toch waren er begin 1945 nog steeds NSB'ers, die in het burgemeesterschap een mooie baan zagen. Een aantal NSB-burgemeesters nam ontslag, anderen bleven in functie. Sommigen bleven tot het einde in het nationaalsocialisme geloven. Anderen probeerden in het licht van de Duitse nederlaag goed werk te leveren en de overgang naar de bevrijding zo soepel mogelijk te laten verlopen. Voor allen eindigde het burgemeesterschap na de Duitse capitulatie in mei 1945 met arrestatie en berechting.²

Inleiding

In het Westland zijn tijdens de Tweede Wereldoorlog in de gemeenten Naaldwijk, 's-Gravenzande, Monster, De Lier en Wateringen NSB'ers als burgemeester benoemd. Op 8 augustus 1942 hing in de raadszaal van Wateringen een portret van Mussert bij de installatie van NSB-burgemeester Willem Bocxe. In dezelfde maand werd in 's-Gravenzande Edzard Bisschop geïnstalleerd. Een jaar later volgde op 21 juli Pieter Burgersdijk in De Lier en in maart 1944 werd Bisschop in 's-Gravenzande opgevolgd door de fanatieke nationaalsocialist Henri Ipenburg. Deze fungeerde na het vertrek van burgemeester Kampschöer eveneens als waarnemer in Monster. Bisschop verving in 1943 in Naaldwijk burgemeester Elsen. In Maasland en Schipluiden bleef de burgemeester de gehele oorlog in functie. De Maaslandse burgemeester H. du Boeuff werd in 1955 burgemeester van Oegstgeest en zijn collega D. van Gent bleef in Schipluiden tot zijn pensioen in 1954.

In dit artikel wordt ingegaan op het functioneren van deze NSB-burgemeesters en de mate waarin zij erin slaagden een nationaalsocialistisch beleid te voeren. Om tot een reconstructie te komen van de gebeurtenissen in de oorlogsjaren is gebruikgemaakt van de personeelsdossiers in het Historisch Archief Westland, het Centraal Archief Bijzondere Rechtspleging en de archieven van het ministerie van Binnenlandse Zaken in het Nationaal Archief. De NSB-burgemeesters zijn alle vier na de bevrijding gedetineerd en hebben zich voor de rechter moeten verantwoorden voor landverraad. Hoe kijken wij vijftenzeventig jaar later, in 2020, tegen hun keuzes en handelen aan? Wat waren hun drijfveren en voor welke dilemma's kwamen zij te staan? De NSB haalde bij de verkiezingen voor de Provinciale Staten in april 1935 bijna 8% van de stemmen. Dit hoogtepunt heeft zij in de jaren tot 1940 niet meer geëvenaard. Ook liep het aantal leden fors terug. De NSB was voorstander van afschaffing van de parlementaire democratie en werd door de regering als een staatsgevaarlijke partij gezien. Begin 1934 voerde de regering het ambtenarenverbod in, dat een functie bij de overheid voor een NSB'er onmogelijk maakte. Het verbod werd in juni 1940 door de Duitse bezetter opgeheven. Dit verklaart mogelijk waarom Bocxe, sinds 1927 burgemeester van het kleine Zevenhoven, zich pas eind 1940 aanmeldde bij de NSB. Bisschop was sinds 1941 burgemeester van Rijnsburg en meldde zich in die tijd aan als sympathiserend lid. Verkoopleider Ipenburg en verzekeringsinspecteur Burgersdijk waren al in 1935 lid geworden van de NSB, alhoewel ook zij er op hun werk verstandig aan deden niet met hun politieke overtuiging te koop te lopen.

Nederlaag 1940

Na de nederlaag in mei 1940 zagen NSB'ers hun kans. Zij probeerden greep op het bestuur te krijgen. Aanvankelijk leken de gevolgen van de bezetting mee te vallen.

De Duitsers lieten tijdens het eerste oorlogsjaar in het bestuur veel bij het oude, maar dat veranderde in 1941. In juli van dat jaar werd de verordening 152/1941 ingevoerd, die de ontbinding van de Gemeenteraden, Provinciale Staten en de Staten-Generaal regelde. Ook de functie van wethouder veranderde ingrijpend. Alle bestuurlijke bevoegdheden, inclusief die van het college van burgemeester en wethouders, gingen over op de burgemeester, die opdrachten van de bezetter diende uit te voeren.³

De NSB-burgemeesters onderscheidden zich vooral door hun politieke opvattingen, die zij in meer of mindere mate uitdroegen. Met name de redevoering bij hun installatie werd door de vier burgemeesters aangegrepen om het nationaal-socialistische gedachtegoed uit te dragen. Bisschop deed echter al in 1943 bij zijn overstap van 's-Gravenzande naar Naaldwijk een stap terug. Hij zag af van een installatie in NSB-stijl omdat dit te veel weerstand zou oproepen. Bisschop en Bocxe bekleedden al voor hun keuze voor de NSB het burgemeestersambt. Het lijkt erop dat zij hun oude werkwijze nauwelijks hebben aangepast. De NSB-burgemeesters kwamen voor hetzelfde dilemma te staan als andere burgemeesters, namelijk in hoeverre zij gehoor moesten geven aan de verregaande opdrachten van de bezetter. Drie van de Westlandse burgemeesters waren daarin soepel. Zij drongen niet aan als de bevolking weerstand bood. Henri Ipenburg was echter bereid ver te gaan om de Duitsers tegemoet te komen.

In 1940 waren er 925 burgemeesters in Nederland. Na de ontbinding van de gemeenteraden begon de benoeming van NSB'ers, waarbij de grote steden vaak als eerste aan de beurt kwamen. Tussen augustus 1941 en mei 1943 werden 222 nieuwe burgemeesters benoemd, merendeels NSB'ers. De Duitsers hadden de NSB nodig als intermediair naar de bevolking. Tussen januari en september 1944 werden 96 burgemeesters oude stijl disciplinair ontslagen en hadden 69 nieuwe benoemingen plaats.⁴

De gemeenten waren voor de oorlog vaak bijzonder klein en de burgemeester was in de eerste plaats een magistraat. Het salaris was eerder een toelage om op stand te kunnen leven. De burgemeester werd geacht op eigen kosten een ambtskostuum met degen aan te schaffen. Hij stond boven de partijen. De burgemeester was als handhaver van het gezag baas van de veldwachters en daarnaast vooral magistraat en burgervader. Hij hield spreekuur, waarop de burgers met al hun problemen langs kwamen. De burgemeester werd om hulp gevraagd bij sollicitaties, bij problemen in het huwelijk en bij de opvoeding van de kinderen. Het ambtelijke apparaat was doorgaans klein.⁵

Het Westland was in 1940 nog zeer kerkelijk. Met name de Katholieke Kerk en de Gereformeerde Kerken hebben zich in de jaren dertig duidelijk uitgesproken tegen het nationaalsocialisme. Hoewel de NSB aanvankelijk ook op katholieken en gereformeerden grote aantrekkingskracht had, heeft de principiële veroordeling

van het nationaalsocialisme door deze twee kerken velen ervan weerhouden zich bij de beweging aan te sluiten. De Hervormde Kerk stelde zich lange tijd apolitek op. Dit kan verklaren waarom de hervormden ruim oververtegenwoordigd waren onder de zeshonderd NSB-leden in het Westland. Alleen al de Grote Kerk (Gereformeerde Bond in de Hervormde Kerk) in Monster telde zestig leden. Wellicht is dit het gevolg van de houding van de predikant van deze gemeente, ds. A.F.P. Pop. Hoewel geen lid van de NSB, was Pop zeer Duitsgezind. Zijn zoon sloot zich aan bij de Waffen-SS, berucht vanwege de inzet aan het Oostfront.⁶

Edzard Bisschop: Naaldwijk

In Naaldwijk moest burgemeester Elsen na de aprilstaking in 1943 het veld ruimen. Deze staking brak uit toen de bezetter alle Nederlandse militairen die in mei 1940 hadden gevochten, opriep voor de Arbeitseinsatz in Duitsland. De staking werd de kop ingedrukt ten koste van honderden doden. Op 25 mei zette de commissaris-generaal van Bestuur en Justitie en plaatsvervanger van Seyss-Inquart, Friedrich Wimmer (1897-1965), Elsen evenals veel andere burgemeesters uit het ambt. Waarschijnlijk was het ontslag een opluchting voor hem, omdat hij door de bezetter steeds meer in een onhoudbare situatie werd gebracht. Elsen, die in 1945 terugkeerde als burgemeester, werd opgevolgd door Edzard Gerhard Bisschop, die daarvoor burgemeester van 's-Gravenzande was.⁷

Burgemeester Bisschop (tweede van links) in de raadszaal van 's-Gravenzande. Collectie Historisch Archief Westland.

Bisschop was nog geen dertig jaar oud. Hij werd geboren op 26 september 1914 in Vlissingen, waar zijn vader gemeentesecretaris was. Hij studeerde rechten in Leiden en voltooide zijn studie in vier jaar tijd in oktober 1937. De Nederlands-hervormde Bisschop was bij de NSB in beeld voor de benoeming van het Zeeuws-Vlaamse Axel. Hij was geen lid van een politieke partij, maar wel aangesloten bij de Nederlandsch-Duitse Kultuurgemeenschap. Die organisatie werd op 15 februari 1941 opgericht met als doel het culturele leven en de culturele samenwerking tussen Nederland en Duitsland te bevorderen. De burgemeesterspost in Axel ging echter voorbij aan de ambitieuze jongeman. Bisschop werd nogal jong bevonden voor een gemeente met 6500 inwoners.⁸ In november 1941 werd Bisschop benoemd tot burgemeester van Rijnsburg. In die tijd werd hij sympathiserend lid van de NSB. Binnen een jaar volgde in augustus 1942 de aanstelling in 's-Gravenzande, waar Bisschop eveneens korter dan een jaar zou blijven. In deze gemeente was kort tevoren burgemeester Frans Schokking ontslagen door de Duitse bezetter. In verband met een mogelijke geallieerde invasie vanuit zee wilde deze hier alleen gunstig gezinde burgemeesters. Schokking was in conflict gekomen met de Duitsers over een door hem ontslagen NSB-ambtenaar. In zijn installatierede in 's-Gravenzande bekende Bisschop politieke kleur. Hij klaagde over ordeverstoring en sabotage, die hij een uiting noemde van 'volslagen wanbegrip van de algehele omwenteling die zich in Europa voltrekt'. „Het spreekt vanzelf, dat de nieuwe beginselen der nieuwe orde in betrekkelijk zo'n korte tijd nog niet gemeengoed van het volk kon worden", zei Bisschop. In zijn ogen had het nationaalsocialisme de toekomst. Het bracht een nieuwe maatschappelijke ordening, waar hij helemaal achter stond. Hij beloofde krachtige steun aan de Winterhulp en de NVD (Nederlandse Volksdienst), beide behorend tot de sociale tak van de NSB. In zijn dossier bevindt zich een verklaring van de Sicherheitspolizei dat Bisschop het gerucht had gemeld dat in de kelder van de pastorie van Westzaan (NH) wapens lagen opgeslagen. "Hij hield het voor zijn plicht dit mede te delen."⁹

In de zomer van 1943 ging Bisschop als burgemeester van Naaldwijk aan de slag. Hij tekende zijn aanstellingsakte en betrok op 1 augustus de dienstwoning. Volgens Bisschop zag hij in Naaldwijk bewust af van een installatie in NSB-stijl omdat deze niet goed zou vallen bij de bevolking. In mei 1945 werd hij door de Binnenlandse Strijdkrachten aangehouden en met andere NSB'ers opgesloten in de Tuinbouwschool aan de Dijkweg in Naaldwijk, thans gezondheidscentrum De Kandelaar. Hij moest op zijn knieën het onkruid tussen de tegels wegkrabben onder hoongelach van het publiek. Door ingrijpen van politieman W.C. van Leeuwen kreeg Bisschop een eigen kamer in het kantoor van de gemeenteontvanger in het vroegere tramstation tegenover de tuinbouwschool.¹⁰ Later werd Bisschop overgebracht naar het kamp De Vergulde Hand in Vlaardingen en geschorst als burgemeester

*Het gemeentehuis aan het Wilhelminaplein in Naaldwijk vlak na de oorlog.
Collectie Gerard Beijer.*

wegens 'ontrouw aan de zaak van het Koninkrijk'. Op 30 november 1945 kreeg hij in het kamp het ontslagbesluit overhandigd. Behalve zijn baan verloor Bisschop het recht op pensioen. Alle rechten van zijn erfgenamen vervielen eveneens.

Op 29 augustus 1946 had de zitting van het Tribunaal plaats in Den Haag. De beschuldiging luidde onder andere het lidmaatschap van de NSB en de Nederlandse Volksdienst (NVD), de aanvaarding van het burgemeesterschap en diverse vormen van hulp aan de vijand. In een geschrift, opgesteld in detentiekamp De Vergulde Hand in Vlaardingen in maart 1946, verweert Bisschop zich tegen de beschuldigingen. Hij schrijft dat de NSB geen rol speelde in zijn benoemingen in Rijnsburg en 's-Gravenzande. Hij zou pas in de loop van 1942 sympathiserend lid zijn geworden. De parlementaire democratie zou in brede lagen van de bevolking hebben afgedaan. In mei 1943 werd Bisschop volwaardig lid. Hij zag de NSB als tegenwicht voor enerzijds de toenemende invloed van de SS-politiestaat en anderzijds het gevaar van de Russen. Volgens Bisschop was zijn beleid erop gericht de bevolking zo goed mogelijk door de oorlog heen te helpen. Al voor de capitulatie zou Bisschop het geloof in het nationaalsocialisme hebben verloren: "Dat ik, ook al zou Duitsland den oorlog gewonnen hebben, op den eerste dag voor de NSB zou bedanken, stond voor mij vast en heb ik o.a. aan de politiemann Van Leeuwen te Naaldwijk wel eens verklaard. (...) Uiteraard bedankte ik niet meer toen Duitslands overwinning praktisch verkeken was om geen lafaard te schijnen."

Een aantal gunstige getuigenissen na de oorlog bevestigen dat Bisschop beslist geen fanatieke nationaalsocialist is geweest. Opperwachtmeester van de Rijkspolitie F. ter Hark schreef op 5 mei 1946 op verzoek van mevrouw Bisschop een brief: "Mij is dan ook gebleken dat verschillende op den voorgrond tredende leden van de NSB weinig van Mr. Bisschop moesten hebben, (...) Ipenburg was een propagandist van de beweging, Mr. Bisschop was een beschaafd mensch, die als het nodig was, eerlijk voor zijn mening uitkwam doch anderen zijn mening niet opdrong".

Bisschop benoemde in Naaldwijk geen NSB'ers en zorgde dat geen van de distributie-ambtenaren naar Duitsland werd afgevoerd. K.P. Penning, tuinder en hoofd van de Binnenlandse Strijdkrachten, zei de indruk te hebben dat Bisschop uit ideële motieven lid van de NSB was geworden. "Een gunstig mensch, jammer dat hij lid van de NSB was." Philip Klapwijk van de arrestatieploeg was eveneens positief.¹¹

Het verschil tussen Bisschop en de overtuigd nationaalsocialistische burgemeester Ipenburg van 's-Gravenzande bleek uit een gesprek tussen beiden. Een ambtenaar van de 's-Gravenzandse secretarie, Pier de Jong, had vanuit een speciaal ingerichte afliuisterpost naast de burgemeesterskamer een verslag gemaakt van dit gesprek, dat kort na de benoeming van Ipenburg in 's-Gravenzande plaatsvond. Het uitgetypte verslag bevindt zich in het strafdossier van Bisschop. NSB-groepsleider Koos van Geest had getipt dat er TD-zegels (Tweede Distributiestamkaart) waren verdwenen en had de verdenking tegen een ambtenaar uitgesproken. Bisschop maakte hier geen werk van omdat hij eerst bewijs wilde zien. Ipenburg sprak daarover zijn afkeuring uit en zei dat hij zelf zeker maatregelen getroffen zou hebben. De conclusie van ambtenaar De Jong was dan ook gerechtvaardigd: "Ipenburg is gevaarlijk. Bisschop niet".¹²

Na de strafzitting schreef advocaat mr. Marcus nog een brief om de rechters te vermurwen. "Op zich zelf is Bisschop een goed mensch, die werkelijk sociaal voelt en gaarne de armen en behoeftigen wil helpen, dat en angst voor het communisme deden hem lid worden van de NSB. Geen winstbejag." Pas in zijn gevangenschap zou Bisschop zich pas goed realiseren dat hij een verkeerde keuze had gemaakt. Mr. Marcus typeerde haar cliënt als volgt: "een slap man die het goede wilde, maar eigenlijk een warhoofd was, het begint hem eigenlijk nu pas te dagen, dat hij als afgestudeerd mensch en als gezagsdrager gevaarlijker voor zijn omgeving is geweest dan een NSB-tuinder. (...) Ik geloof dat bij nader inzien dit mannetje meer dom dan slecht was. Warhoofd is toch wel de juiste betiteling". Op 9 september deed het tribunaal uitspraak tegen Bisschop. De aanklacht werd grotendeels bewezen verklaard. Het tribunaal rekende het de in Leiden afgestudeerde jurist zwaar aan dat hij namens de NSB het burgemeesterschap had vervuld. "Juist van Bisschop mocht trouw aan de Nederlandse zaak worden verwacht. Het is de vraag of het dienen van eigen belangen niet de drijfveer van Bisschop was." Het einde van de gevangenisstraf werd bepaald op 1 oktober 1946.

Prent van detentiekamp De Vergulde Hand in Vlaardingen, gemaakt door gedetineerde Teunis Keuzenkamp in 1947. In het kamp tussen de Maassluissedijk en de Maas werden tussen juli 1945 en 31 januari 1948 politieke delinquenten gevangen gehouden. Collectie Stadsarchief Vlaardingen.

Bisschop had toen bijna een jaar en vijf maanden in De Vergulde Hand doorgebracht. Het leven was daar zwaar voor hem geweest. Op 26 juli schreef zijn advocaat mr. J. Marcus aan het Tribunaal: "Thans zit hij in Vlaardingen, zijn haar is kortgeknipt en hij moet hard werken in het kamp, iets waar hij allerminst toe geschikt is." Na zijn veroordeling voor ontrouw aan het vaderland was een overheidsfunctie voor Bisschop uitgesloten. Hij begon in zijn woning aan de Stalpertstraat in de Haagse wijk Duinzigt een praktijk als economisch en juridisch adviseur. In 1949 had er nog een correspondentie plaats met de gemeente Naaldwijk over de uitbetaling van achterstallig loon. Hij kreeg alsnog een bedrag van f 790,18 uitbetaald. Het Historische Archief Westland heeft de zaken goed bijgehouden. Dagblad Het Binnenhof bevat een kort overlijdensbericht, geplaatst door een collega. "Met verslagenheid geef ik kennis van het overlijden van mijn goede vriend en oud-collega Mr. E.G. Bisschop. Den Haag, oktober 1986. De crematie heeft inmiddels in stilte plaatsgevonden."¹³

De terugkeer van burgemeester Elsen in Naaldwijk. Rechts naast de burgemeester loopt hoofd-wachtmeester W.C. van Leeuwen. Collectie Historisch Archief Westland.

Burgemeester Elsen met ambtsketting na de bevrijding, staande op een podium voor het gemeentehuis. Op de voorgrond leden van de Binnenlandse Strijdkrachten. Collectie Historisch Archief Westland.

Henri Ipenburg: 's-Gravenzande en Monster

Als Bisschop een pragmatische NSB'er genoemd kan worden, dan was zijn collega Henri Adrien Jean Ipenburg (1895-1972) een ideologische nationaalsocialist. Ipenburg huwde op 5 januari 1921 met Anna Maria Vlaanderen. Het echtpaar kreeg drie kinderen, een dochter en twee zonen. De laatste twee sloten zich aan bij de Jeugdstorm. Ipenburg werkte 23 jaar bij Electrolux, waar zijn laatste functie die van verkoopleider was. Door politieke tegenstanders werd hij denigrerend met 'stofzuigerverkoper' aangeduid. In 1935 werd de aan de Laan van Meerdervoort in Den Haag wonende Ipenburg lid van de NSB. Hij kreeg op zijn werk problemen toen hij zijn nationaalsocialistische overtuiging te actief uitdroeg. Er kwamen klachten bij zijn chef binnen en Ipenburg werd voor de keuze gesteld ontslag te nemen of zijn lidmaatschap op te zeggen. Hij werd daarom geheim lid. Pas na de Duitse inval werd Ipenburg weer officieel lid van de NSB en nam hij de functie van groepsleider aan. Een leraar aan de Gemeentelijke Handelsschool, C.J. Franssen, kreeg het eerst te maken met het fanatieke karakter van Ipenburg. Een van de zonen was met een Wolfsangel embleem (strijdteken van de NSB) naar school gekomen. De leraar gaf hem opdracht het insigne af te doen omdat het een NSB-teken zou zijn. Ipenburg sr. klom in de pen om zijn woede te uiten. De brief is ondertekend: "Met nationaalsocialistische groet, Hou zee". In de oorlogsjaren ging Ipenburg op zoek naar een nieuwe baan. Hij droomde van een functie, waarin hij de ideologie van het nationaalsocialisme kon uitdragen. 'Wie stofzuigers kan verkopen, kan ook het nationaalsocialisme uitdragen' lijkt de gedachte.¹⁴ Op 1 april 1942 werd Ipenburg aangesteld als propagandaleider in Noord-Holland. Er volgde een snelle opeenvolging van banen. Hij toonde interesse in een burgemeesterschap in Groningen, waar hij eerder lang woonde. Een vertrouwelijk rapport van 17 april 1943 is echter niet bijzonder positief over Ipenburg: "Hij is te zeer met zichzelf ingenomen en kan absoluut niet met mensen omgaan. Hij dringt zich graag op de voorgrond en jaagt anderen tegen zich in het harnas door zijn bemoeizucht en ontactvol optreden". Vooral bij de 'eenvoudigheid van geest' zou hij zich impopulair maken.

Ondanks deze negatieve kwalificatie van de NSB kreeg Ipenburg in 1943 een benoeming als burgemeester in 's-Gravenzande, destijds een gemeente met 7.354 inwoners. Kennelijk zagen de Duitsers in de fanatieke nationaalsocialist Ipenburg een nuttig instrument, dat voor hen meer bruikbaar was dan de 'slappe' Bisschop. De installatie had geheel in NSB-stijl plaats. Gemeentebode Johan Ravelli beschreef de installatie als volgt: "Voor de ingang van het gemeentehuis was een dubbele haag gevormd van leden van de NSB, allen gekleed in zwart uniform. Commandant Willem Boers zei: „Geef acht” en de groet met de gebalde vuist werd gebracht. Een grammofoon met versterker zorgde voor nationaalsocialistische muziek".¹⁵

Het gemeentehuis van 's-Gravenzande vlak voor de bezetting met links het politiebureau. Collectie Historisch Archief Westland. Foto: Colthof.

Ipenburg liet geen enkele twijfel bestaan over zijn politieke opvattingen. De toespraak bij zijn installatie is bewaard gebleven in het strafdossier. Hij noemde zich een 'nieuwe orde burgemeester' en uitte zijn afkeer van Joden: "Het marxisme is een product van de jood". Marx en Joden zouden dodelijk zijn voor het zogenoemde volkse verantwoordelijkheidsgevoel. De Amerikaanse president F.D. Roosevelt was een 'Jodenknecht'. Ipenburg riep op om Duitsland te steunen in de strijd tegen Rusland: "Na de overwinning op Rusland kan onder Duitse leiding een nieuw Europa op nationaalsocialistische grondslag ontstaan".¹⁶

Met zijn uitgesproken nationaalsocialistische opvattingen kwam Ipenburg in 's-Gravenzande al snel in conflict met zijn ambtenaren, de kerken en een deel van de bevolking. In een proces verbaal van de Politieke Opsporingsdienst Vlaardingen van 17 april 1946 kwam het gedrag van Ipenburg scherp naar voren. Hij stelde met de groepscommandant van de landwacht B. Post uit Delft een lijst op van vijf gijzelaars, die bij ernstige gebeurtenissen konden worden gearresteerd. Op de lijst stonden de namen van de predikanten Van der Laan, Kooistra en Van Dijk, veilingvoorzitter Klaas van der Houwen en tuinder J. Metzou. Op het gemeentehuis greep hij elke kans aan om zijn opvattingen uit te dragen.

Volgens Pier de Jong kwam Ipenburg met de ambtenaren in conflict, toen die de opdracht van de burgemeester om oproepen voor werk voor de Duitse weermacht uit te schrijven weigerden uit te voeren. Ipenburg gaf deze weigering door aan de

Duitse Ortscommandant, die het gemeentepersoneel op liet halen voor de oorlogswerkzaamheden. Om zijn personeel terug te krijgen heeft Ipenburg vervolgens op straat willekeurige voorbijgangers voor dit werk aangewezen.

De onkerkelijke Ipenburg kwam in het sterk protestantse 's-Gravenzande ook in botsing met de kerken en haar leiders. Bij herhaling uitte hij zijn afkeer van het politieke christendom en haar leiders. Tijdens een gesprek met landwachter Post hekelde Ipenburg de gereformeerde predikant: "Ds. Van der Laan is een joden-vriend. Hij zegt verder dat het nationaalsocialisme de vertegenwoordiger van de Anti Christ op deze aarde is. Hij weert onze kameraden van het Heilig Avondmaal en weigert hun kinderen te dopen". Ook de hervormde dominee Van Dijk kon in zijn ogen geen goed doen: "Wanneer Duitschland de oorlog eenmaal gewonnen zal hebben, zullen zij goed doen onder de dominees en pastoors een grondige opruiming te houden. Ze moeten ze in concentratiekampen opsluiten en de ergste raddraaiers onder hen terechtstellen".

Veilingvoorzitter en tevens ouderling Klaas van der Houwen was in de ogen van Ipenburg 'de grootste ellendeling, die hier in 's-Gravenzande op twee benen rondloopt'. In een brief van 21 augustus 1944 aan de bezetter hield hij Van der Houwen verantwoordelijk voor de gang van zaken bij zijn installatie. Hij vroeg de Duitsers om hulp bij het herstel van zijn gezag. Dat kon door Van der Houwen af te zetten en te vervangen door de NSB'er Leen Boers. Dat zou goed zijn om de voedselvoorziening te herstellen en meer producten naar de veiling te brengen. Klaas van der Houwen legde na de oorlog tegenover de politie een verklaring af over een bezoek van Ipenburg aan de 's-Gravenzandse veiling. In de veiling hing een foto van koningin Wilhelmina aan de muur, die de wrevel van Ipenburg opwekte. "Die moet daar niet hangen, die griet moet van de muur", zou Ipenburg geroepen hebben. De koningin zou een 'laagstaande' vrouw zijn, omdat zij in mei 1940 het land verlaten had. Van der Houwen werd door Pier de Jong gewaarschuwd dat hij op de lijst van gijzelaars stond. Om te voorkomen dat hij 's nachts onverwachts zou worden opgehaald heeft hij tien weken in een schuur op zijn tuin geslapen.¹⁷

Op 13 september 1944 volgde de benoeming van Ipenburg tot waarnemend burgemeester van Monster. De gemeente, waartoe ook Poeldijk, Ter Heijde en een deel van Kwintsheul behoorden, telde in 1943 een inwonertal van 12.540. Ipenburg vulde het vacuüm op na het vertrek van burgemeester Kampschöer. Over de exacte reden van het vertrek van Kampschöer is weinig bekend. Rogier van Leent, kleinzoon van politiemann Jacobus Witteman, schrijft in zijn boek op wat hij weet uit de overlevering in zijn familie. Kampschöer zou voorafgaand aan zijn vertrek politiefchef Witteman hebben laten weten dat hij wilde stoppen, omdat hij in een steeds moeilijker parket verzeild dreigde te raken. Daarom zou hij zijn zwakke gezondheid hebben voorgewend om zich arbeidsongeschikt te laten verklaren. Na de oorlog keerde Kampschöer niet terug. Wel werd deze zoon van een fruit-

teler uit Lent bij Nijmegen in 1950 voorzitter van de Katholieke Nederlandse Boeren- en Tuindersbond. In Ipenburg hadden de Duitsers een nauwgezette uitvoerder van hun opdrachten.¹⁸

Het gemeentehuis van Monster. Collectie Westlands Museum.

Op 7 mei 1945 werd Ipenburg door politieman Witteman op het gemeentehuis in Monster gearresteerd. Hij ontkende dat hij de namen van vijf gijzelaars, waaronder de predikanten, had genoemd en hen als gevaarlijk had aangemerkt. Als hij mensen liet opsluiten die zich aan dwangarbeid voor de Wehrmacht onttrokken, dan was dit om verder onheil voor de bevolking te voorkomen. De verklaring van korpschef Witteman ten behoeve van de strafzaak tegen Ipenburg geeft echter een geheel ander beeld. Hij kreeg opdracht om negen vooraanstaande inwoners van Monster te selecteren uit een lijst en deze te gijzelen in drie cellen op het politiebureau. De gijzeling moest de bevolking onder druk zetten om verplichte arbeidsinzet voor de Wehrmacht te verrichten. Uit een afgeluisterd telefoongesprek tussen Ipenburg en de Duitsers bleek dat Witteman zou worden gearresteerd als hij bleef weigeren om gijzelaars vast te zetten. Op 30 september 1944 begon voor het gezin Witteman de onderduik.¹⁹

Ipenburg zag na de oorlog het laakbare van zijn handelwijze niet in. Tijdens de strafzitting van 23 februari 1948 zei Ipenburg de beschuldiging van landverraad niet te begrijpen: "Ik zie thans nog niet in hoe ik de vijand geholpen heb. De Duitsers deden maar raak en hier tegenover moest een Nederlander staan.

Ik wist niet dat de NSB bij de bevolking gehaat was. Ik meen uitsluitend de Nederlandse belangen behartigd te hebben. (...) De Duitse inval en Nederlandse capitulatie vond ik ontzettend. Ik zag Duitsland als vijand. De NSB had echter met Duitsland niet te maken. Er zijn vele profiteurs geweest, die de NSB omlaag gehaald hebben”.

Ter voorbereiding van de strafzitting waren tussen juni en november 1947 in totaal 32 getuigen gehoord, waaronder veilingvoorzitter Klaas van der Houwen en oud-burgemeester Bisschop en andere NSB'ers. Uitvoerder van het onderzoek, secretaris H.E. Haak, was negatief over de opstelling van Ipenburg: "Het is mij opgevallen dat vele getuigen wijzen op de felle NSB en pro-Duitse houding doch tevens op zijn slappe houding als hij weerstand ontmoette of als men hem erop wees dat hij 'fout' wilde doen". Tijdens de verhoren bekende Ipenburg slechts als hij er niet omheen kon. "Beschuldigde maakt op mij de indruk te zijn een ijdele en zelf ingenomen persoon, die nog steeds niet inziet 'fout' te zijn geweest", concludeerde secretaris Haak.

*Henri Ipenburg in detentiekamp
De Vergulde Hand. Collectie
Historisch Archief Westland.*

Ondanks de overduidelijk nationaalsocialistische gezindheid was na de oorlog nog een viertal personen bereid een goed woordje voor Ipenburg te doen. Op 8 maart 1948 deed het Tribunaal uitspraak. Ipenburg kreeg een gevangenisstraf van vier jaar opgelegd, waarvan ruim een jaar voorwaardelijk. Hij kwam na bijna drie jaar detentie op 1 mei 1948 op vrije voeten op voorwaarde dat hij zich iedere week zou melden bij de Stichting Toezicht Politieke Delinquenten. Deze moest erop toezien dat Ipenburg zich als een goed vaderlander zou gedragen. Dat betekende dat hij geen nationaalsocialistisch gedachtegoed meer mocht uitdragen.²⁰ Tegen Kerstmis 1948 schreef Ipenburg een reactie op het advies om hem vanaf zijn aanhouding in mei 1945

vier jaar in een kamp op te sluiten, waarvan een jaar voorwaardelijk. Hij stuurde deze reactie in afschrift naar de Koningin, enkele ministers, de commissaris van de Koningin, de gemeentebesturen van 's-Gravensande en Monster en het katholieke weekblad De Linie. Ipenburg benadrukte dat hij zich zou hebben verzet tegen een Groot Duits Rijk waaraan de zelfstandigheid van Nederland zou worden opgeofferd. Hooguit zeven à acht personen ofwel 6% van het aantal leden in het Westland zou zich hebben misdragen. De NSB-burgemeester zag zich als slachtoffer van bewust afgelegde leugens van enkele leden van het veilingbestuur, met name 'fanatiek' gereformeerde. "Deze mensen kennen blijkbaar alleen de God der Wraake en zagen zich zelf als een instrument in God's hand om deze wraak uit te oefenen, waarbij zij ieder middel toelaatbaar achtten", schreef Ipenburg. Het geschrift werkte averechts en op 17 februari 1949 werd zijn proeftijd met een jaar verlengd. De rechter zag Ipenburg als een potentiële recidivist. De reclasseringsmedewerker liet weten dat met 'deze man 'opvoedkundig' door mij niets te bereiken is.²¹

Wim Bocxe: Wateringen

In Wateringen vertrok burgemeester A.J. Verhoeven al in de loop van 1941. Op 26 juni werd Verhoeven, die het burgemeesterschap dertig jaar lang had vervuld, door rijkscommissaris Seyss Inquart met verlof gestuurd. Hij had zich ziek gemeld. Waarschijnlijk was Verhoeven niet genegen opgelegde maatregelen van de bezetter uit te voeren. Op 11 juli werd W.J. Bocxe uit Zevenhoven benoemd. Zijn toelage werd vastgesteld op f 2.937 en f 440,55 kindertoelage. Bocxe is in 1898 geboren in Ter Aar. Hij volgde de mulo aan het pensionaat Saint Louis in Oudenbosch en haalde daarna het diploma Gemeente Administratie en MO Staatsinrichting. Hij werkte op de gemeentesecretarie in het Brabantse Waalre. Vervolgens was hij van 1923 tot 1927 gemeentesecretaris van Zevenhoven, waarna een benoeming tot burgemeester van deze gemeente volgde.²²

ter van deze gemeente volgde.²² In december 1940 werd Bocxe lid van de NSB. De katholieke Bocxe was voorheen lid van de Rooms Katholieke Staatspartij. Hij trouwde in 1923 met Maria Magdalena (Rie) Sprengers. Het huwelijk werd gezegend met vier zonen en een dochter. De oudste zoon Bert (1924) koos voor het priesterschap en trad in bij de Augustijnen in Eindhoven. Daardoor kwam hij niet zoals zijn jongere broers in het vaarwater van de NSB terecht.

Wim Bocxe. Bron: www.geni.com.

Na zijn keuze voor de NSB kwam de carrière van Bocxe in een stroomversnelling. Een intern inlichtingenformulier van de NSB van 22 april 1942 was positief over Bocxe. Hij fungeerde als blokleader en stond 'gunstig' bekend: "Zijn houding in de beweging is disciplinair en actief. Is geschikt voor een functie. Kan leiding geven en is zeer hulpvaardig. (...) Hij komt voor zijn beginselen uit en wordt daardoor door de pastoor en zijn geloofsgenoten geschuwd. Heeft vijf kinderen 17, 16, 14, 12 en 8 waarvan drie bij de N.J.S. (Nationale Jeugdstorm). Financiële omstandigheden behoorlijk, huwelijksleven normaal, zedelijk niets op aan te merken. Toelichting: gevraagde lijkt een zeer geschikte persoon en is gemakkelijk in de omgang. Zijn houding is flink en hij maakt een gunstige indruk".²³

Op 8 augustus 1942 werd Bocxe geïnstalleerd in het raadhuis van Wieringen. Voor de NSB was dit een welkome kans om zich als politieke partij te presenteren. Volgens een bericht in de Haagse krant *De Residentbode* van 10 augustus 1942 was in de raadszaal tegen een witte achtergrond een portret van Mussert aangebracht, geflankeerd door de Nederlandse vlag en de zwart-rode vlag van de NSB. De burgemeester van Den Haag, prof. H. Westra, en zijn Delftse collega F.W. van Vloten, eveneens NSB, woonden de installatie bij evenals de vooroorlogse wethouders R.A. Kramers en J.B.A. Gardien. De niet-NSB'er Kramers, die na het vertrek van burgemeester Verhoeven als loco had gefungeerd, hing Bocxe de ambtsketting om.

Het gemeentehuis van Wieringen rond 1940. Collectie Historisch Archief Westland.

De installatierede van Bocxe staat geheel afgedrukt in *De Residentiebode*. Deze katholieke krant was tijdens de oorlog in nationaalsocialistisch vaarwater terechtgekomen en kreeg na de oorlog een verschijningsverbod opgelegd. Bocxe presenteerde zich tijdens de installatie nadrukkelijk als NSB'er. Hij

wilde een ruime ontvangsttijd voor de inwoners van Wateringen instellen. Het woord 'spreekuur' ging hij bewust uit de weg. "Er moet dagelijks contact tussen u en mij zijn. Ik sta te midden van het volk en niet er naast of boven. Laat U door mijn ambtenaren niet wegsturen. Vraag toegang tot mijn kamer. Ik zit daar voor U." De NSB'er maakt ook zijn politieke programma bekend: nieuwbouw van goedkope woningen, vooral voor grote gezinnen, sloop van slechte woningen, verbetering van het zwembad, uitbreiding van sportvelden en de organisatie van een centrale keuken. Volgens Bocxe was het burgemeestersambt voor een nationaalsocialist niet gemakkelijk, maar hij hoopte op een 'uitwisseling van gedachten'. Om de inwoners te dienen wilde Bocxe in Wateringen de Winterhulp en de Nederlandse Volksdienst, de sociale poten van de NSB, van de grond krijgen. Saboteurs van opdrachten van de overheid en de burgemeester werden gewaarschuwd. "Zij, die zich daaraan schuldig maken, moeten zelf de gevolgen dragen. Ik zal daarin – in deze geweldige revolutietijd – hard zijn".²⁴

In een aanvullend inlichtingenformulier van de NSB van 21 oktober 1943 werd Bocxe geprezen als een actief man, die steeds openlijk voor zijn nationaalsocialistische gezindheid uitkwam. Wateringen was al snel te klein voor Bocxe. Hij voerde op 25 juli 1944, terwijl de invasie in Normandië in volle gang was, een sollicitatiegesprek in het Kringhuis van de NSB in Tilburg. "Ik zou zo buitengewoon graag weer naar Brabant gaan", gaf hij als motivatie. Geschikt als kringburgemeester voor een gemeente van circa 10.000 inwoners, luidde het oordeel. "Wat ambtelijk maar een goed vakman".²⁵

Met de bevrijding in mei 1945 viel het doek voor Bocxe. Op 8 mei werd hij ontslagen door de secretaris-generaal van Binnenlandse Zaken. Hij werd tegelijk met zijn vrouw en tweede zoon Wim in voorlopige hechtenis genomen. Zijn vrouw bleef tot 2 april 1946 gedetineerd in de Doelenkazerne in Leiden. Zoon Wim werd twee weken later dan zijn moeder vrijgelaten. Hij zat aanvankelijk net als zijn vader in Duindorp. Later verhuisden beiden ieder naar een box op de Groenten Fruitveiling in Den Haag. Op 5 december 1945 werd mevrouw Bocxe verhoord door de Politieke Opsporingsdienst te 's-Gravenhage. Zij verklaarde zelf nooit lid te zijn geweest. Over het lidmaatschap van haar man verklaarde zij dat deze lid was geworden van de NSB, omdat hij erg sociaal voelend was en altijd meeleeftte met de minder bedeeden. Hij zou er geen voordeel uit hebben willen halen en mensen hebben gewaarschuwd voor de Arbeitseinsatz. Over haar zoon Wim verklaarde zij dat deze maar zeer kort lid was geweest, hoogstens twee maanden. Zoon Wim schetste echter in het verhoor een ander beeld: "Ik ben sympathiserend lid geworden omdat ik thuis niets anders hoorde". Hij zat op het gymnasium in Delft, maar kreeg hier door het NSB-lidmaatschap van zijn vader te maken met pesterijen van andere leerlingen.²⁶

Het lidmaatschap van de NSB kwam Bocxe echter duur te staan. Hij zat veertien maanden in voorarrest totdat hij op 4 juli 1946 voorwaardelijk buiten vervolging werd gesteld. De voorwaarde was dat hij zich als een goed Nederlander gedroeg. Daarnaast werd Bocxe voor tien jaar het kiesrecht alsook het recht om een ambt te bekleden ontnomen. Vooral dat laatste kwam hard aan. Op 17 juli 1946 tekende Bocxe verzet aan tegen de ontzetting uit alle rechten. Hij hoopte weer een baan bij de overheid te kunnen bekleden. Bocxe vroeg herziening van het vonnis om weer in het onderhoud van het gezin te kunnen voorzien. Drie dagen later schreef Bocxe een nieuwe brief. "Ik heb altijd ons landsbelang gediend", schrijft Bocxe. "Ik ben 48 jaar en wat kan ik anders beginnen dan weer ambtenaar te zijn. Niet alleen dat ik mijn betrekking kwijt ben maar tot heden kan ik niet beschikken over mijn huis, meubelen, geld, sieraden enz. Alle kleeren zijn in 1945 door het beheersinstituut in Rijswijk verkocht. Wij, dat is mijn vrouw en ik en 5 kinderen, hebben op 't oogenblik niets meer en wij zwerven van den een naar den ander. Wij hebben wat goede mensen ons geven." Het Hof was echter onverbiddelijk. Op 27 september bekrachtigde het de eerdere beslissing. Bocxe was niet alleen tien jaar zijn burgerrechten kwijt, maar ook zijn jarenlang opgebouwde pensioenrechten waren vervallen verklaard. Zijn bezittingen heeft hij allemaal moeten inleveren bij het Nederlandse Beheersinstituut.

Na zijn vrijlating op 4 juli 1946 klaagde Bocxe in een brief aan mr. F. Hollander, procureur bij het Gerechtshof, over de handelwijze van het Beheersinstituut: "De kleeding inclusief die van de kinderen is verkocht voor f 158 door het beheersinstituut. De gehele linnenkast is verdwenen. Een antieke familiering is verdwenen. Mijn in Duindorp ingeleverde gouden horloge met ketting en medaille, zegelring, trouwring van f 124 en vulpen zijn retour". Tot zijn grote ergernis is zijn auto, die hij bij een boer in Zevenhoven had gestald aan de nieuwe burgemeester verkocht voor f 250 terwijl het voertuig f 2000 waard zou zijn.²⁸

Op 17 maart 1948 verzocht hij de minister van Binnenlandse Zaken om herstel van zijn pensioenrechten vanaf 1 januari 1918. Dat waren 27 dienstjaren pensioenopbouw. In de brief liet Bocxe weten dat hij met ingang van oktober 1946 een baan had op het bureau van het RK parochieel Armbestuur van Rotterdam. Dit past in het beoefenen van de barmhartigheid zoals na de oorlog gepropageerd door de kerken. De zondaar werd in eigen kring weer in genade aangenomen. In 1948 kreeg Bocxe 70% toegewezen van het pensioen waarop hij zonder verval van rechten aanspraak zou hebben, omdat hij zich niet aan misdragingen had schuldig gemaakt. Hij legde zich er niet bij neer en schreef op 29 augustus 1948 aan de Koningin: "Alles is mij afgepakt en ik heb nog steeds geen schadevergoeding. Ik moet geleend geld terugbetalen van een matig salaris bij RK armbestuur". De klacht werkte averechts. Op 23 december kreeg Bocxe bericht dat hij slechts de helft van zijn pensioen kreeg en over de periode 1942-1945 in Wateringen helemaal niets.

In 1951 was er goed nieuws voor Bocxe. De Schade-enquêtecommissie wees f 5.288 toe met korting van een reeds in januari 1947 ontvangen bedrag van f 1.246. Op 11 november 1952 werden de pensioenrechten weer op zeventig procent gezet. In 1955 en 1963 deed Bocxe nog laatste pogingen zijn pensioen geheel terug te krijgen. Op 25 maart 1963 volgde een afwijzing: "Geen verdere herziening". Wat opvalt aan het dossier Bocxe is dat het vaak over geld gaat: een vergoeding voor het opknappen van een woning, compensatie voor in beslag genomen bezit en herstel van pensioenrechten. Hij wijst op de kosten van vijf studerende kinderen. Daar komt bij dat Bocxe nog in juli 1944 na de invasie in Normandië solliciteerde naar een grotere gemeente in Brabant, die tot een ruimere honorering zou hebben kunnen leiden.²⁹

Pieter Burgersdijk: De Lier

Gaat het in het dossier Bocxe vaak over geld, dan is de zoektocht naar een betaalde baan als burgemeester de rode draad in het politieke leven van Pieter Arie Burgersdijk (1888-1965). Net zoals zijn collega Bocxe volgde de Nederlands-hervormde Burgersdijk de mulo. Hij was van beroep inspecteur van de Levensverzekeringmij Arnhem en werd in 1935 lid van de NSB. Binnen de partij was hij actief als kringvertegenwoordiger van het Front van Nering en Ambacht, een afdeling van de NSB, die zich voor de middenstand inzette. Burgersdijk was op 23 mei 1912 getrouwd met Wilhelmina de Bruijn uit Vlaardingen. Het echtpaar kreeg drie dochters. Voor de oorlog was hij zestien jaar raadslid van de Christelijk Historische Unie in 's-Gravenzande. In 1940 werd hij door zijn werkgever ontslagen vanwege zijn NSB-lidmaatschap. Kennelijk viel zijn NSB-lidmaatschap slecht bij de klanten van de verzekeringsmaatschappij. Hij ging solliciteren naar bestuurlijke functies. Een intern rapport van de NSB van 18 juni 1943 is positief over Burgersdijk: hij is geschikt voor een functie. "Als gevolg van het lidmaatschap van de NSB heeft kameraad Burgersdijk vooral na 1940 nogal tegenslag ondervonden. Hij maakt een gunstige indruk, is echter niet geheel vrij van liberale begrippen." Het strafdossier van Burgersdijk bevat diverse brieven waarin hij zijn interesse in het burgemeesterschap etaleert. Op 21 mei 1941 vroeg hij om een gesprek met mr. G. van Dijk van de burgemeestersopleiding van de NSB in Wassenaar.³⁰

Op 12 januari 1943 reageerde Burgersdijk in een brief aan mr. Van Dijk teleurgesteld op de benoeming van Bisschop tot burgemeester van 's-Gravenzande. Hij had zelf een oogje op deze post. Hij scheef ook dat de burgemeester van De Lier, Cornelis Jan van der Hoeven, al in maart 1942 zijn ontslag had ingediend en dat nog steeds niet had gekregen. Burgersdijk bleef solliciteren in het Westland met als resultaat dat op 21 juli 1943 zijn installatie als burgemeester van De Lier kon plaatsvinden. Bij die gelegenheid werd het zesde couplet van het Wilhelmus, 'Mijn schild ende betrouwen, zijt gij o God mijn Heer', gezongen. Het eerste couplet ver-

wijst naar het huis van Oranje en werd door de NSB gemeden. Na het zingen van het volkslied klonk het 'driewerf Hou zee voor Mussert, Volk en Vaderland'. Het bruto salaris van Burgersdijk werd vastgesteld op f 4.300. De gemeente De Lier telde in 1943 bijna 3.700 inwoners.

Over het bijna tweejarig burgemeesterschap van Burgersdijk in De Lier is weinig bekend. Binnen een jaar na zijn installatie vond de invasie in Normandië plaats, waarvan het nieuws ook in het Westland doordrong. Zelf schreef Burgersdijk er in juli 1944 over in een brief aan de Burgemeesterskring Zuid-Holland: "De bevolking is zeer rustig. Zij leven in afwachting en men gelooft dat over twee maanden de oorlog voorbij is. De dominees, de pastoor en het onderwijzend personeel zijn fanatieke hetzers en staan vijandig tegenover het Nationaalsocialisme. Vandaar dat de verhouding tot de kerkgenootschappen zeer koel is".

Het gemeentehuis van De Lier voor de Tweede Wereldoorlog. Collectie Historische Werkgroep Oud De Lier.

In mei 1945 werd Burgersdijk aangehouden en keerde de vooroorlogse burgemeester Van der Hoeven terug. Burgersdijk werd aanvankelijk gedetineerd in het bewaarkamp De Beer op Rozenburg. Later verhuisde hij naar De Vergulde Hand in Vlaardingen. Het strafdossier bevat talloze brieven van inwoners van De Lier. P.J. Pruijssen schreef op 12 maart 1946: "Ik durf te verklaren dat ik het altijd jammer vond dat hij een NSB'er was, want hij toonde zich een waar burgervader.

Na ons gesprek is gebleken dat hij NSB'er was uit principe, omdat hij er veel goeds voor ons volk van verwachtte". Waarnemend predikant N. Luyendijk uit Hoek van Holland nam het op 31 mei 1945 in een brief op voor de eveneens hervormde Burgersdijk. "Hulpvaardigheid, eerlijkheid en oprechtheid waren eigenschappen, die hem kenmerkten. Steeds behartigde hij de belangen der gemeente naar zijn beste weten. Wie zijn raad en zijn hulp nodig had klopte nooit tevergeefs bij hem aan." Het hoofd van de rooms-katholieke school P.H.M. Bosman schreef dat Burgersdijk zorgde dat aan onderwijzers tijdens razzia's bewijzen van onmisbaarheid werden uitgereikt. Op 10 juli 1946 ondertekenden 45 Lierenaren een petitie: "Burgersdijk heeft niemand last bezorgd, heeft een open oor voor iedereen en onderduikers gespaard". Ook uit 's-Gravenzande kwamen positieve geluiden. Vijftien personen ondertekenden een verklaring dat Burgersdijk 'velen met raad en daad heeft bijgestaan'.

De positieve brieven hebben bij de rechters het negatieve beeld van Burgersdijk slechts in lichte mate bijgesteld. Hij zou het burgemeesterschap niet alleen voor het geld hebben nagestreefd maar het ook als een 'begeerde functie' hebben gezien. Ook manifesteerde hij zich als een 'fel NSB'er'. Dat blijkt onder andere uit de rede bij zijn installatie tot burgemeester, waarin hij Seyss-Inquart en Mussert bedankte. Ook heeft hij zich in brieven uiterst negatief uitgelaten over zijn politieke tegenstanders en de dominees. Anderzijds heeft hij 'zijn ambt goed vervuld', was de bevolking behulpzaam en heeft zich ingespannen om de Arbeitseinsatz te voorkomen. Op 14 november 1946 bepaalde het Tribunaal de einddatum van de internering op 1 december van dat jaar. Burgersdijk had toen bijna negentien maanden detentie achter de rug.³¹

Conclusie

Westland heeft in de periode 1942-1945 vier NSB-burgemeesters gekend met allen een verschillende politieke en kerkelijke achtergrond. Bocxe en Bisschop kunnen als opportunisten worden gezien, die geboeid raakten door het nationaal-socialistische gedachtegoed. Zij lijken de NSB met het oog op de toekomst te hebben gezien als een partij voor een goede carrière in het openbaar bestuur. Burgersdijk was zijn baan als verzekeringsinspecteur kwijt en zag het burgemeesterschap als een nieuwe statusverhogende functie. Hij heeft zich niet echt als NSB'er geprofileerd. Dat lag anders bij Henri Ipenburg, die zich ging opwerpen als nationaalsocialistisch ideoloog. Hij zou zijn benoeming dan ook aan de Duitsers te danken hebben, die in de kustgemeenten 's-Gravenzande en Monster een burgemeester wilden waarop zij konden vertrouwen. Ipenburg was een geschikt instrument voor de Duitse bezetter.

Het is de NSB-burgemeesters niet gelukt om het ambtenarenapparaat en de Westlandse samenleving te nazificeren. Bisschop droeg het nationaalsocialisme niet bijzonder actief uit en leek in de loop van 1944 te beseffen dat hij een verkeerde keuze had gemaakt. De katholieke Bocxe was volgens zijn omgeving in zijn gedrag helemaal geen echte NSB'er. Zelf besepte hij na de bevrijding amper dat hij iets verkeerd had gedaan door als burgemeester lid te worden van de NSB. Burgersdijk werd door zijn omgeving in De Lier ook positief gewaardeerd als burgervader. Zij zagen hem niet als een overtuigende nationaalsocialist. Dit wordt bevestigd in de vonnissen van de Bijzondere Rechtspleging. Net zoals de zogenoemde lichte gevallen was de straf voor Bisschop, Bocxe en Burgersdijk gelijk aan het voorarrest. In de kampen zaten in 1945 in totaal 150.000 verdachten in afwachting van hun berechting opgesloten. Doorgaans bleven de verdachten in afwachting van het vooronderzoek gedetineerd. Gezien de druk op de rechtstaat die het grote aantal gedetineerden opleverde, werden 90.000 lichte gevallen na verloop van tijd buiten vervolging gesteld. Allen raakten wel voor tien jaar het actief en passief kiesrecht kwijt.³²

Ipenburg werd in tegenstelling tot zijn drie collega's door de Bijzondere Rechtspraak niet als 'licht geval' gezien en zat drie jaar in detentie. Ik deel in dit opzicht het positieve oordeel van Philip van den Berg, dat de NSB-burgemeesters in het laatste oorlogsjaar veel goed werk wisten te verzetten, voor wat betreft Ipenburg niet. Ondanks zijn fanatisme lukte het Ipenburg door tegenwerking niet om in 's-Gravenzande voet aan de grond te krijgen. Hij reageerde verbitterd op zijn gereformeerde tegenstanders, die hij verweet dat zij na de oorlog 'de wrake Gods' over hem probeerden af te roepen.³³

Noten

- 1 <http://www.wimderksen.com/2014/01/03/de-historie-van-de-burgemeester/>
- 2 Peter Romijn, *Burgemeester in oorlogstijd. Besturen onder Duitse bezetting* (Amsterdam 2006) 534 en volgende.
- 3 Romijn, 282.
- 4 Romijn, 341 en 559.
- 5 <http://www.wimderksen.com/2014/01/03/de-historie-van-de-burgemeester/>
- 6 P.M. van den Berg, *Kring 71, De NSB in het Westland. De weerspiegeling van een regionale NSB-afdeling in de 'Glazen Stad'* (Maasland 2017) 166 en volgende, 179-180. R. te Slaa en E. Klijn, *De NSB. Ontstaan en opkomst van de Nationaal Socialistische Beweging, 1931-1935* (Amsterdam 2009) 369-382, 418-420 en 637-639. Rogier van Leent, *Onderduiken met een gezin in de Tweede Wereldoorlog. Een herbeleefde reis van de familie Witteman-Van Wetten langs 15 adressen in het Westland, Rijswijk en de Bollenstreek* (Leiderdorp 2018) 6-8.

- 7 C.J.M. Bentvelzen, P.A. Smit en P.A. Vreugdenhil, *Gemeente Naaldwijk 1940-1945* (Naaldwijk 1995) 110-112.
- 8 CABR (Centraal Archief Bijzondere Rechtspleging) 35093.
- 9 CABR 35093.
- 10 Bentvelzen, 213.
- 11 CABR 35093.
- 12 CABR 35093.
- 13 HAW (Historisch Archief Westland) Naaldwijk GB 1929-1970 (1975) 641/001. GB 1929-1970 (1975) 412/006.
- 14 CABR 91643.
- 15 CABR 91643.
- 16 CABR 91643.
- 17 CABR 91643.
- 18 Van Leent, 25 en https://www.parlement.com/id/vg091124edps/g_w_kamp-schoer
- 19 Van Leent, 30-31.
- 20 CABR 91643.
- 21 CABR 91643, HAW GB 1913/1930 (1979/1997) 641 en STPD (Stichting Toezicht Politieke Delinquenten) 1289.
- 22 BIZA (Binnenlandse Zaken) 4106 en CABR 109429 (PF Den Haag) 12529/46.
- 23 CABR 109429 dossier 12529/46.
- 25 CABR 109429 dossier 12529/46.
- 26 CABR 109429 dossier 12529/46.
- 27 HAW GB 1929-1979 114 ID 22974.
- 28 CABR 109429 dossier 12529/46.
- 29 CABR 109429 dossier 12529/46 en BIZA 4106.
- 30 CABR 35382 en HAW GB 1935-2003 5432.
- 31 CABR 35382.
- 32 S. Faber en G. Donker, *Bijzonder Gewoon. Het Centraal Archief Bijzondere Rechtspleging (1944-2010) en de lichte gevallen (Den Haag/Zwolle 2010)* 95. Helen Grevers, *Van Landverraders tot goede vaderlanders. De opsluiting van collaborateurs in Nederland en België 1944-1950* (Amsterdam 2013) 187.
- 33 Van den Berg, 115-116, HAW Monster GB 1913/1930 (1979/1997) 641 en CABR 35382.

Duitsers schieten foto's in het Westland

Voor Duitse militairen waren de eerste twee oorlogsjaren in Nederland een ontspannen periode, waarin ze als toeristen de omgeving verkenden. Fotograferen was een belangrijk tijdverdrijf. Talloze 'kiekjes' geven ons een indruk van wat ze met hun camera's vastlegden ter herinnering aan hun diensttijd in het Westland.

Op een pontje op de Nieuwe Waterweg 'kiekt' een militair met zijn Leica een collega.

Het eerste oorlogsjaar

Na de capitulatie van het Nederlandse leger op 15 mei 1940 waren de gevechten voorbij. Het Duitse bestuur had er baat bij dat de bevolking zo snel mogelijk het gewone leven weer oppakte en de strijd zou vergeten. Toen de eerste Duitse soldaten in het Westland arriveerden, kregen ze gedragsrichtlijnen mee waar ze zich in bezet Nederland aan dienden te houden. In het openbare leven zouden ze een onberispelijke houding en ijzeren discipline uitstralen. Een vriendelijk praatje maken met de bevolking was prima, maar geen gesprek over

Duitse soldaten poseren na de capitulatie samen met Nederlandse soldaten (uiterst links en rechts) naast de neergehaalde Fokker D21 nummer 0222 aan de Rijnweg in Monster, mei 1940.

politiek gevoelige onderwerpen. Hun publiekelijk nette en neutrale optreden zou hopelijk bij de bevolking respect en vertrouwen opwekken. Op deze manier trachtten de nazi's het Duitse en 'bloedverwante' Nederlandse volk te verbroederen.

Tot een verbroedering is het nooit gekomen, integendeel. Halverwege de oorlog verslechterde de sfeer en nog weer later leidde het verharde optreden van de bezetter tot onleefbare situaties. Tijdens de eerste bezettingsjaren echter was de verhouding tussen de Duitse militairen en de Nederlandse bevolking over het algemeen niet vijandig. Ondanks de verduisteringsmaatregelen, avondklok, reisbeperkingen, verbod op hijsen van de vlag en andere restricties was het dagelijks

leven aanvankelijk nog dragelijk voor de burger. Voor de Duitse militairen waren de eerste twee jaar zelfs aangenaam te noemen. Sporadisch viel er wel eens een Engelse vliegtuigbom, maar gevechten waren er niet in Nederland.

Van grote schaarste was nog geen sprake en producten die in Duitsland al op de bon waren, stonden hier nog op de toonbank. De soldaten kochten met hun relatief hoge soldij bijvoorbeeld nylons, fietsbanden en bonbons om op te sturen naar hun vriendin, vrouw of moeder in *die Heimat*. De Nederlandse economie, waaronder de Westlandse tuinbouw, draaide in het eerste oorlogsjaar op volle toeren. Ook de horeca beleefde geen slechte tijden, want om de militairen te huisvesten waren in de hotels en pensions in de kuststreek veel kamers gevorderd. De Duitsers betaalden echter gewoon de toen geldende kamerprijzen. Vanwege hun grote huisvestingscapaciteit verbleven soldaten in de eerste oorlogsjaren ook in gevorderde panden zoals scholen en verenigingsgebouwen. Het veilinggebouw in 's-Gravenzande was ook zo'n groot gebouw dat ze zich toe-eigenden en in gebruik namen als garage. Sommigen vonden onderdak bij de bevolking thuis. Een militair kon met een inkwartieringsbiljet van de *Ortskommandant* naar een woningeigenaar toe om een slaapplek op te eisen. Veel burgers moesten daarom voor bepaalde tijd een kamer in hun woning afstaan als slaapplek. De inbreuk op de privacy was groot omdat de militair door het huis moest om zijn kamer te bereiken en met zijn dienstrooster of uitgaanspatroon er eigen tijden op nahield. De woningeigenaar kreeg wel een vergoeding. Voor een officier was dat ongeveer f 1 per dag, voor een gewone soldaat 20 cent. Voor verwarming in de winter werd per dag apart betaald, wat vaak meer was dan de kamerhuur.

Oefenen voor een grote parade in 's-Gravenzande op 1 mei 1941.

Een soldaat uit Hoek van Holland plakte dit bioscoopkaartje van 7 december 1940 in zijn fotoalbum.

Soldaat Reinhard Heed raakte bevriend met de familie Meijburg en liet hen poseren in de buurt van hun woning op de hoek van de De Fremerystraat in 's-Gravenzande.

Tijdens hun vrije tijd gingen de soldaten in hun nieuwe verblijfplaats graag naar een café, terrasje, dansgelegenheid of de bioscoop. In de kleinere dorpjes in het Westland moesten ze hiervoor wat verder reizen of improviseren. Zo hielden ze in Wateringen af en toe een filmavond in de katholieke sociëteit De Bond. Er was ook de nodige interesse in de Hollandse dames, getuige foto's uit hun nalatenschap. In de eerste oorlogszomer verkeerden de jonge mannen nog in een overwinningroes. Ook het jaar daarna was het mooi zomerweer en met nog voldoende eten en drinken, geringe beperkingen en weinig schaarste aan luxe artikelen gaf het veel soldaten een vakantiegevoel. Terwijl aan andere fronten Duitse soldaten vochten, was de situatie hier vredig te noemen. De oorlog leek soms ver weg.

Op pad

In de jaren dertig was van toerisme op grote schaal nog geen sprake. In eigen land waren sommige Duitse soldaten niet verder gekomen dan hun geboortestreek. De oorlog gaf hen echter de mogelijkheid andere landen en hun bijzonderheden te zien zoals de molens, polders, dijken, tulpen, klompen, klederdracht en grachtenpandjes van het onbekende Holland. De omgeving van het Westland bood de militairen die hier gelegerd waren een mooie kennismaking met dit alles. Ze bleven dan ook niet rondhangen in hun barakken, bunkers of inkwartieringsadres, maar verkenden tijdens hun vrije tijd hun nieuwe verblijfplaats. Zo trokken het land-

Soldaten op wacht tijdens een storm in de duinen in Hoek van Holland.

schap en historische provinciestedjes hun aandacht, maar ook de dichtbij gelegen kust was erg populair. Velen hadden het strand en de zee nog nooit gezien. De Duitse legerleiding stimuleerde de betrokkenheid van de soldaten met ons land door het verspreiden van brochures en het aanbieden van culturele uitstapjes. Het speciaal voor

de *Wehrmachtsoldaten* gemaakte reisgidsje *'Die Niederlande Deutsch gesehen'* wekte de nieuwsgierigheid om meer te zien. In het boekje werd per provincie een korte cultuurhistorische beschouwing gegeven en de bevolking en het landschap gekarakteriseerd, waarna de mooiste steden met hun bezienswaardigheden werden uitgelicht. Het hoofdstuk over Zuid-Holland bevatte slechts één regel over het Westland: *"Südwestlich von Den Haag liegt das Westland, auf dem in unendlich vielen Treibhäusern Weintrauben, Tomaten, Gemüse und so wei-*

Een soldaat uit Hoek van Holland is op verlof in Scheveningen.

ter zur Reife gebracht werden." Het landschap en de dorpen van het Westland bleken niet per se bezienswaardig. Uiteraard werden het dichtbijgelegen Den Haag, Delft en Rotterdam wél uitgebreid aangeprezen om te bezichtigen. Scheveningen met de beroemde pier en het Kurhaus, maar ook musea, diergaarde Blijdorp en boottochtjes met de Spido door de haven waren allemaal mogelijk, soms zelfs met

speciale korting. Als toeristen trokken ze er met de Westlandsche Stoomtramweg Maatschappij, de fiets, motor of auto op uit. Gehuurde omnibussen brachten hen naar verder gelegen bestemmingen binnen en buiten de provincie zoals Amsterdam en Volendam.

Ook het in 1941 vanuit propagandamotief uitgegeven fotoboek *'Die Niederlande in deutscher Sicht'* bevatte een verwijzing naar het Westland. Met een inleiding en tachtig karakteristieke afbeeldingen van de Nederlandse bevolking en haar gebruiken, het landschap en de steden trachtte *Reichskommissar* dr. Seyss-Inquart de Germaanse herkomst te benadrukken. Onder een foto van een rij kassen stond als bijschrift: Uit beide genoemde boekjes blijkt dat vooral de hoeveelheid kassen en de schaal waarop in dit gebied tuinbouw plaatsvond imponeerden.

Reisgidsje 'Die Niederlande deutsch gesehen'.

Soldatenkiekjes

Vanwege de opkomst van goedkope en makkelijk te bedienen kleine camera's nam de hobbyfotografie in Duitsland in de jaren dertig een grote vlucht. Veel Duitse militairen hadden dan ook een camera en namen die mee naar bezet gebied. 'Bewapend' met een kleine Agfabox of de duurdere Leica legden ze hun ervaringen in dienst van de Wehrmacht vast. Fotograferen was tijdens de eerste jaren van de bezetting niet verboden, maar begin augustus 1940 kwamen er wel richtlijnen voor de amateurfotografen. In de buitenlucht kon vrij worden gefotografeerd, met uitzondering van vernielingen, ongelukken, havens, militaire installaties, detailbeelden van wapens en plaatsen waar militairen waren ondergebracht. Buiten het Sperrgebiet stond het ook de Nederlanders vrij te fotograferen. De door de bevolking van Hoek van Holland in mei 1940 ingeleverde camera's mochten ze een maand later alweer ophalen bij de *Ortskommandantur*. De burger mocht zelfs, mits gevraagd, foto's nemen van de bezetter maar veel gebeurde dit niet. Het waren vooral de Duitse militairen die hun geweer tijdelijk verruilden voor de camera. Het leverde vooral veel foto's op van zichzelf en hun kameraden, poserend op hun

Een groep soldaten uit Hoek van Holland poseert te midden van gebombardeerd Rotterdam.

verblijfslocatie. Dit was in feite verboden, maar het verbod werd met voeten getreden. Ook het strandvertier, Kerstmis (*Heiligenabend*) en de bezienswaardigheden op hun reisjes door het onbekende Holland kregen veel aandacht van de enthousiast fotograferende soldaten. Gewapend met camera schoten ze honderdduizenden kiekjes. Wrang genoeg kon de puinvlakte van het gebombardeerde Rotterdamse stadshart flink wat ramptoeristen begroeten; er werden zelfs commerciële fotocollages van verkocht. Het was een van de meest gefotografeerde locaties van ons land. Maar ook de pier van Scheveningen, het centrum van Amsterdam en de folklore van Volendam waren zeer populaire onderwerpen.

De Fremerystraat ter hoogte van nummer 43 in 's-Gravenzande, 18 mei 1941. Op de foto soldaat Reinhard Heed en zijn vriend Theo Fink.

Met een volgeschoten rolletje bezochten de soldaten de lokale vakfotograaf om de foto's te ontwikkelen. Op verzoek sneed hij met een speciaal mes het fotopapier zodat de afdrucken een modieuze kartelrand kregen. Er werden vaak meerdere exemplaren gemaakt om binnen de vriendengroep te verspreiden of onderling te verhandelen. De tijdsbeelden plakten ze in speciale fotoalbums waar ze

Fotoalbum van Duitse soldaat.

soms herinneringen bijschreven. De leren kافت van deze albums werd gesierd door een opdruk met *'Erinnerungen an meine Dienstzeit'* en een *Stahlhelm*, Adelaar of ander militair symbool. Veel van de talloze foto's van markante Hollandse plekken werden per *Feldpost* verstuurd naar hun naasten. Echte 'kiekjes' dus, die ook heden ten dage nog worden gemaakt door toeristen of onszelf.

Duitse soldaten in de duinen van 's-Gravensande in 1940.

Tentoonstelling als hoogtepunt

Ook deze vorm van ontspanning stimuleerde de Duitse legerleiding van harte. Fotografie gaf de soldaten immers een vorm van vrijetijdsbesteding en het thuisfront kon uit de opgestuurde foto's opmaken dat het goed ging met zoon, broer of vader. De dikwijls gemoedelijke taferelen benadrukten dat het in het bezette Nederland goed toeven was en bovenal veiliger dan in andere landen. Er werden daarom zelfs cursussen en heuse fotowedstrijden voor de militairen georganiseerd. Naar aanleiding van een groots opgezette wedstrijd opende Seyss-Inquart op 15 oktober 1941 in Den Haag de tentoonstelling *Der Soldat in Holland*. Hier werden uit meer dan tienduizend

inzendingen vanuit het hele land de 250 beste foto's, tekeningen en schilderijen getoond aan het publiek. Behalve van heroïsche Duitse soldaten waren er veel afbeeldingen van Nederlandse klederdracht, landschap en stadsaanzichten. De samenstelling stond onder strikte censuur en regie. De keuze van de getoonde foto's was namelijk niet alleen gebaseerd op esthetische gronden, maar had ook een ideologisch doel. De tentoonstelling moest de Germaanse cultuur verheerlijken en vormde onderdeel van een geraffineerde propagandastrategie. Een selectie van verschillende prijswinnende afbeeldingen werd afgedrukt in een boekje, waarin ook korte verhalen stonden over hoe de militairen hun verblijf in Nederland ervoeren. Het boekje was voor de Nederlandse bevolking gewoon in de boekwinkels te koop en werd vanwege het succes herdrukt. Beelden van het Westland haalden

de selectie niet, maar ook hier maakten de militairen interessante plaatjes waarvan er enkele in dit hoofdstuk zijn opgenomen.

Vanaf 1942 verslechterde de situatie. In dat jaar nam de kustverdediging serieuze vormen aan. Intensieve bunkerbouw als onderdeel van de Atlantikwall leidde tot sloop van civiele gebouwen, verwoesting van tuinbouwgronden en evacuatie van duizenden bewoners uit met name Hoek van Holland, 's-Gravenzande en Ter Heijde. Deze streek werd vanwege haar ligging nabij de kust hard getroffen. De Nieuwe Waterweg vormde de poort tot de Rotterdamse wereldhaven die zo belangrijk was voor de Duitse oorlogsindustrie. Het gebied rondom Hoek van Holland werd letterlijk omgevormd tot een vesting. Een tankgracht geflankeerd door verschillende bunkercomplexen doorkliefde het Westland. Hiervoor moesten vele hectaren kassen worden af-

gebroken. Later kwamen daar nog de mijnenvelden en luchtlandingsversperringen bij die tuinbouw en veeteelt onmogelijk maakten. De plaatselijke economie was lamgelegd en het gebied verruïneerde.

Deze verdedigingsmaatregelen, maar ook zwaardere restricties, repressie en vervolging van de Joodse inwoners zorgden voor spanningen en afkeuring onder de bevolking. De sfeer verhardde. Door de toenemende schaarste was er ook steeds meer op de bon en werd het dagelijks leven moeilijk. Voor de fotografen was er een tekort aan filmpjes, fotopapier en chemicaliën om te ontwikkelen. De hobby werd zodoende duur en aan het eind van de oorlog bijna onmogelijk. Maar de glans was er ook vanaf. De bevolking was minder vriendelijk dan gedacht en het Duitse leger verloor aan alle fronten, wat ook niet uitnodigde om in feeststemming kiekjes te maken. De drank raakte bovendien op en de tijd van leuke reisjes maken was voorbij. Steeds minder soldaten grepen naar de camera.

Slot

Er is duidelijk een kentering zichtbaar in het beschikbare beeldmateriaal uit de oorlog. De talloze kiekjes uit 1940 en 1941 staan in schril contrast tot het summiere aantal foto's uit 1943 en later, toen schaarste een groot probleem werd. Ook waren wachtlopen, bunkerbouw, sloop en evacuatie sowieso minder leuke onder-

Een soldaat poseert in Wateringen.

Twee soldaten oefenen in de duinen bij Monster, maart 1941.

Een zeldzame momentopname uit februari 1944 bij de veiling in 's-Gravenzande.

werpen om te fotograferen dan de uitstapjes in vrije tijd. In het Westland is de megalomane Atlantikwall wel gefotografeerd, maar het waren de professionele propagandafotografen die hier interesse in hadden. Zeldzaam zijn de foto's aan het eind van de oorlog, in de grimmige sfeer waarin de frontlinie dwars door ons land lag en de Hongerwinter mensen in deze regio de dood indreef.

Anno 2020, 75 jaar na het einde van de Tweede Wereldoorlog, komt de huidige generatie in Duitsland in de nalatenschap van familie foto's of albums tegen van militairen uit de oorlogstijd. Soms is het zelfs hun vader of opa die ze voor het eerst zien in uniform. Als ze er geen band mee hebben of er geen waarde aan hechten, verdwijnen de albums. Ze komen bij het oud papier terecht of worden met de rest van de inboedel verkocht aan een opkoper. Veel foto's komen uiteindelijk via vlooiemarkten, tweedehandswinkels, antiquariaten, veilingen of het internet in het bezit van verzamelaars, zoals wij. Met veel speurwerk proberen we vervolgens foto's aan locaties te koppelen. Soms hebben we het geluk dat ze beschreven zijn, zoals in het geval van soldaat Reinhard Heed.

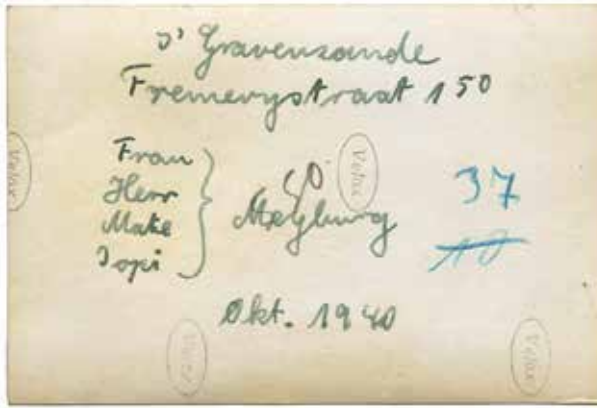

Soldaat Reinhard Heed zit op een kleine kas in 's-Gravenzande in oktober 1940.

De foto's die de gewone Duitse soldaten maakten, vormen voor ons een unieke historische bron. We kennen het door de officiële propaganda bepaalde beeld van de toegewijde en heldhaftige Duitse soldaat. Maar daarnaast laten juist de ongedwongen amateurbeelden een heel andere, persoonlijke en intieme kant van de soldaten zien. In combinatie met dagboeken en archiefstukken uit die tijd kunnen wij steeds beter het beeld reconstrueren van een zo kort geleden, maar nauwelijks voor te stellen periode uit onze geschiedenis.

Op zoek naar 'Mate'

Veel foto's bij dit artikel komen uit de nalatenschap van een soldaat van wie we niets weten, behalve dat hij Reinhard Heed heette. Aan zijn foto's kunnen we zien dat hij goedlachs was en zich graag met families uit 's-Gravenzande liet fotograferen. Een van zijn foto's toont een gezin met twee kinderen en was op de achterzijde

Beschreven achterzijde van een foto. Het begin van een zoektocht.

beschreven: "Frau, Herr, Mate en Jopi Meijburg - Okt. 1940". Op deze, maar ook op andere foto's schreef hij "s'Gravenzande Fremerystraat". Fotoverzamelaar Peter de Krom wist deze foto's in de zomer van 2016 op een veiling te bemachtigen. Hij vroeg zich gelijk af of de kinderen nog leefden. Zouden ze wellicht, inmiddels op leeftijd, nog in het dorp wonen of zelfs in de De Fremerystraat? Dit was een onderzoek waard. Aangekomen in de De Fremerystraat ziet hij direct hoe groot de

invloed van de Tweede Wereldoorlog hier is geweest. Het gedeelte waar de foto's waren genomen, was al in de oorlog verdwenen vanwege de aanleg van de tankgracht en het vrije schootsveld. Inmiddels staat op die plek een openbare basisschool. Het laantje langs de achtertuinen van de voormalige woningen is nog wel herkenbaar, vooral op de foto met het huisadres. De Krom besluit aan te bellen om te vragen naar de familie Meijburg. Helaas blijkt niemand thuis en buren kennen de naam niet. Niet veel verderop bevindt zich het verzorgingstehuis De Kreek. Zou daar iemand van de oudste generatie wonen die de familie heeft gekend? Bij de receptie stellen ze een lijst op van de oudste bewoners, waarvan enkele op de afdeling dementerende ouderen worden verzorgd. Met de foto's van de soldaat en de familie Meijburg in de hand begint een tocht langs verschillende afdelingen en kamers. Onder de bewoners geen herkenning, maar het levert wel gesprekstof op over de oorlogstijd. Onderling vertellen ze elkaar hun belevenissen uit die tijd. Totdat, inmiddels aan de lunchtafel beland, mevrouw Mangel van zich liet horen: "Dat is Maarten Meijburg, niet Mate". De naam achterop de foto was verkeerd gespeld. "Die woont vast en zeker nog op de Meidoornstraat."

Met deze concrete aanwijzing gaat De Krom richting de Meidoornstraat. Eenmaal aangekomen, maakt de eerst aangesproken persoon meteen een einde aan de inmiddels zes uur durende zoektocht. "Maarten Meijburg? Die woont daar, op nummer 54." Gelukkig doet na het geluid van de bel direct een gezellig ogende, bebrilde heer op leeftijd de deur open. En inderdaad, op de vraag of hij Maarten Meijburg heet, komt een bevestigend antwoord. Hij hoort het verhaal van de zoektocht en ziet daarna de foto van zichzelf en zijn familie. Een beetje geschrokken reageert Maarten "Hoe kan dat nou.... hoe kom je daar aan???" Eenmaal binnen in de woon-

*'Mate' (uiterst rechts) en Maarten, daartussen
ruim zeven decennia.*

kamer halen de andere foto's herinneringen naar boven over andere kinderen in de straat en inkwartiering van Duitse soldaten. Reinhard Heed was "helemaal niet fanatiek maar een sympathieke man, zonder kwaad in zich" weet Maarten te vertellen. De militair kreeg tijdens zijn lange inkwartiering in de straat op den duur een band met Maartens ouders. Helaas komen verder geen herinneringen naar boven. Niet zo gek natuurlijk, want het jongetje 'Mate' was destijds nog maar zes jaar oud. Wel weet hij nog dat halverwege 1941 soldaat Reinhard Heed vertrok, mogelijk naar het Oostfront. Uit andere foto's van halfbevroren militairen blijkt dat te kloppen, want op de achterzijde staat het plaatsje Uzhin geschreven. Dat ligt aan het Ilmenmeer in Rusland. Hoe dan ook overleefde hij de oorlog, want hij keerde daarna nog terug naar het Westland. Dit keer niet als bezetter, maar om de familie op te zoeken en te bedanken voor hun gastvrijheid.

Meer 'soldatenkiekjes' van het Westland

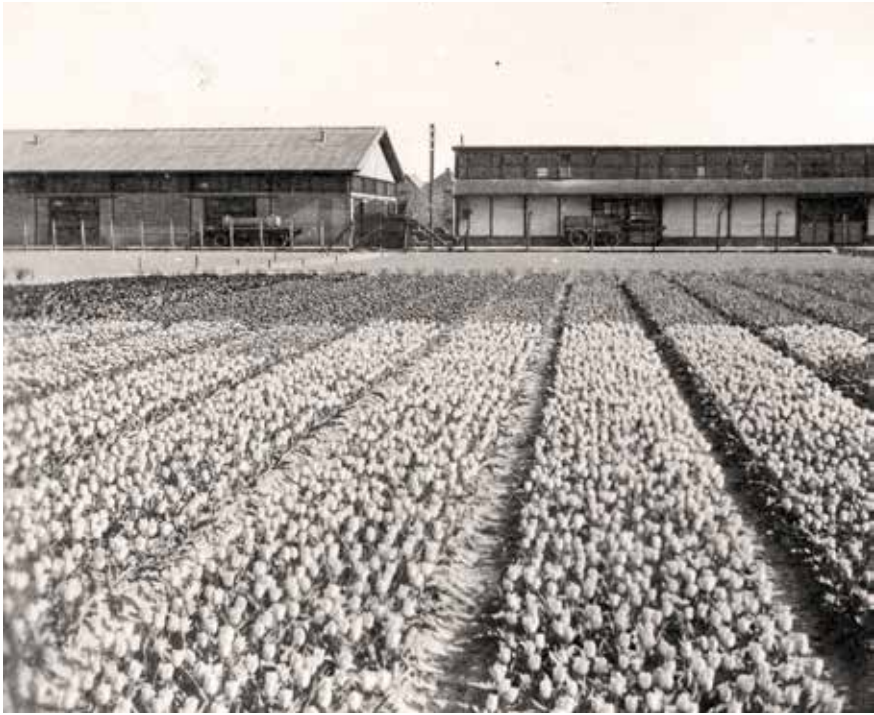
Een soldaat op het Duitse Waddeneiland Sylt in 1939 met links een groentekistje uit het Westland. Gek genoeg zou de fotograferende soldaat een jaar later in het Westland gelegerd zijn, in Hoek van Holland.

Een foto in de veiling van 's-Gravenzande. Op de achterzijde de tekst "Hochsaison (Salat) April 1941".

De Duitsers maakten gebruik van de veiling voor het parkeren en repareren van voertuigen.

Een tulpenveld naast de veiling in 's-Gravenzande, mei 1941.

De veiling in 's-Gravenzande, april 1941.

Duitse soldaten marcheren over de Rijnweg in Monster, april 1941.

Een voetbalwedstrijd vangt aan in 's-Gravenzande tussen de genie en 2e compagnie. Eindstand: 5 tegen 5. Op de achtergrond zijn gecamoufleerde barakken zichtbaar. Wie goed kijkt, kan ook zelfs een Westlandse toeschouwer ontdekken.

In de duinen van Hoek van Holland poseert een soldaat met de huisdieren van hun stelling.

De winter van 1941-1942 was een van de strengste winters van de afgelopen driehonderd jaar. Zelfs de Noordzee bevroor, zo ook in Hoek van Holland waar deze soldaten poseren.

Aantreden naast de veiling in 's-Gravenzande. Op de achterzijde van de foto staan alle namen van de soldaten. Op de grond ligt een helm, mogelijk om te gebruiken voor een loting.

Marinesoldaat Erich Schmidt komt in zijn badjas met een tenn racket uit zijn schuilplaats van een schijnwerperstelling bij Stuifkenszand in Hoek van Holland. Op de achtergrond is het Nieuwe Kamp van het recreatieoord zichtbaar. Op het veld liggen nog rioolbuizen, bedoeld voor modernisering van het recreatieoord.

Per koets op de Monsterseweg in 's-Gravzande ter hoogte van nummer 75. Foto genomen richting Monster. Een soldaat schenkt een neut.

De fotograferende soldaat draait zich om en maakt ook een foto richting 's-Gravzande.

Soldaat Reinhard Heed liet zich na de oorlog in Duitsland fotograferen met Elfriede, zijn vriendin of vrouw. De boodschap op de achterzijde doet vermoeden dat hij deze foto wilde sturen naar een goede bekende in 's-Gravensande.

Bronnen

- Benschop, B. en J. Rijpsma, *Voorne Putten in Oorlogstijd 1939-1945* (Rozenburg 2015).
- Bobb, P., *Fremde im Visier, Fotoalben aus dem Zweiten Weltkrieg* (2012).
- Boom, B. van der, *We leven nog. De stemming in bezet Nederland* (Amsterdam 2003).
- Groeneveld, G., *Heinz in Holland* (Nijmegen 2007).
- Halm, E., *Die Niederlande in deutscher Sicht* (Berlijn 1941).
- Jongbloed, A., *Standort Holland. Duitse soldaten over hun oorlogstijd in Nederland* (Zutphen 1995).
- Onderwater, H., R. Blok, D. Ruis en P. van Noort, *Oorlog rond Hoek van Holland* (2000).
- Zeska, T. von en F. Schlüter, *Die Niederlande deutsch gesehen* (1942).

Foto's: Peter de Krom, Jeroen Rijpsma, Patrick Pronk en Joost de Kurver.

De broers Groenewegen en de aanleg van de tankgracht

De inval en bezetting van de Duitsers op 10 mei 1940 zette het leven van de vijf broers Groenewegen aan het Galgepad – op de grens van Naaldwijk en 's-Gravenzande – volledig op zijn kop. Door de ligging binnen het schootsveld van de tankgracht moesten hun woningen en kassen met de grond gelijk worden gemaakt. Uiteindelijk bleven hun huizen gespaard.

Het begin

Op 21 mei 1898 trouwden mijn grootouders Hein Groenewegen en Co van Kester. Ze gingen wonen en tuinen aan de Galgeweg. Een deel van het bedrijf lag aan de Naaldwijkse kant van de Galgeweg (later Galgepad) en het andere deel aan de 's-Gravenzandse kant. Zowel in het gezin als in de tuin ging het hen voor de wind. Van hun kinderen gingen vijf zoons na de lagere school 'de tuin in': Leen (1899, vader auteur), Koos (1900), Kees (1901), Gerard (1906) en Bertus (1907). De jongste zoon Jan (1909) werd priester en vertrok naar Tanganyika, het latere Tanzania.

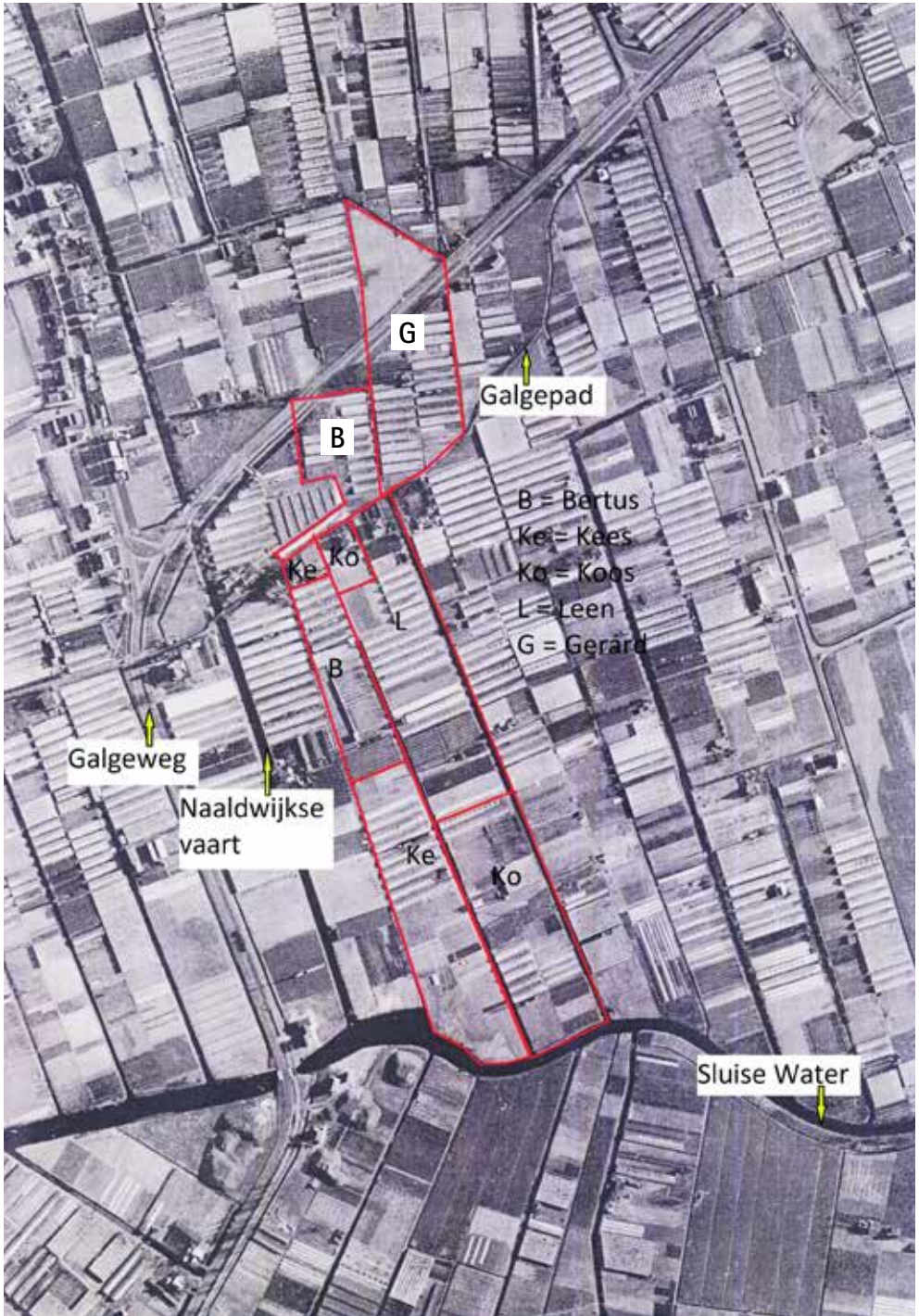

De 'Galgewoning', ouderlijk huis van de broers Groenewegen, gesitueerd aan de Naaldwijkse kant van het Galgepad. Opa Hein staat aan de rechterkant en oma Co aan de linkerkant. Foto circa 1900. Collectie auteur.

Het gezin Groenewegen met van links naar rechts zittend: Bertus, opa Hein, oma Co en Leen, en staand: Kees, het bruidspaar Koos en Lina, Gerard en Jan met ertussen een Hongaarse logee. Foto 1925. Collectie auteur.

Mede dankzij de inbreng van de vijf zonen breidde het bedrijf zich uit, niet alleen qua oppervlakte maar ook qua investering in kassen en verwarmingsinstallaties. Zo werd in 1917 de naastgelegen tuin van de heer Bloemen, een veldstudent, gekocht. Dat opa Hein goed 'boerde', mag duidelijk zijn uit het feit dat hij ter gelegenheid van zijn zilveren bruiloft in 1923 twee kerkklokken aan de Sint Adrianusparochie in Naaldwijk schonk. Op een van de klokken waren de namen van zijn zes zonen gegraveerd.¹ In 1925 was de tijd rijp voor de oudste drie zonen om voor zichzelf te beginnen. In dat jaar stonden er op het bedrijf van opa Hein niet minder dan veertig kassen en een aantal warenhuizen. Hij verdeelde het bedrijf aan het Galgepad aan de kant van 's-Gravenzande in vier percelen: voor Leen, Koos en Kees en het vierde perceel voor hemzelf. De drie broers kochten in 1926 ieder het hen toegewezen perceel. Rond 1930 verkocht opa Hein de rest van zijn bedrijf, waaronder ook het deel aan de Naaldwijkse kant van het Galgepad, aan zijn zonen Gerard en Bertus. Vanaf die tijd 'tuinden' de vijf broers allen aan het Galgepad. Bij alle broers was de druiventeelt verreweg de belangrijkste bron van inkomsten. Daarnaast was onder glas de teelt van perziken, tomaten en sla favoriet. Buiten werden onder andere peen, sperziebonen, bloemkool, spruiten, schorseneren en prei geteeld. Omdat bij dit teeltpatroon in de winter weinig arbeid vereist was, legde Leen zich in die periode toe op het trekken van tulpen in kistjes.

Plattegrond van de vijf tuinen rond 1930, ingetekend op een luchtfoto uit de jaren zestig.

Gedeelte van de tuin van opa Hein. Links van de greppel bevinden zich de latere bedrijven van Leen en Koos en rechts die van Kees en Bertus. Foto circa 1920. Collectie auteur.

Woning van Leen, een van de drie identieke en karakteristieke huizen van Leen, Koos en Kees aan het Galgepad. Collectie auteur.

De jaren dertig

Na een bloeiperiode in de tweede helft van de jaren twintig braken er zware tijden aan als gevolg van de beurskrach in New York op Zwarte Donderdag 24 oktober 1929. Ondanks een sterke toename van de productie daalde de omzet zienderogen. Op de Groente- en Fruitveiling te Naaldwijk daalde de omzet van f 3 miljoen in 1930 naar f 1,4 miljoen in 1935.² Deze prijsdaling werd voor een groot deel veroorzaakt door de ineenstorting van de export van tuinbouwproducten naar de traditioneel grootste twee exportlanden, Engeland en Duitsland. In de periode 1929-1935 daalde deze van f 77 naar f 23 miljoen. De massale doordraai met name bij groente ontlokte de voorzitter van het Centraal Bureau van de Tuinbouwveilingen, de heer F.V. Valstar, in 1937 de volgende uitspraak: "Er moet een einde komen aan het telen voor de mestvaart".³

Bij de sector bloemen was het beeld nauwelijks rooskleuriger. Zo stortte de prijs van tulpen in elkaar van 36 cent per bos in 1931 tot 15 cent in 1932.⁴ Leen probeerde de bakens nog enigszins te verzetten door zelf tulpen naar Engeland te exporteren. Dat heeft hem geen windeieren gelegd.

Als gevolg van de algehele malaise schoot de overheid te hulp. Zonder financiële steun van de overheid zouden heel veel bedrijven omgevallen zijn. Deze steun bestond uit een percentage van de omzet van bepaalde producten. Zo ontving Leen in de periode 1935 tot en met 1940 via de groenteveiling gemiddeld ruim f 2.000 per jaar aan steungeld. Vanaf 1938 ontvingen bloementelers ook voor het eerst steungeld.⁵

Boven op alle economische ellende kwam nog eens een natuurramp. Op Tweede Pinksterdag 1935 (maandag 27 mei) gingen alle hemelsluizen boven bepaalde gebieden in het Westland open. Vooral een strook waartoe ook het Galgepad behoorde, had het heel zwaar te verduren. Hagelstenen van ongekende grootte teisterden de kassen en warenhuizen. Voor de enorme schade aan gewassen binnen en buiten de kassen was er nog geen verzekering. Die was er wel voor glasschade. Veel tuinders waren echter in die tijd ook daar niet voor verzekerd. Gelukkig had Leen wel een glasverzekering. Zo ontving hij een maand na de ramp een bedrag van f 910. Afgaande op de toenmalige waarde van de gulden moeten er heel veel ruiten op zijn tuin aan diggelen zijn gegaan.⁶ Er vond nog een kleine ramp plaats op het bedrijf van Gerard. Hoewel hij nog maar enkele jaren als tuinder was gevestigd, werd een strook grond midden door zijn tuin onteigend door de provincie Zuid-Holland. Deze strook was bestemd voor de aanleg van de Galgeweg in het kader van de verbetering van de weg van Westerlee naar 's-Gravenzande. Op 24 augustus 1934 werd de grond verkocht voor f 6.590,30. Door de aanleg van deze weg over zijn tuin hield Gerard een 'verminkte' tuin met twee percelen over.⁷

Op de fiets bij vader Leen in de tuin. Van links naar rechts: Lenie, Annie, vader Leen, Kees (auteur) en Cobie. Foto circa 1940. Collectie auteur.

Vrijdag 10 mei 1940

Rond 4 uur in de morgen van de tiende mei schrokken de bewoners van huize Leen Groenewegen wakker van een hevig aanzwellend geluid van vliegtuigen. Lenie (1933) en Annie (1935) sprongen uit bed en zagen vanuit het zolderraam veel vliegtuigen boven het Staelduinse Bos. Even later zagen ze parachutisten neerdalen. Later bleek dat het doelwit van deze Duitse Junkers het vliegveld Ockenburgh was. Ze waren echter het spoor bijster geraakt.⁸

Vader Leen en moeder Cato kwamen naar boven en vertelden dat het oorlog was. Gek maar waar, de kinderen gingen toch weer naar bed. Of er niets aan de hand was, liepen ze zoals gebruikelijk via het Galgepad en de 's-Gravenzandseweg naar de schoolmis van 8 uur in de Sint Adrianuskerk aan de Molenstraat in Naaldwijk. Onderweg zagen ze Nederlandse militairen die hen toeriepen om snel door te lopen. Na de mis vertelde zuster Tomatia dat er geen school was. Lenie was maar wat blij, want nu verviel de breiles waar ze zo'n hekel aan had.⁹

Ondertussen was het hooibouw bij veel tuinders. Het was namelijk twee dagen voor Pinksteren en Moederdag (tweede zondag van mei). Er waren bij die gelegenheden niet alleen bloemen nodig voor de versiering van kerken maar ook om moeders met een bloemetje in het zonnetje te zetten. Voor deze dag werden

lang van tevoren bloemen 'gespaard' omdat er dan door de handelaren topprijzen zouden worden betaald. Bij Leen werden die ochtend – ondanks het wapengekletter – witte lelies geoogst. Helaas was er op de veiling maar een handjevol handelaren uit de omgeving en geen enkele exporteur. Voor de bloemen die niet doordraaiden, werd maar een schijntje betaald. De secretaris van de CCWS zou later in het jaarverslag van 1940 over 10 mei het volgende schrijven: 'Het is te bejammeren dat op de voornaamste dag der reclame (12 mei) de oorlog op zijn felst voelde.'

Koos had die dag een partij onder plat glas geteelde sla. Met de schuit bracht hij die zo goed en zo kwaad als het ging naar de Naaldwijkse veiling. Ondanks de geringe aanvoer en het dito aantal handelaren werd er geveild. Het gros van de aangevoerde producten draaide door en voor de verkochte producten werd niet meer dan de minimumprijs gegeven.¹⁰ Overigens werd er op de veiling van 's-Gravenzande die dag in het geheel niet geveild.¹¹

Bij Kees waren ze die morgen aan het druiven krenten. Zijn oudste zoon Aad (1928) herinnert het zich nog als de dag van gisteren. Achteraf onbegrijpelijk en naïef dat ze 'gewoon' aan het krenten waren terwijl de Duitse parachutisten in de lucht zweefden en door Nederlandse militairen beschoten werden. Pas op het moment dat er granaatscherven door het glas vielen, begon het door te dringen dat ze als de wiedeweerga een veiliger plek moesten zoeken.¹²

Na de bombardementen op Rotterdam en daaropvolgend de capitulatie op dinsdag 14 mei begon langzamerhand het gewone leven enigszins terug te keren. Uiteindelijk moest er sla gesneden en bloemkool gekapt worden en vanzelfsprekend moesten ook de druiven gekrent worden. Bij de Westlandse veilingen draaiden de veilingklokken weer als vanouds. Ook de scholen gingen over tot de orde van de dag. Dat de scholieren veel te vertellen hadden over de afgelopen paar dagen sprak voor zich. Toch waren ze al heel snel op het speelplein aan het bokjespringen, knikkeren, touwtje springen, tikkertje spelen, enz.

Wat de handel betreft waren de rollen drastisch omgekeerd. Er werd namelijk totaal niet meer geëxporteerd naar Engeland, wat een behoorlijke aderlating was. Aan de andere kant gingen de producten (groenten, fruit en bloemen) gaandeweg steeds meer in oostelijke richting. Al snel werd door de Duitsers verordonneerd dat 50% van de aanvoer van groenten en fruit tegen vastgestelde prijzen voor Duitsland bestemd was. De overige 50% was voor binnenlandse consumptie. Als er voor dat laatste deel, bestemd voor de binnenlandse handel, geen koper was, moesten ook die producten naar Duitsland getransporteerd worden. Naarmate de oorlog vorderde, werd het aandeel voor Duitsland steeds groter.

Saillant detail was dat tijdens de crisisperiode voor de oorlog was afgesproken om in het voorjaar onder de druivenbomen geen groenten te produceren om zo bij een kleiner aanbod hogere prijzen te krijgen. Na de capitulatie kwam het bevel van de Duitse Wehrmacht om juist wel onder de druivenbomen te telen in het kader van

de voedselvoorziening in Duitsland. Daarbij werd tevens bepaald dat je gewassen moest telen die zoveel mogelijk aansloten bij de Duitse keuken zoals koolrabi en raapstelen.¹³ Zo koos Leen voor raapstelen (kelen). Al met al zaten de omzetten van de veilingen reeds snel behoorlijk in de lift. Zo steeg de omzet van de Groente- en Fruitveiling in Naaldwijk in de periode 1939-1945 van f 1,5 naar f 4,5 miljoen.¹⁴ Ook bij bloemen was er een sterke verbetering. Was de omzet op de Coöperatieve Centrale Westlandse Snijbloemenveiling in 1939 nog f 1,1 miljoen, in 1945 was die gestegen tot f 3,2 miljoen.¹⁵

De Atlantikwall

Aanvankelijk verliep de oorlog in het Westland betrekkelijk rustig. In de jaren 1940 en 1941 gingen de Duitsers nog uit van het scenario van een invasie in Engeland. Daartoe waren al versterkingen aangelegd bij de monding van de belangrijke havens langs de Noordzeekust. Zo was er snel na het begin van de bezetting een zware kustbatterij op het eiland Rozenburg aangelegd. Omdat de Duitsers er niet in slaagden het Engelse luchtruim te beheersen – ze verloren de Battle of Britain – werden de invasieplannen van de Britse eilanden afgeblazen. Toen eind 1941 ook de opmars in de Sovjet-Unie – operatie Barbarossa – stokte, dreigde een tweefrontenoorlog voor de Duitsers. Om over voldoende manschappen voor het Oostfront te beschikken, werden plannen bedacht om langs de hele kust van Noorwegen tot Zuid-Frankrijk verdedigingswerken te bouwen die met een minimale bezetting een invasie vanuit Engeland moesten kunnen verhinderen. Zo ontstond het plan voor de bouw van de Atlantikwall. De organisatie van de bouw hiervan was in handen van 'Organisation Todt' (OT). Deze Duitse organisatie

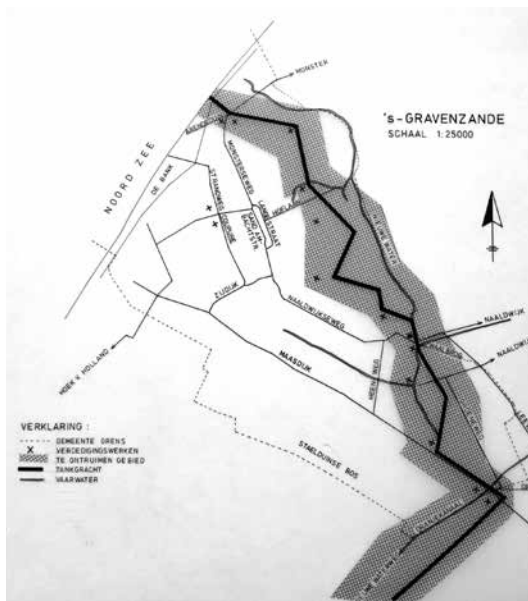

Duitse stafkaart met daarop de twee tankgrachten rond Hoek van Holland. Rood ingekleurd zijn de tuinen van de broers Groenewegen. Collectie Ministerie van Defensie, Sectie Militaire Geschiedenis.

maakte onder andere plannen voor de bouw van bunkers en het aanleggen van tankgrachten en andere hindernissen. De uitvoering van de werkzaamheden werd uitbesteed aan Duitse en Nederlandse aannemers.¹⁶

In augustus 1942 werd begonnen met de aanleg van de kleine tankgracht rondom Hoek van Holland. Aan het einde van dat jaar werd gestart met het graven van de grote tankgracht. Deze liep van de kust van 's-Gravenzande bij Arendsduin via de Oranjesluis tot aan de Nieuwe Waterweg. Het tracé liep dwars door het kassengebied van 's-Gravenzande en Naaldwijk. De breedte van de tankgracht bedroeg 20 m en de diepte 3 m. Binnen een straal van 300 m vanaf het midden van de tankgracht moest alles weg: woningen, glasopstanden, enz. Dit was een nachtmerrie voor de tuindersgezinnen, met name die aan de Groeneweg, het Galgepad en de Opstalweg.

De Districtscommissie Westland, ingesteld door de Stichting Landelijke Bezettingsschaden (SLB), moest het geheel in goede banen leiden. Voorzitter van de Districtscommissie Westland werd ir. J.M. Riemens, directeur van het proefstation voor de Groente- en Fruitteelt onder Glas in Naaldwijk (PGF). Een ander prominent lid van deze commissie was J. Barendse, voorzitter van Bond Westland. De commissie had tot taak de afbraak en verplaatsing van tuindersbedrijven te begeleiden. Riemens wist de Duitse Wehrmacht ervan te overtuigen dat herbouw van de glasopstanden van het grootste belang was voor de voedselvoorziening. Hij zette de assistenten van het PGF in om de benodigde hand- en spandiensten voor dit doel te verrichten.¹⁷

Tracé van de tankgracht en het daarbij behorende schootsveld. Collectie Jan Dahmeijer.

Afbraak huizen

Toen ik eens in november 1942 tussen de middag uit de 'bewaarschool' op het Galgepad kwam, zag ik aan de voorkant van het huis een paal staan. Later begreep ik dat alles vanaf dat punt tot aan het tracé van de tankgracht moest worden afgebroken. Zo zou er een schootsveld ontstaan van 300 m vanaf het hart van de tankgracht. De drie broers Leen, Koos en Kees zouden derhalve hun huis moeten verlaten, waarna de slopers de huizen met de grond gelijk zouden maken. Antici-

Een zandzuiger in actie bij de aanleg van de tankgracht. Links de kleine Oranjesluis. Foto: Wim van den Ende. Collectie familie Van den Ende.

perend op die ongelukstijdning zocht ieder van hen een adres om daar te zijner tijd in te trekken. Ons gezin, bestaande uit tien personen zou bij opa en oma Groenewegen aan de Zuidweg intrekken. Vooruitlopend had zoon Aad (1929) al op zijn schoolschriftje geschreven: 'Aadje Groenewegen Zuidweg 17 Naaldwijk'. Op 11 november 1942 kwam de gevreesde brief waarin stond dat ons huis op 28 november ontruimd moest zijn, zodat het daarna meteen afgebroken kon worden. Dat gaf grote paniek omdat mijn moeder hoogzwanger was.

Ondertussen werd contact gezocht met de burgemeesters Elsen van Naaldwijk en Bisschop van 's-Gravenzande om te voorkomen dat we uit huis moesten. Er zou zelfs een plakkaat op de voordeur gehangen hebben met de tekst dat er een besmettelijke ziekte heerste.¹⁸ Tegelijkertijd werd ook actie ondernomen door buurman Benjamin van den Ende die op de hoek van het Galgepad en de Naaldwijkseweg woonde. Het kantoor van Organisation Todt, die zich bezighield met het graven van de tankgracht en het bouwen van de bunkers bij de Waalbrug, was in zijn huis gevestigd. Hierdoor wist Van den Ende hoe de verschillende communicatielijnen liepen van bovengenoemd kantoor naar de Ortskommandant van Festung Hoek van Holland. 'Gewapend' met een paar flessen schnaps zou Van den Ende naar de Ortskommandant zijn gegaan om te pleiten dat zijn huis, waarin het kantoor van de Wehrmacht was gevestigd, mocht blijven staan.¹⁹

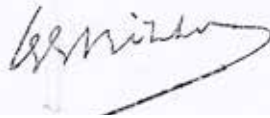
O n t r u i m i n g s b e v e l .

Op verzoek van den Weermachtsbevelhebber in Nederland heeft de Rijkscommissaris van het bezette Nederlandsche gebied gelast, dat Uw woning / Uw pand vóór 28 November 1942 moet zijn ontruimd.

Eenige aanwijzingen, welke voor U in verband met de gelaste ontruiming van belang zijn, doe ik U hiernevens toekomen.

's-Gravensande, 11 November 1942.

De Burgemeester van 's-Gravensande,

Brief van Burgemeester Bisschop van 's-Gravensande waarin melding wordt gemaakt van de ontruiming en sloop van het huis van Kees. Collectie Piet Groenewegen.

Wat is er die dagen precies gebeurd? Alles overziende lijkt het aannemelijk dat de verschillende acties om de huizen te sparen aanleiding waren om zich nog eens over de lijst met af te breken woningen te buigen. Zo schreef burgemeester Elsen van Naaldwijk op 2 december 1942 een brief aan het Bureau Afvoer Burgerbevolking in Den Haag. Hij gaf aan dat hij informatie had ingewonnen over de lijnen op de kaart die aangaven waar de grens liep van het schootsveld van 300 m vanaf de tankgracht. Deze had hij vergeleken met de locatie van de palen die geplaatst waren om aan te geven welke huizen en glasopstanden binnen die 300 m afgebroken moesten worden. De lijnen en palen moesten dezelfde afstand tot de tankgracht hebben. Er bleek een aanzienlijk verschil te zijn. Daarop bezocht Elsen de Beauftragte Dr. Schwebel op 20 november met de vraag om een bevoegd officier te sturen om de verschillen op te helderen. Na het onderzoek volgde het besluit dat

Th.P.J. Elsen, burgemeester van Naaldwijk (1927-1943 en 1945-1946). Collectie Historisch Archief Westland.

de op de kaart aangebrachte lijnen juist waren en de afpaling onjuist. In de dagen erna zijn de palen verplaatst met als gevolg dat een groot aantal huizen in de gemeente Naaldwijk, waaronder dat van Gerard ('s-Gravenzandseweg 100), mocht blijven staan. Enkele hoge Duitse officieren kwamen bij burgemeester Elsen verhaal halen over de veranderde lijsten. Wellicht na een stevige discussie haalden de Duitsers bakzeil en stemden in met de visie van Elsen en het daarop gebaseerde besluit. In navolging van de handelwijze in Naaldwijk vond op 7 december 1942 een bespreking plaats in 's-Gravenzande. Daaraan namen deel de burgemeester van 's-Gravenzande de heer Bisschop, de Rijkstuinbouwconsulent de heer Riemens en een zware delegatie van de Duitse Wehrmacht onder leiding van Oberleutnant Bauer.

Oberleutnant Bauer (links) met twee Duitse officieren. Collectie L. Kalk via J. Rijpsma.

Uitgaande van de nieuwe uitgangspunten in Naaldwijk werd tijdens een schouw langs het Galgepad en de Groeneweg door Bauer aangegeven welke huizen mochten blijven staan. Het betrof de volgende woningen:

- Galgepad 1 L. van Nieuwkerk
- Galgepad 2 L.C. van Nieuwkerk
- Galgepad 3 C.G.L. (Kees) Groenewegen

- Galgepad 4 J.H. (Koos) Groenewegen
- Galgepad 5 L.P.A. (Leen) Groenewegen
- Groeneweg 1 A.P. Vijverberg (huis was al ontruimd)
- Groeneweg 3 B.A. van Holsteyn (huis was al ontruimd)
- Groeneweg 5 F. van den Berg (huis was al ontruimd)
- Groeneweg 7 A.H. Droog (huis was al ontruimd)

Uiteindelijk kwam er een officiële brief van de burgemeester van de gemeente 's-Gravenzande, gedateerd 8 december 1942, bij de broers Leen, Koos en Kees met de volgende inhoud:

'In afwijking van de oorspronkelijke beslissing, dat Uw woning ontruimd moest worden en voor afbraak was bestemd, deel ik U mede, dat in overleg met de Duitse autoriteiten is besloten Uw woning van de lijst van af te breken woningen af te voeren. U kunt dus Uw woning gelegen in deze gemeente wederom betrekken (...).'

De bewoners van het Galgepad waren nog niet verhuisd, maar die van de Groeneweg hadden hun huis al ontruimd. Ten tijde van deze ontwikkelingen werden de palen voor de huizen van de drie broers aan het Galgepad verplaatst naar een locatie er vlak achter. Dat betekende dat hun tuinen afgebroken zouden moeten worden maar dat hun huizen gespaard konden blijven.

Resumerend kan worden geconcludeerd dat het burgemeester Elsen was die zijn nek uitgestoken heeft. Door zijn daadkracht zijn veel woningen in Naaldwijk en 's-Gravenzande gespaard gebleven, waaronder die van Gerard in Naaldwijk en van Leen, Koos en Kees in 's-Gravenzande. Een half jaar later werd hij op 25 mei 1943 ontheven van zijn functie als burgemeester, omdat hij voor de Duitsers een te grote sta-in-de-weg was.

Een opvallend voorval trok de aandacht op de dag voor Kerstmis. Van de vier klokken in de toren van de Sint Adrianuskerk in de Molenstraat werden er op die dag drie naar beneden getakeld. De parochianen die op Eerste Kerstdag naar de kerk gingen, zagen met weemoed de klokken voor de entree van de kerk staan, klaar om voor de oorlogsindustrie naar Duitsland te worden vervoerd.

De laatst overgebleven klok, die met gebeier de mensen in de kerstnacht welkom heette, was een van de twee klokken die destijds door opa en oma Groenewegen geschonken waren. Het was de klok met de namen van hun zes zonen! Dat was toch nog een lichtpuntje aan het einde van het oorlogsjaar 1942. Uiteindelijk zou ook deze klok in 1943 naar Duitsland worden getransporteerd.²⁰

Sloop kassen

Na het goede nieuws dat de huizen van de broers Leen, Koos, Kees en Gerard mochten blijven staan, kwam de mededeling dat op zeer korte termijn de bedrijfs-

schuren van Leen, Koos en Kees moesten worden afgebroken. In december 1942 ging die van Leen tegen de vlakte met behulp van het personeel van de andere broers.²¹ Wat veel drastischer overkwam, was de brief van Riemens in zijn hoedanigheid als voorzitter van de Districtscommissie Westland van de SLB, gedateerd 17 december 1942: 'Zoals U door een assistent van de tuinbouwvoorlichtingsdienst reeds werd medegedeeld, moet U ten spoedigste een begin maken met het afbreken van de opstand van dat gedeelte van Uw bedrijf waardoor de gracht zal vallen ...! Een brief met deze inhoud ontvingen de broers Koos en Kees. De tankgracht werd dwars door hun tuin aangelegd. Kees moest zeven druivenkassen plus de verwarmingsinstallatie afbreken en Koos alle glasopstanden op één kas na. Wat een ramp om zo een heel groot deel van je levenswerk letterlijk en figuurlijk in duigen te zien vallen.'²²

Het leed was echter nog niet geleden. Er moest namelijk nog meer worden gesloopt om een schootsveld van 300 m vanaf het hart van de tankgracht te realiseren. In die fase deed de Districtscommissie Westland van de SLB haar uiterste

Ir. J.M. Riemens, directeur van de Proeftuin Zuid-Hollands Glasdistrict (1924-1953). Collectie Westlands Museum.

best om de voortgang van de sloop te traineren. Uiteindelijk lukte het om het schootsveld terug te brengen van 300 naar 200 m. Bovendien kreeg Riemens het voor elkaar dat alle gewassen nog geoogst mochten worden.²³ Bertus hoefde door de nieuwe afstandsmaat van 200 m tot de tankgracht nu maar één warenhuis af te breken. Voor Leen had dit tot gevolg dat 'slechts' de helft van alle glasopstanden moest worden gesloopt. Zo werden in de periode 28 november tot 18 december 1943 niet minder dan acht kassen van 17 roe lengte met de grond gelijkgemaakt. Eén kas liet hij op de bonnefooi staan. Kennelijk is daar nooit iemand op teruggekomen. Voordeel was wel dat in deze kas al het materiaal van de gesloopte kassen kon worden opgeslagen en schoongemaakt. Voor de sloop van zijn kassen werden door de Districtscommissie Westland SLB zeven personen geleverd tegen een dagvergoeding van 5 gulden.

Het was zonneklaar dat de sloop van de kassen een enorme omzetzaling tot gevolg had. Was de omzet van groenten en fruit van Leen in 1942

Ploeg werknemers bij de aanleg van de tankgracht. Foto: Wim van den Ende. Collectie familie Van den Ende.

Ploeg werknemers tijdens de afbraak van een kas in 1943 bij een tuinder in de buurt. Collectie Koos van Leeuwen.

nog ruim f 18.000 en in 1943 nog f 15.000, na de sloop van de kassen was die in 1944 nog maar f 5.300. Gelukkig veilde hij nog bloemen – vooral tulpen – wat de pijn nog enigszins verzachtte.²⁴ De broers Koos en Kees troffen het nog veel slechter. Zij moesten alles slopen wat er nog op hun bedrijf stond. De inkomsten van hun bedrijven aan het Galgepad waren daardoor tot een absoluut minimum gedaald. Toen de tankgracht eind 1943 klaar was, moesten zij met de schuit over de tankgracht varen om bij het achterste gedeelte van hun tuin te komen. Daarvoor hadden ze een schriftelijke vergunning van de Duitse Wehrmacht nodig. Kees ging nogal eens naar zijn 'eilandje' om het onkruid te maaien zodat het zaad niet kon overwaaien naar het bestaande perceel waarop nog geteeld kon worden. Zijn vrouw en kinderen slaakten iedere keer een zucht van verlichting als hij thuis kwam. Er waren namelijk geruchten dat er landmijnen op dat gedeelte waren gelegd. Om hun producten naar de veiling te brengen hadden zij een 'Ausweis' nodig om via de 'Panzergraben' (de tankgracht) te varen.²⁵

In vergelijking met de tuindersgezinnen aan de Groeneweg hadden de broers Groenewegen aan het Galgepad eigenlijk niet eens te klagen. Immers alleen al aan de Groeneweg moesten van circa vijftig gezinnen niet alleen de glasopstanden, maar ook de woningen worden afgebroken. Hoe machteloos moeten de bewoners zich hebben gevoeld!

Triest beeld: afbraak woningen aan de Groeneweg. Collectie Jan Dahmeijer.

In dezelfde periode dat woningen werden gesloopt en kassen afgebroken, werden de bunkers bij de Waalbrug gebouwd. Daar was tevens een van de drie doorlaatposten naar de zogenaamde Festung Hoek van Holland. Om de bunkers en het daarbij geïnstalleerde afweergeschut uit het zicht van geallieerde piloten te houden, werden ze bedekt met grond uit de tuinen van Kees en buurman Nieuwkerk. Daardoor ontstond een gat van circa 5.000 m² met een diepte van 5 m. Wanneer een zwerm Mustangs uit Engeland overvloedig op weg naar Duitsland, werden ze door het afweergeschut bij de Waalbrug beschoten. In mijn herinnering stonden we dan tegen de muur van ons huis aan de kant van Naaldwijk. Je kon met eigen ogen waarnemen hoe de Duitsers probeerden het vijandelijke toestel met zoeklichten te lokaliseren en vervolgens neer te halen. In diezelfde periode vielen er tijdens beschietingen met enige regelmaat granaatscherven naar beneden. Als kleine jongen liep ik dan daarna met mijn vader door de kassen om granaatscherven en brokstukken van het glas op te rapen. Vervolgens werden die in een veilingkistje gedeponerd waarna de inhoud in de tankgracht gekieperd werd.

*Een van de zes bunkers bij de Sperre Waalbrug die na de oorlog is uitgraven.
Collectie Peter de Krom.*

Wederopbouw tijdens de oorlog

De Groenewegens zaten niet zo snel bij de pakken neer. In de periode dat bij Koos en Kees de eerste glasopstanden waar de tankgracht zou komen, werden afgebroken, waren zij al druk bezig om vervangende tuingrond te verwerven. Ze lieten hun oog vallen op de boerderij van de familie Groenewegen aan de Zuidweg. Op 28 december 1942 ontvingen zij een brief van Riemens, voorzitter van Commissie Westland SLB, met de volgende inhoud: 'Naar aanleiding van Uw verzoek wordt U hierbij medegedeeld, dat onze Commissie in haar vergadering van 24 dezer besloten heeft goed te keuren, dat U het grasland in gebruik neemt als tuinland van de Heer H.A. Groenewegen, Zuidweg 33 Naaldwijk'. Letterlijk en figuurlijk lieten beide broers er geen gras over groeien. Al op 13 januari 1943 werd notarieel vastgelegd dat zij daar ieder een perceel konden pachten voor de duur van tien jaar. De weg was nu vrij om het glas- en ijzerwerk van de afgebroken kassen na een drastische opknappbeurt naar de nieuwe locatie te transporteren. Dat was nog een hele klus. Alles werd op de schuit geladen en naar de haven van de groenteveiling in Naaldwijk gevaren. Daar werd de vracht overgeladen op een truck voor transport naar de Zuidweg. De kassen werden meteen opgebouwd om zo snel mogelijk weer aan het productieproces deel te nemen. Een jaar later herhaalde zich het hele proces bij Koos en Kees toen hun laatste glasopstanden aan het Galgepad werden afgebroken. Ook die werden 'verkast' naar de nieuwe vestiging aan de Zuidweg.²⁶

Heel opmerkelijk was het feit dat reeds een maand voor de afbraak van de acht kassen bij Leen drie schuiten met cement via de tankgracht zijn sloot binnenvoeren. De vrachten werden gelost buiten de zone van 200 m vanaf de tankgracht. Na de sloop van de kassen werd het glas- en ijzerwerk opgekalefaterd. Ondertussen was Henk Lipman begonnen met het uitzetten van de kasvoeten voor de bouw van vijf lange kassen van 17 roe. Toen Lipman eens naar huis was, liepen mijn zus An en ik in de tuin bij de kasvoeten waarvan het cement nog niet helemaal droog was. Ik zei tegen An: "Durf jij erop te lopen"? Zonder zich te bedenken liep zij er overheen met desastreuze gevolgen. Er brokkelden hele stukken cement af. Het gevolg was dat Lipman de volgende dag het nodige te repareren had én dat An en ik vóór het eten naar bed moesten. Hoewel de kassen nog voor het einde van de oorlog op de nieuwe locatie in de tuin werden opgebouwd, was het toch te link om ze al te beglazen. Het kwam te vaak voor dat er tijdens luchtgevechten granaatscherven op het glas terechtkwamen met het gevolg dat de ruiten in gruzelementen vielen, om nog maar niet te spreken van het gevaar van de V1 en V2. Meerdere keren is er na lancering bij Ockenburgh of in het Staelduinse Bos ergens in het Westland een neergestort met heel veel schade aan de glasopstanden tot gevolg.

De SLB zorgde ervoor dat op grond van het Besluit op de Bezettingsschaden snel een schadevergoeding werd uitbetaald. Zo ontving Leen binnen een jaar na afbraak drie keer een bedrag van f5.000 als voorschot. Voorwaarde was wel dat de kassen meteen weer zouden worden opgebouwd.²⁷

Memorabilia

Tijdens de oorlogsjaren zijn er op het Galgepad nog talloze gebeurtenissen voorgevallen die bij de toenmalige bewoners een onuitwisbare herinnering hebben achtergelaten.

Losgeschoten sperballonnen

Tijdens de Tweede Wereldoorlog werden sperballonnen ingezet om duikaanvallen van vijandelijke vliegtuigen te verstoren. Deze ballonnen waren met elkaar verbonden en waren met stalen kabels op de grond bevestigd. Donderdag 14 november 1940 stormde het zo hevig dat vijf ballonnen losschoten en op drift raakten. Als gevolg daarvan werd flinke schade aangericht aan diverse kassen bij de broers Groenewegen op het Galgepad.²⁸ Vooral de perzikenkas van Bertus moest het ontgelden.²⁹

Productie tabak

Bij bijna iedere tuinder was er op de tuin wel een hoekje waar tabak geteeld werd. Zo ook bij Leen. Wanneer de bladeren een bepaalde omvang hadden, werden ze van de plant gesneden en door de steel aan een stuk ijzerdraad geregen. Dat alles werd dan in huis op zolder, waar de jongens sliepen, opgehangen om te drogen. Eenmaal droog werden de bladeren vermalen tot tabak waarvan sigaretten werden gefabriceerd.

Brandstoftank op plat dak

Heel heftig was het die keer toen we aan tafel zaten voor het middageten. Ineens was daar die oorverdovende klap, veroorzaakt door de val van een brandstoftank uit een Engels vliegtuig. Deze kwam terecht op het platte dak van buurman Vijverberg op nog geen 20 m van ons huis. Enkele mensen, waaronder Bart Post (1926) hebben de brandstof in een teil geschept en in de boomgaard verstoppt. Toen de Duitsers poolshoogte kwamen nemen, namen ze wijselijk de benen.

Werken voor de Wehrmacht

Jongens en mannen die onmisbaar waren voor de voedselvoorziening dienden zich op gezette tijden te melden om in de omgeving de nodige werkzaamheden voor de Duitsers te verrichten. Niemand werd gespaard. Ook niet de beperkt begaafde oudste zoon van Leen die nog maar kort daarvoor voorgoed thuis gekomen was

uit een internaat voor moeilijk lerende kinderen. In zijn herinneringen aan die tijd schreef hij zelf over zijn belevenissen het volgende: 'En in diezelfde maand juni 1944 toen moest ik met pa en met oom Koos en oom Kees in de Zeestraat bij de Duitse Weermacht gaan werken in 's-Gravenzande. We moesten stenen bikken. Maar ik bikte zeker niet hard genoeg naar hun zin. Toen kreeg ik een klap van een mof. Ik moest veel harder bikken.'³⁰

Verzetsstrijder Piet Doelman

Het verzet in Naaldwijk zat zeker niet stil. Na wat aanloopproblemen kwam er steeds meer lijn in hun organisatie. De leiding over de knokploegen was in handen van tuinder Piet Doelman die bij ons op het Galgepad woonde. Deze verzetsmensen verrichtten menige sabotagedaad zoals de overval op het arbeidsbureau aan de Stokdijkkade. Later moest zelfs het raadhuis er aan geloven. Door de Duitsers werd daarom met alle macht op Piet Doelman gejaagd. Cor van Leeuwen (1933) heeft destijds van zijn vader, directe buur van Piet Doelman, gehoord dat hij enkele keren naar zijn schuiladres in Maasland was gefietst om hem te waarschuwen niet naar huis te komen omdat het te gevaarlijk werd. Eenmaal gebeurde het dat Bart Post in de perzikenkas van oom Bertus aan het werk was. Hij herinnert zich nog goed dat hij liggend op zijn buik hooguit 25 m van het huis van Piet Doelman zag hoe een groot aantal Duitsers het huis binnenstormde. Na verloop van enige tijd kwamen ze weer naar buiten. Ze hadden bot gevangen, want de vogel was gevlogen.³¹

Zaterdag 5 mei 1945

Denkend aan bevrijdingsdag komt bij mij als eerste naar boven dat ik vanaf het 'hoogje' naast ons huis de Nederlandse driekleur op de kerktoren zag wapperen.

Tijdens het ontbijt kwam mijn vader ineens met een in een deken gewikkeld pakket de keuken binnen. Iedereen was sprakeloos toen hij het pakket onthulde. Tevoorschijn kwam namelijk onze vooroorlogse radio, een echte 'Telefunken'. De laatste jaren stond deze tussen de opgestapelde tulpenkistjes verborgen. Nu was hij er weer! Vooral voor onze ouders moet dit een ongekend bevrijdend gevoel gegeven hebben, ondanks het feit dat er nog geen stroom was om de radio aan te zetten. Toch gingen de medewerkers na deze onthulling over tot de orde van de dag: het koppen van de tulpen die geplant waren tussen de kasvoeten van de afgebroken kassen.

Herinneringen aan de gebeurtenissen van de dagen erna zijn legio: de Canadezen die via de Leeweg Naaldwijk binnen kwamen rijden en bij de ingang van het Galgepad stopten en aan kinderen een reep chocolade gaven, de intocht van de in de oorlog afgezette burgemeester Elsen, de allegorische optochten op de Naaldwijkse

Vaart en bij vader Leen de terugkeer van de jarenlange medewerker Koos Fransen, die in de nadagen van de oorlog tijdelijk bij iemand anders had gewerkt om daar tussen de middag te kunnen eten.

Wederopbouw na de oorlog

Het opmaken van de balans van de oorlogsschade direct na de bevrijding leverde een triest beeld op. Bij Leen was de helft van alle druivenkassen en verwarmingsinstallaties afgebroken. Van deze acht kassen waren er in het laatste oorlogsjaar vijf herbouwd op het glaswerk na. De beglazing daarvan had nu de hoogste prioriteit, evenals de bouw van de laatste afgebroken kassen. Wel moest er rekening mee worden gehouden dat de druiven na het planten drie tot vier jaar nodig hadden om volop in productie te komen.

De bevrijdende vlag in top op de kerktoren van de kerk op het Wilhelminaplein in Naaldwijk op 5 mei 1945. Detail van de originele foto. Collectie Marcel van der Vlugt Senior.

Bij Koos en Kees was de situatie nog veel dramatischer. Van beiden was de tuin voor 100% tegen de vlakke gegaan. Bovendien liep de tankgracht nog dwars door hun tuinen. Bij Kees kwam daar nog bij de immense wateroppervlakte van circa 4.000 m² met een diepte van 5 m. Hoe kon je daar zo snel mogelijk weer goede tuinen voor terugkrijgen? Het duurde nog tot maart 1947 voordat de overheid besloot om de tankgracht te dempen. Er was namelijk kostbare tijd verloren gegaan als gevolg van de uiteindelijk vruchteloze discussie over de vraag of de tankgracht een permanente hoofdvaarroute kon worden.³² Ondertussen werd er door Jan en alleman illegaal allerlei 'rotzooi' gedumpt: kapot glas en puin van de afbraak van huizen en sloop van bedrijven, tuinafval, enz. Dat gebeurde meestal in de avond bij schemer. Als kleine jongen mocht ik dan vaak als roerganger mee. De laatste fase van het dempen van de gracht was het ophogen met een laag zand. Aangezien het geheel niet voldoende inklonk, werd er een laag afgeschepd en in het grote gat op de tuin bij Kees gestort. Rond die tijd werd de Naaldwijkse Vaart uitgebaggerd. De bagger werd vervolgens met allerlei rommel op de zandbedden verspreid. Al met al kwamen er pas na jaren percelen grond voor terug waarop geteeld kon worden,

Henk van Gaalen (links) en Cor Valstar beglaasden de in de oorlog herbouwde kassen van Leen. Foto 1945. Collectie auteur.

maar waarvan de kwaliteit nog verre van optimaal was voor de teelt van druiven. En dan te weten dat de grond op de tuinen van de broers Groenewegen uitermate geschikt was voor de productie van koeldruiven die na de oogst nog maanden houdbaar waren. Later werd dit bevestigd door het onderzoek van de Stichting Bodemkartering (STIBOKA) in Wageningen.³³ Eén voordeel heeft het een en ander voor de toenmalige jeugd wel opgeleverd. De grond die op de bunkers was gestort, zorgde in de strenge winter na de oorlog voor veel ijsplezier. Met sleeën gleeed je heerlijk van bovenaf de besneeuwde bunkers zo de bevroren tankgracht op!³⁴

Literatuur

- Anonymus, *25 jaar tuinbouw – onderwijs – voorlichting – onderzoek in het Zuid-Hollands Glasdistrict 1924–1949* (Naaldwijk 1949).
- Barendse, J., *Hollands Tuin. De Westlandse tuinbouw van vroeger tot nu*. Uitgave van Bond Westland (Naaldwijk 1951).
- Bentvelzen, C.J.M., P.A. Smit en P.A. Vreugdenhil, *Gemeente Naaldwijk 1940–1945* (Naaldwijk 1945).
- Dahmeijer, J., M.M. Dahmeijer-Fousert en A.A.G. Immerzeel, *Stad binnen de vesting. 's-Gravenzande in de Tweede Wereldoorlog* ('s-Gravenzande 1990).

- Groenewegen, C.A.M., *Bomen op de krenttrap. Een gouden jeugd aan het Galgepad* (Naaldwijk 2005).
- Groenewegen, C.A.M., *Onze Henk. Beperkt begaafd maar heel bijzonder* (Naaldwijk 2016).
- Groenewegen, C.A.M. (red.), *Peukjes rapen. De lagere schooltijd op de Leonardusschool '43-'49* (Naaldwijk 2006).
- Gijsbers, L. (red.) en W. Kemmers (red.), *Centraal Bureau van de Tuinbouwveilingen in Nederland 75 jaar* (Zoetermeer 1992).
- Hartman, A.J., *Bloemen in het Westland. Gedenkboek ter gelegenheid van het 25-jarig bestaan der Coöperatieve Centrale Westlandse Snijbloemenveiling Honselersdijk 1923-1948* (Honselersdijk 1948).
- Immerzeel, A.A.G., 'De slag om Ockenburgh, 10 mei 1940'. In: *Historisch Jaarboek Westland 27* (De Lier 2014) 35-71.
- Kemmers, W.H. (red.), *Van crisis tot kracht. Gedenkboek ter gelegenheid van het vijfenzeventigjarig bestaan van de Bond Westland 1889-1964* (Poeldijk 1964).
- Klerk, F. de en J. Steenvoorden, 'De klokken van de Sint Adrianuskerk te Naaldwijk'. In: *Historisch Jaarboek Westland 30* (De Lier 2017) 67-81.
- Kruyk, P.A., *Vijftig jaar Westlandse bloemen*. Uitgave van de Coöperatieve Centrale Westlandse Snijbloemenveiling G.A. te Honselersdijk (Honselersdijk 1973).
- Liere, W.J. van, *De bodemgesteldheid van het Westland*. Dissertatie Landbouw Hogeschool Wageningen (1948).
- Mellink, G.-J., *Van glazen stad tot Duitse vesting. Het Westland en de Atlantikwall 1941-1950* (Deventer 2018).
- Riemens, J.M., *Waarheen met onze groenten? Enige beschouwingen over de toekomst van de Tuinbouw, in 't bijzonder wat betreft de teelt van groenten en fruit onder glas* (Schiedam 1945).
- Toussaint-Groenewegen, A.C.M., *Gewoon achterom. Herinneringen aan een gouden jeugd in het Galgepad* (Honselersdijk 2006).
- Valstar, V.Ph., *Geschiedenis van de Fruit- en Groentenveiling "Naaldwijk" 1890-1945* (Naaldwijk 1945).
- Zande, H. van der, *Het Westland de tuin van Europa* ('s-Gravenhage 1978).
- Zwinkels, E.M.C., *Oorlogsdagboek van Jeane Zwinkels 1940-1945*. Uitgave: Historisch Archief Westland (Naaldwijk).

Noten

- 1 De Klerk (2017), 67-81.
- 2 Valstar (1945), 149.
- 3 Riemens (1945) 41.
- 4 Boekhouding Leen. Diverse boekjaren.

- 5 Boekhouding Leen. Boekjaren 1935-1940.
- 6 Boekhouding Leen. Boekjaar 1935.
- 7 Briefwisseling tussen Gerard en de Provincie Zuid-Holland.
- 8 Immerzeel, (2014) 35-71.
- 9 Persoonlijke herinneringen van Lenie v.d. Knaap-Groenewegen, dochter van Leen.
- 10 Valstar (1945), 110-115.
- 11 Dahmeijer, (1990) 17-27.
- 12 Persoonlijke herinneringen van Aad Groenewegen (1928), zoon van Kees.
- 13 Dahmeijer, (1990) 46-52.
- 14 Valstar, (1945) 149.
- 15 Hartman, (1948) 137.
- 16 Dahmeijer, (1990) 58-68.
- 17 Anonymus, (1949) 83-89.
- 18 Toussaint-Groenewegen, (2006) 29.
- 19 Persoonlijke herinneringen van Arend, zoon van Benjamin van den Ende.
- 20 De Klerk, (2017) 74-77.
- 21 Boekhouding Leen. Boekjaar 1942.
- 22 Correspondentie van District Westland van de Stichting Landelijke Bezettings-schaden met Koos en Kees.
- 23 Mellink, (2018) 65-83.
- 24 Boekhouding Leen. Boekjaar 1943.
- 25 Persoonlijke herinneringen van Aad, zoon van Kees.
- 26 Persoonlijke herinneringen van Aad, zoon van Kees.
- 27 Boekhouding Leen. Boekjaren 1943-1945.
- 28 Zwinkels, Oorlogsdagboek van Jeane Zwinkels 1940-1945.
- 29 Persoonlijke herinneringen van Aad, zoon van Kees.
- 30 Groenewegen, (2016) onder columns 6 en 7.
- 31 Persoonlijke herinneringen van Bart Post.
- 32 Mellink, (2018) 135-138.
- 33 Van Liere, (1948).
- 34 Persoonlijk meegemaakt.

Het lot van de Joodse slagersfamilie Van Leeuwen

In de jaren voor de Tweede Wereldoorlog woonde in Monster het Joodse slagersgezin Van Leeuwen. Ze hadden een winkel in de Zeestraat op nummer 41. Vader Mozes van Leeuwen overleed in 1938. Zijn weduwe, Eva van Leeuwen-van Dijk, haar zoon Levie en dochter Louise en hun echtgenoten zijn in 1942 door de Duitse bezetter weggevoerd en via Westerbork in Auschwitz terechtgekomen. Daar zijn ze al snel na aankomst vermoord.

In de negentiende eeuw telde Monster nog enkele tientallen Joodse inwoners. Veelal waren ze werkzaam in de handel of verdienden ze de kost als ambachtsman. Door de trek naar de stad, waar de mogelijkheden om rond te komen beter waren dan in een dorp, liep hun aantal aan het eind van de negentiende en het begin van de twintigste eeuw geleidelijk terug. Uit 1892 stamt een overzicht met het aantal Joodse inwoners per plaats. Voor de plaatsen vallend onder de Israëlitische gemeente Naaldwijk worden daarin de volgende aantallen genoemd:¹

's-Gravenzande	8
De Lier	-
Loosduinen	17
Monster	23
Naaldwijk	40

In Naaldwijk en Monster was het aantal Joodse inwoners dus in 1892 het grootst. Bij het uitbreken van de Tweede Wereldoorlog woonde er in Monster nog één Joodse familie. Dat was het gezin Van Leeuwen. Vader Mozes van Leeuwen, geboren in 1880, was afkomstig uit Naaldwijk. Zijn ouders, Levie van Leeuwen en Roosje Cats, dreven er een slagerswinkel in de Prins Hendrikstraat. Mozes heeft daar als jongeman meegeholpen in de zaak van zijn vader.

Buiten het gezin Van Leeuwen woonde in Monster bij het uitbreken van de oorlog de alleenstaande Hans Löb, een katholiek met Joodse wortels. Hij is omgekomen in Buchenwald. Aan het slot van dit artikel wordt kort

ingegaan op zijn geschiedenis, evenals op die van twaalf in Monster geboren, maar tijdens de oorlog elders wonende Joden die zijn omgekomen in vernietigingskampen. Een uit Den Haag afkomstig Joods gezin dat in Monster was ondergedoken heeft de oorlog overleefd.

Van Naaldwijk naar Monster

In 1907 vertrok Mozes van Leeuwen vanuit zijn ouderlijk huis in Naaldwijk samen met zijn zus Naatje naar Monster. Als bijna 27-jarige vrijgezel zal hij langzamerhand de behoefte hebben gekregen op eigen benen te staan en iets voor zichzelf te beginnen. Hij werd in Monster ingeschreven als 'koopman in vleesch'. Die omschrijving van zijn beroep duidt er niet op dat hij daar direct een eigen slagerij is begonnen. Eerder zal hij in de vleeshandel actief zijn geweest. Hij heeft in Monster samen met zijn zuster op verschillende adressen gewoond. In het bevolkingsregister, dat toen nog niet met straatnamen werkte, worden de volgende adressen vermeld: A437, A477, A474. Uit overlevering is bekend dat hij een aantal jaren een slagerij heeft gehad aan de Vaart, de huidige Havenstraat, vlak om de hoek van de Choorstraat. De Vaart was toen nog niet gedempt.

Op 24 december 1916 trouwde Mozes van Leeuwen in Zuidland op Voorne-Putten met de uit dat dorp afkomstige Eva van Dijk. Hij was toen 36 jaar en Eva 29. De vraag kan worden gesteld hoe een vrijgezelle jongeman uit Monster een relatie krijgt met een vrouw uit Zuidland, dat toch niet naast de deur lag. Bedacht moet echter worden dat met name in de dorpen het aantal huwelijkskandidaten met een geschikte achtergrond niet groot was. Verder beschikte men in Joodse kringen onderling over een uitgebreid netwerk tot ver buiten de eigen regio. Bovendien waren verschillende leden van de familie Van Dijk werkzaam in de vleessector. Zo was de vader van Eva van Dijk naast herbergier ook slachter.

Ook Zuidland had in die tijd te maken met een sterke terugloop van het aantal Joodse inwoners. R. de Leeuw van Weenen-van der Hoek schrijft in haar boek *Een Kille in de Mediene. Joods leven in Zuidland* dat Eva van Dijk en Mozes van Leeuwen waarschijnlijk de laatsten waren die op Kislev 5677 (24 december 1916) in de Zuidlandse synagoge onder de choepa (huwelijksbaldakijn) stonden. Niet lang daarna werd de synagoge gesloten omdat er onvoldoende Joodse inwoners over waren om een volwaardige gebedsdienst te houden.²

Eva van Dijk, geboren op 5 september 1887, was het tiende kind uit het elf kinderen tellende gezin van Andries van Dijk en Louise Stibbe. Van die elf kinderen bereikten er zes de volwassen leeftijd. Vader Andries van Dijk was herbergier van 'Het Wapen van Zuidland en Velgersdijk' in Zuidland. Achter de herberg had hij een

slachtplaats. Wekelijks werden de bestellingen bij de klanten thuisbezorgd. Hij was mede-oprichter van de Zuidlandse synagoge, mede-eigenaar van de Joodse begraafplaats en actief in het kerkbestuur. In 1904 werd de herberg van de hand gedaan en verhuisde het gezin naar een ander adres in Zuidland. Andries was daarna nog uitsluitend actief als slager.

Bij de inschrijving in het bevolkingsregister van Monster gaf Eva van Dijk als beroep 'winkelierster slagersbedrijf' op. Het is waarschijnlijk dat zij dat beroep ook al in Zuidland uitoefende, wellicht bij haar vader of een ander familielid in de winkel. In ieder geval heeft ze in Monster met haar man in de winkel gestaan. Een maand nadat Eva van Dijk introk bij haar echtgenoot aan de Vaart in Monster, vertrok Naatje van Leeuwen, na ruim negen jaar bij haar broer ingewoond te hebben, weer naar Naaldwijk. Haar taak in de winkel en in het huishouden zat erop. Ze trouwde later met slager Gabie van Tijn uit Naaldwijk.

Trouwfoto van Mozes van Leeuwen en Eva van Dijk, Zuidland, 1916. Particuliere collectie.

Mozes van Leeuwen en Eva van Dijk kregen twee kinderen. Oudste zoon Levie Andries werd geboren op 21 september 1917. Hij is dus recht van de beddenplank, zoals dat vroeger wel werd genoemd als een kind precies negen maanden na een huwelijk ter wereld kwam. Hij is vernoemd naar beide grootvaders. Dochter Louise Roosje, ook wel Wiesje genoemd, werd geboren op 4 mei 1919. Zij is vernoemd naar beide grootmoeders. Het is niet bekend op welke school in Monster de kinderen gezeten hebben en of ze ook speciaal Joods onderwijs genoten hebben. Als dat laatste het geval is geweest, dan zullen ze daarvoor van tijd tot tijd naar Den Haag gereisd zijn, want in het Westland was die mogelijkheid er voor zover bekend niet meer.

Het register van besnijdenissen 1917-1924 van de Joodse Gemeente in Den Haag vermeldt een Levie Andries van Leeuwen.³ Dit moet welhaast de in 1917 geboren

Levie Andries uit Monster zijn. Het Westland had in 1917 nog wel een eigen synagoge in Naaldwijk, maar men resorteerde onder de hoofdsynagoge in de Haagse Wagenstraat. Het is niet bekend of de besnijdenis in Den Haag heeft plaatsgevonden of dat degene die de besnijdenis verrichtte (de moheel) daarvoor naar Monster of naar Naaldwijk is afgereisd. Bij een gezond kind wordt de besnijdenis uitgevoerd op de achtste dag na de geboorte. Het lijkt onwaarschijnlijk dat de familie met een zo jong kind naar Den Haag is gegaan voor een dergelijke ingreep.

Eva van Leeuwen-van Dijk met haar kinderen Levie en Wiesje. Particuliere collectie.

Mozes en Eva van Leeuwen (rechts), zoon Levie van Leeuwen (links) en tante Saartje van Dijk-Levie op het strand van Oostvoorne. Particuliere collectie.

Verhuizing naar de Zeestraat

In 1921 verhuisde het gezin Van Leeuwen naar een hoekwoning annex slagerij in de Zeestraat. De Zeestraat was een nieuw aangelegde verbindingsweg, lopend vanaf het Kerkplein naar de Rijnweg. De woningen aan deze straat vormden een van de eerste projecten van woningbouwvereniging 'De Goede Woning'. In 1918 konden de eerste woningen worden betrokken aan het begin van de Zeestraat vanaf het Kerkplein gezien. In 1920/21 is het brede deel van de Zeestraat aangelegd, dat aansloot op de Rijnweg. In het midden van dit brede deel werd een plantsoen aangelegd, waarop een muziektent kwam te staan. Ook de achttiende-eeuwse dorpspomp verhuisde van het Kerkplein naar dit deel van de Zeestraat. Hij stond bijna voor de deur van de slagerij. Hoewel het ging om sociale woningbouw kwamen er in de Zeestraat niet alleen werklieden te wonen. Ook onder meer enkele tuinders, huisschilders, assuradeurs, politieagenten, kooplieden, een vrachtrijder, een brievenbesteller en een boekhouder vonden er een nieuw onderkomen. En dus ook slager Van Leeuwen met zijn gezin.⁴ Met een jaarinkomen van f 2.500,- was hij de hoogst aangeslagen bewoner in de Zeestraat. De huur van zijn hoekwoning met winkel bedroeg f 10,80 per week. De andere huizen deden f 5,- per week.

De Zeestraat vlak na de oplevering. In het pand met de luifel aan het eind van de straat links was slagerij Van Leeuwen gevestigd. Collectie Westlands Museum.

Links: De slagerij van Mozes en Eva van Leeuwen aan de Zeestraat 41 in Maastricht, jaren dertig. Particuliere collectie. Rechts: Luchtfoto van het centrum van Maastricht in de jaren dertig. Bij de rode pijl het pand van slagerij Van Leeuwen. Collectie Historisch Archief Westland.

Na de sluiting van de synagoge in Naaldwijk in 1925 kwamen de enkele Joodse gezinnen die nog in het Westland woonden kerkelijk direct onder de hoofdsynagoge in de Haagse Wagenstraat te vallen. Dat had gevolgen voor de kerkelijke bijdrage. In 1926 schreef Mozes van Leeuwen het volgende bezwaarschrift tegen de naar zijn mening veel te forse aanslag die hij uit Den Haag had ontvangen:

Aan het Ned. Israelitische Kerkbestuur te 's-Gravenhage

Mijne Heeren,

Naar aanleiding van u kerkelijke aanslag voor het jaar 1926 f. 20 gulden en f. 12,50 voor het begrafeniswezen, is voor ons te hoog. Wij waren reeds in 1925 hoog zat aangeslagen voor 25 gulden; te Naaldwijk waren wij voor 10 gulden aangeslagen. Ten eerste mag men in den Haag er ook rekening houden dat wij van alles verstooten zijn, als onderwijzer voor de kinderen enz., en dit nog uitgesloten, maar op financieel gebied kunnen wij onmogelijk meer betalen als 25 gulden;

*dat waren wij ook overeengekomen met de Heeren die bij ons waren.
Hope ulieden van dit schrijven nota zult nemen, verblijf ik*

*Hoogachtend
M. van Leeuwen
Zeestraat 41
Monster*

Op de brief heeft een lid van het Haagse kerkbestuur met potlood gekrabbeld: 'bewijzen'. De bijdrage aan Den Haag viel dus veel hoger uit dan voorheen aan de Westlandse kerkgemeente. Het is dan ook niet verwonderlijk dat hij tegen de aanslag protesteerde. Of het bezwaarschrift geholpen heeft, is onbekend. Uit de hoogte van de aanslag valt overigens af te leiden dat het Mozes van Leeuwen zakelijk niet slecht ging. Zijn vader, die een slagerij had in de Prins Hendrikstraat in Naaldwijk, ontving over 1925 een aanslag van slechts f 5,-.⁵

Levie en Louise

Zoon Levie voetbalde in de jaren dertig bij voetbalvereniging Monster. Op een foto uit het seizoen 1934/35 staat hij afgebeeld te midden van zijn medespelers. Een van die medespelers was de op hoge leeftijd overleden Jan van Bommel. Die vertelde later over Levie van Leeuwen dat het een aardige jongen was uit een gerespecteerde familie.⁶ Voetbalvereniging Monster was voor de Tweede Wereldoorlog een zondagclub voor alle gezindten. De zaterdag was in die tijd nog een werkdag als alle andere doordeweekse dagen, ook voor Levie van Leeuwen die meewerkte in de slagerij. En omdat men alleen niet-Joodse klanten had, was de slagerij op zaterdag, de sabbat, gewoon geopend. In 1938 overleed vader Mozes van Leeuwen. Het runnen van de slagerij kwam toen neer op de schouders van de nog jonge Levie. Als extra hulp kwam de veertienjarige Meijer van Dijk uit Oud-Beijerland naar Monster.⁷ Hij was de jongste zoon van Ben van Dijk, een broer van Eva. Meijer van Dijk heeft als een van de weinigen van de grote familie Van Dijk de verschrikkingen van de Tweede Wereldoorlog overleefd. Van hem is een foto overgeleverd uit zijn Monsterse tijd.⁸ Poserend voor de fotograaf staat hij geleund tegen zijn slagiersfiets en gestoken in witte slagierskleding op het Kerkplein.

Levie trouwde op 12 augustus 1942 in Den Haag met Dina Sanders. Het gezin Sanders, vader, moeder en tien kinderen, woonde toen aan de Keizerstraat 340 in Scheveningen, gemeente Den Haag. Dina's vader was koopman. Voorjaar 1942 stond Dina nog ingeschreven in het bevolkingsregister van Den Haag. Ze heeft voor haar deportatie naar Auschwitz maar een paar dagen als inwoner van Monster ingeschreven gestaan.⁹

Links: Mozes van Leeuwen. Particuliere collectie. Rechts: Grafsteen Mozes van Leeuwen (1880-1938) op de Joodse begraafplaats in Naaldwijk. Collectie Historisch Archief Westland.

Meijer van Dijk met zijn slagersfiets op het Kerkplein in Monster in augustus 1938, enkele maanden na het overlijden van Mozes van Leeuwen. Particuliere collectie.

Levie van Leeuwen aan de zijkant van de slagerij aan de Zeestraat. Particuliere collectie.

Het is niet bekend wat dochter Louise, in het dagelijks leven Wiesje genoemd, na haar schooltijd voor de kost deed. Wellicht heeft zij meegeholpen in de winkel en in het huishouden. Op 25 september 1940, dus na het uitbreken van de oorlog, liet Louise zich inschrijven als lid van de Joodse kerkelijke gemeente in Den Haag.¹⁰ Op 15 februari 1942 verloofde ze zich met Israël Mesritz uit Middelharnis, en wel 'zonder ontvangdag' zoals de verlovingsaankondiging in het Joods Weekblad vermeldde. Het gezin Mesritz aan de Dirk Bosstraat C323 in Middelharnis

Een elftal van VV Monster in seizoen 1934/35. Knielend in het midden Levie van Leeuwen. Collectie Sportclub Monster.

Links: Levie van Leeuwen (rechts) met vriend Teun van Gernerden. Particuliere collectie.

Rechts: Wiesje van Leeuwen voor het huis van een vriendin in de Zeestraat. Particuliere collectie.

bestond uit vader, moeder en vijf kinderen. Vader Mesritz was krantenbezorger. Een aantal leden van het gezin Mesritz wordt herdacht op het Joods Monument in Middelharnis, dat is opgericht ter nagedachtenis aan 56 Joodse slachtoffers uit Middelharnis en omgeving die in 1942 door de bezetter zijn weggevoerd. Israël of Israhel, zoals hij in de dagelijkse omgang heette, is geboren in Oude-Tonge op 6 juli 1916. Hij was banketbakker en slager. Na de verloving ging hij al snel inwonen bij zijn toekomstige schoonouders in Monster. Volgens het bevolkingsregister maakte hij in april 1942 deel uit van het gezin aldaar.¹¹

Tweede Wereldoorlog

In de eerste maanden na het uitbreken van de oorlog in mei 1940 was er voor de Joodse bevolking nog weinig aan de hand, maar al snel werden hen steeds verdergaande beperkingen opgelegd. Vanaf november 1941 mochten zij niet meer zonder toestemming reizen. Bij tal van openbare gelegenheden kwam begin 1942 het bord 'Voor Joden verboden' te hangen. En in mei 1942 werd het dragen van een Jodenster verplicht. Niet lang daarna begon de bezetter met het deporteren van Joden. Met het oog daarop werd op 1 juli 1942 het kamp Westerbork in gebruik genomen als doorgangskamp.

De organisatie achter de deportatie van de Joden uit Nederland was de in Amsterdam gevestigde 'Zentralstelle für jüdische Auswanderung' (letterlijke

Op 5 oktober 1941, vlak voordat aan de Joden restricties in hun bewegingsvrijheid werden opgelegd, werd in Delft het 25-jarig huwelijksfeest gevierd van Ben van Dijk en Fietje Levie. Ben van Dijk was een broer van Eva van Leeuwen-van Dijk. Op de achterste rij rechts Eva van Leeuwen-van Dijk, voorste rij rechts dochter Wiesje van Leeuwen. Particuliere collectie.

vertaling 'Centraal bureau voor Joodse emigratie'). Dit bureau organiseerde vanaf het voorjaar van 1941 tot het najaar van 1943 de deportatie van Nederlandse Joden naar concentratiekampen in Duitsland en Polen. De Joden in het zuidelijke deel van Zuid-Holland kregen eind juli per aangetekende brief een oproepkaart met de volgende mededeling:

'U moet zich voor eventuele deelname aan een, onder politietoezicht staande, werkverruiming in Duitsland voor persoonsonderzoek en geneeskundige keuring naar het doorgangskamp Westerbork, station Hooghalen, begeven. Daartoe moet u op 30 juli 1942 om 20.00 uur op de verzamelplaats Entrepôtstraat Loods 24 Rotterdam aanwezig zijn.'

Loods 24 was een houten loods in het havengebied van Rotterdam-Zuid met een aansluiting op het landelijke spoorwagennet. Lang niet iedereen heeft direct gehoor gegeven aan de oproep om zich op 30 juli te melden op dit verzamelpunt. Daarom ging in de loop van augustus een tweede en een derde oproep uit. Degenen die ook daaraan geen gehoor gaven, werden in de avonduren thuis opgehaald.¹²

Ook de familie Van Leeuwen onderging het lot van deportatie. Niet alleen Levie en Louise, maar ook hun respectievelijke verloofdes Dina Sanders en Israël Mesritz kregen in de zomer van 1942 een oproep. Mogelijk hebben zij de eerste oproep om zich op 30 juli in Rotterdam te melden genegeerd met het oogmerk om nog snel te kunnen trouwen. Kennelijk hebben ze hoop gekoesterd op die manier bij elkaar te kunnen blijven op hun reis met onbekende bestemming. Ze zullen gedacht hebben dat de kans daarop groter zou zijn wanneer ze als gehuwden aan die reis begonnen. Levie trouwde, zoals hiervoor vermeld, op 12 augustus in Den Haag met Dina Sanders en Louise trouwde op dezelfde dag in Monster met Israël Mesritz. Dina werd op haar trouwdag ingeschreven als inwoner van Monster. Israël had zich al in het voorjaar van 1942 in laten schrijven. De trouwerij van beide koppels zal een weinig feestelijke gebeurtenis zijn geweest. Slechts enkele dagen later, op 15 augustus, arriveerde het viertal in kamp Westerbork. De dag ervoor hadden ze zich moeten melden bij Loods 24 in Rotterdam.¹³ Volgens ooggetuigen zijn ze op eigen gelegenheid en zonder begeleiding afgereisd. Vanaf de woning aan de Zeestraat zijn ze met hun bagage via het Kerkplein en de Havenstraat naar de Emmastraat gelopen. Daar was op de kruising van de Havenstraat en de Emmastraat een halte van de Westlandse stoomtram. Uitgezwaaid door een aantal inwoners zijn ze daar op de tram gestapt en, waarschijnlijk via Hoek van Holland, naar Rotterdam vertrokken.

Luchtfoto met in het midden Loods 24 in Rotterdam; tussen juli 1942 en april 1943 werden bijna 7.000 mensen uit Rotterdam en omgeving via deze verzamelplaats gedeporteerd.

Vaststaat dat ze op 17 augustus vanuit kamp Westerbork gevierd op transport gingen naar Auschwitz.¹⁴ De exacte datum waarop ze daar zijn omgebracht is niet bekend. Als aanname is hun officiële overlijdensdatum in het bevolkingsregister gesteld op 30 september 1942. De inschrijving daarvan heeft pas begin jaren vijftig plaatsgevonden.

Eva van Leeuwen-van Dijk bleef na het vertrek van haar zoon en dochter en hun echtgenoten alleen achter in het huis aan de Zeestraat. Volgens de gegevens van het Joods Historisch Museum werd op 20 augustus, dus al enkele dagen na het vertrek van haar kinderen met hun echtgenoten, een nauwgezette inventaris opgemaakt van de inboedel. Per vertrek in het huis is beschreven wat er aan huisraad stond. Achtereenvolgens zien we de inventaris passeren van de woonkamer, de keuken, de kantooruimte, twee slaapkamers, nog een kamer, de gang en het trappenhuis en tot slot het tuinhuisje. Het gaat om alledaagse spullen van een voor die tijd niet onbemiddeld gezin, zonder dat er sprake is van grote luxe. Wat opvalt is dat er geen melding wordt gemaakt van een winkel of winkelinventaris, evenmin als van een winkelvoorraad vlees. Alleen in de kantooruimte treffen we zaken aan die op een slagerij wijzen: een weegschaal, twee hanglampen, een slachtbank, een vleesmes, enkele 'waardeloze spullen' en een medicijndoos. Waarschijnlijk is op dat moment de zaak al enige tijd gesloten vanwege de anti-joodse maatregelen van de bezetter.

Van Eva van Leeuwen-van Dijk is bekend dat ze op 16 oktober 1942 vanuit Westerbork op transport is gegaan naar Auschwitz. Kort daarvoor, op 6 oktober, is ze door politiemensen van de zogenaamde Groep 10 uit Rotterdam uit haar huis gehaald en overgedragen aan de Monstertse politie, die haar vervolgens naar Amsterdam heeft vervoerd.¹⁵ In Amsterdam heeft ze zich moeten melden bij de 'Zentralstelle für jüdische Auswanderung' aan het Adama van Scheltemaplein. In 1943 diende de gemeente een rekening in van f 7,18 vanwege de hiervoor gemaakte kosten. Vaststaat dat Eva al snel na aankomst in Auschwitz is vermoord. In het bevolkingsregister is haar officiële overlijdensdatum gesteld op 19 oktober 1942.

Na de oorlog

Na de Tweede Wereldoorlog werd Zeestraat 41 een aantal jaren bewoond door de familie Versteeg. Zij hadden er een kruidenierswinkel.¹⁶ In 1950 kwam de familie Vedder er te wonen. De winkel kreeg toen weer de functie die hij voor de oorlog had, namelijk slagerij. Het gezin Vedder woonde aanvankelijk boven de zaak. Door een hernummering van de panden veranderde het adres van Zeestraat 41 in Zeestraat 31. Na het overlijden van slager Vedder in 1979 is Looije Assurantiën er tot 1995 gevestigd geweest. In 1995 heeft woningbouwvereniging 'De Goede Woning'

de huizen aan het brede gedeelte van de Zeestraat gesloopt en vervangen door nieuwbouw. De rooilijn van de oude bebouwing en de contouren van het plantsoen zijn daarbij in grote lijnen gehandhaafd. De voormalige winkel annex woning van slager Van Leeuwen op de hoek van de Zeestraat en de Acaciastraat is echter niet herbouwd. Dit hield verband met een noodzakelijke verbreding van dat gedeelte van de Acaciastraat.

Ter nagedachtenis aan de familie Van Leeuwen-van Dijk zijn op 25 februari 2016 vijf zogenoemde struikelstenen aangebracht in het trottoir van wat nu Zeestraat 29-31 is, de plaats waar hun woonhuis annex winkel stond en waar heden ten dage restaurant 'Oostgarden' is gevestigd. Op dezelfde dag zijn vijf struikelstenen geplaatst voor leden van de familie Van Tijn op het Wilhelminaplein in Naaldwijk. Het project Struikelstenen, of Stolpersteine, is een in 1996 gestart initiatief van de Duitse kunstenaar Günter Demnig. Op veel plaatsen in Nederland, maar ook elders in Europa zijn deze gedenkstenen geplaatst voor - veelal - Joodse mensen die in de Tweede Wereldoorlog zijn weggevoerd en nooit meer zijn teruggekomen. Op de stenen van 10 x 10 cm is een messing plaatje aangebracht waarin de naam, geboortedatum, deportatiedatum en -plaats en datum van overlijden zijn gegraveerd. Het is niet de bedoeling om letterlijk over de stenen te struikelen, maar wel om stil te staan bij de verschrikkelijke gebeurtenissen van destijds.

Slot

Aan de Haagweg 133, niet ver van de Monsterse watertoren, woonde aan het begin van de Tweede Wereldoorlog de in 1916 in Nederlands-Indië geboren Hans Löb. Hij was afkomstig uit een vroom katholiek gezin met Joodse wortels. Zes van zijn acht broers en zussen gingen het klooster in. Omdat Hans weigerde de Jodenster te dragen, dook hij in 1942 onder in de trappistenabdij in Echt. Toen hij wilde vluchten naar Frankrijk werd hij opgepakt en via Westerbork op transport gesteld naar Auschwitz. Onderweg stopte de trein bij selectiekamp Cosel, ongeveer 80 km van Auschwitz. Met een aantal andere jonge mannen werd hij uit de trein gehaald en overgebracht naar een werkkamp. Op 20 februari 1945 stierf hij in Buchenwald. Slechts één lid van het gezin Löb overleefde de Holocaust.¹⁷

Naast de familie Van Leeuwen en Hans Löb zijn nog twaalf in Monster geboren Joodse mensen omgekomen in vernietigingskampen. Zij woonden bij het uitbreken van de oorlog elders. Het gaat om één persoon met de naam Blom, vijf personen met de naam Van Leeuwen en zes personen met de naam Van Praagh.¹⁸ Ze zijn allen geboren vóór 1891 en waren tijdens de oorlog woonachtig in Den Haag, Rijswijk, Scheveningen, Groningen en Amsterdam.

*Plaatsing van vijf struikelstenen voor het gezin Van Leeuwen op 25 februari 2016.
Foto Jan Buskes.*

In Monster heeft voor zover bekend één Joods gezin ondergedoken gezeten. Zij hebben de oorlog overleefd. Dat waren Joseph (Joop) van Ments en zijn vrouw Eleonora (Nora) van Ments-Levisson (1898-1979) uit Voorburg. Ze waren ondergedoken bij Aad van der Meer en zijn vrouw aan de Dr. van den Brinkstraat 44. Bij het uitbreken van de oorlog hadden ze twee volwassen kinderen: Max (geboren in 1921, na de oorlog geëmigreerd naar Israël) en Estella, kortweg Stella (1922-2011). Mogelijk hebben ook zij een deel van de onderduikperiode bij Van der Meer doorgebracht. Er zat een dubbel plafond in het huis, waar men zich zo nodig in kon verschuilen. Gedurende de oorlog heeft niemand in de omgeving geweten dat Van der Meer onderduikers in huis had en ook na de oorlog is daar door hen nauwelijks bekendheid aan gegeven.¹⁹ De familie Van Ments heeft generaties lang een floreerende groothandel gehad in meubelstoffen, gordijnstoffen en tapijten. Het hoofdkantoor was gevestigd aan de Paviljoensgracht in Den Haag. Joop van Ments woonde naast de zaak. In 1959 werd het predicaat 'Koninklijke' verkregen. In de hoogtijdagen werkten er driehonderd personeelsleden. Joop van Ments overleed rond 1975. Zijn broer B. van Ments en twintig van hun Joodse medewerkers zijn in de oorlog omgekomen. De familie was orthodox. Op vrijdag mocht in de winter al het personeel eerder weg om voor zonsondergang thuis te zijn. Dat gold ook voor de niet-Joodse medewerkers. In 2009 kwam er na ruim 100 jaar een einde aan het bedrijf.²⁰

Noten

- 1 Haags Gemeentearchief (HGA). Inleiding op de inventaris van het archief van de Nederlands-Israëlitische Gemeente van 's-Gravenhage.
- 2 Leeuw van Weenen-van der Hoek, R. de, *Een Kille in de Mediene. Joods leven in Zuidland*, blz. 71 (Zuidland 1994).
- 3 HGA, archief Nederlands Israëlitische Gemeente, inv.nr. 913P. Register van besnijdenissen 1917-1924, index nr. 75.
- 4 Hummel, Harm, 'De Zeestraat'. In: *Veranderend Westland, fotoboek van een dynamische streek*, Stichting Westlands Centrum voor Streek- en Tuinbouwhistorie (Honselersdijk 2000) 66-67.
- 5 HGA, archief Nederlands Israëlitische Gemeente, inv.nr. 1888.
- 6 Mededeling van Peet de Zeeuw van V.V. Monster.
- 7 Mededeling van mw. De Leeuw van Weenen- van der Hoek.
- 8 De Leeuw van Weenen-van der Hoek, 124-134.
- 9 Website joodsmonument.nl.
- 10 HGA, archief NIG, inv.nr. 177. In de lijst met nieuwe leden wordt als nr. 8409 vermeld: mej. L.R. van Leeuwen, Zeestraat 41, Monster. De in dit inventarisnummer aanwezige lijsten lopen door tot augustus 1942.
- 11 Website joodsmonument.nl.
- 12 Website loods24rotterdam.nl.
- 13 Met dank aan Lars Steenbeek van het Historisch Archief Westland die in opdracht van de gemeente Westland onderzoek heeft gedaan naar de deportatie van de Joden in het Westland.
- 14 Informatie Kenniscentrum Joods Historisch Museum. Van Louise ontbreekt de datum van deportatie vanuit Westerbork in de cartotheek van de Joodse Raad, waarvan het Museum een digitale kopie in bezit heeft. Volgens van José Martin van Herinneringscentrum Kamp Westerbork per mail ontvangen informatie d.d. 5-1-2016 is ook Louise op 17 augustus vanuit kamp Westerbork gedeporteerd.
- 15 Met dank aan Lars Steenbeek.
- 16 Mondelinge informatie Thomas van Straalen.
- 17 Steffen, Peter en Hans Evers, *Scheuren in het kleed. Het joods-katholieke gezin Löb 1881-1945* (Nijmegen 2009).
- 18 Website joodsmonument.nl.
- 19 Informatie van Joop van der Meer (zoon van Aad van der Meer) en Sef van Ments (zoon van Stella van Ments).
- 20 Artikel van oud-werknemer Ferdinand Versluis in de Oud-Hagenaar, 10 december 2017.

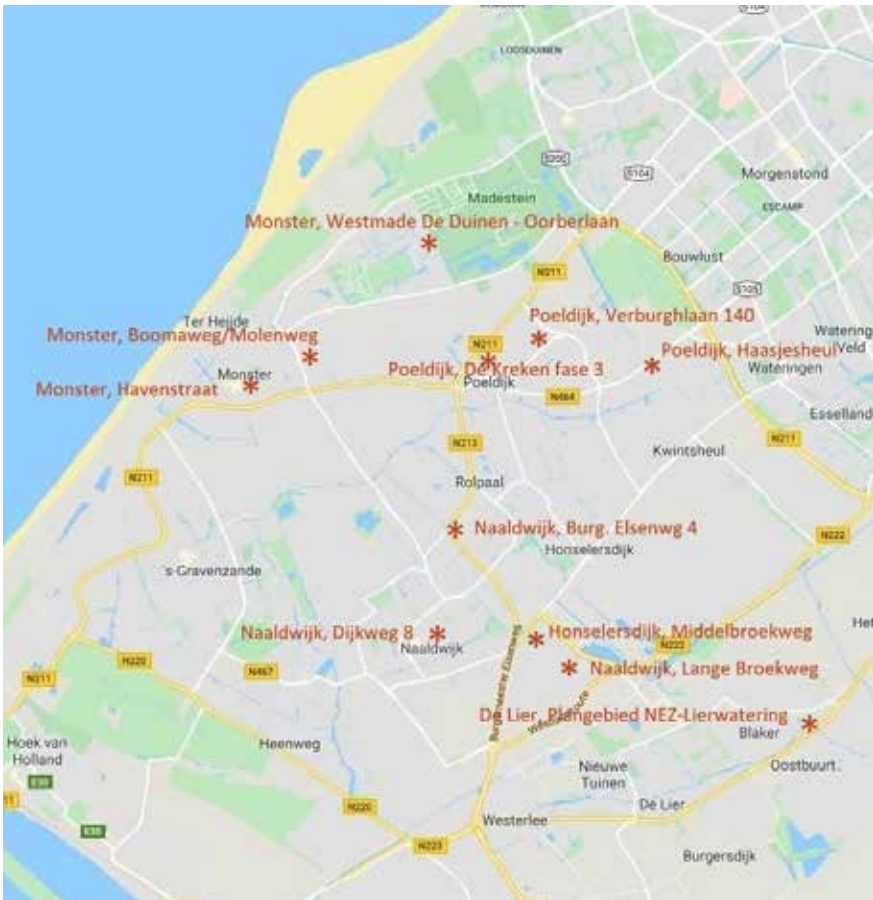
Archeologische kroniek

van het Westland over 2019

Evenals vorig jaar heeft de archeologisch adviseur van de gemeente Westland niet de mogelijkheid gekregen om een Archeologische kroniek van het Westland over 2019 samen te stellen. Wel heeft de archeologisch adviseur een elftal in 2019 uitgebrachte rapporten ter beschikking gesteld aan de redactie van dit jaarboek.

Het verdient aanbeveling het maken van een samenvatting ten behoeve van de Archeologische kroniek op te nemen in de Programma's van Eisen, voorafgaand aan archeologisch bodemonderzoek. De rapportages zijn soms eindrapporten van opgravingen die vanaf 2014 uitgevoerd zijn en in 2019 hun definitieve vorm kregen. Drie rapporten betreffen een verkennend booronderzoek (De Lier, Lierwating; Monster, Boomaweg/Molenweg; Naaldwijk, Burgemeester Elsenweg 4) en in twee gevallen onderzoek door proefsleuven (Naaldwijk, Dijkweg 8; Poeldijk, Verburghlaan 140). Vier maal was er een archeologische begeleiding (Monster, Havenstraat; Monster, Westmade De Duinen zone B – Oorberlaan; Naaldwijk, Lange Broekweg; Poeldijk, Haasjesheul) en in twee gevallen een definitief archeologisch onderzoek door opgraving (Honselersdijk, Middelbroekweg (Trade Parc Westland Mars); Poeldijk, De Kreken Fase 3 Opgraving Vindplaats I en J).

In deze kroniek zijn steeds de samenvattingen en enkele afbeeldingen uit de rapporten opgenomen. Soms werden zij aangepast door de auteurs, soms werd toestemming gegeven door de bureaus om dit te publiceren onder naamsvermelding. Archeologisch onderzoek in de gemeente Midden-Delfland wordt vermeld in het Historisch Jaarboek Schipluiden.

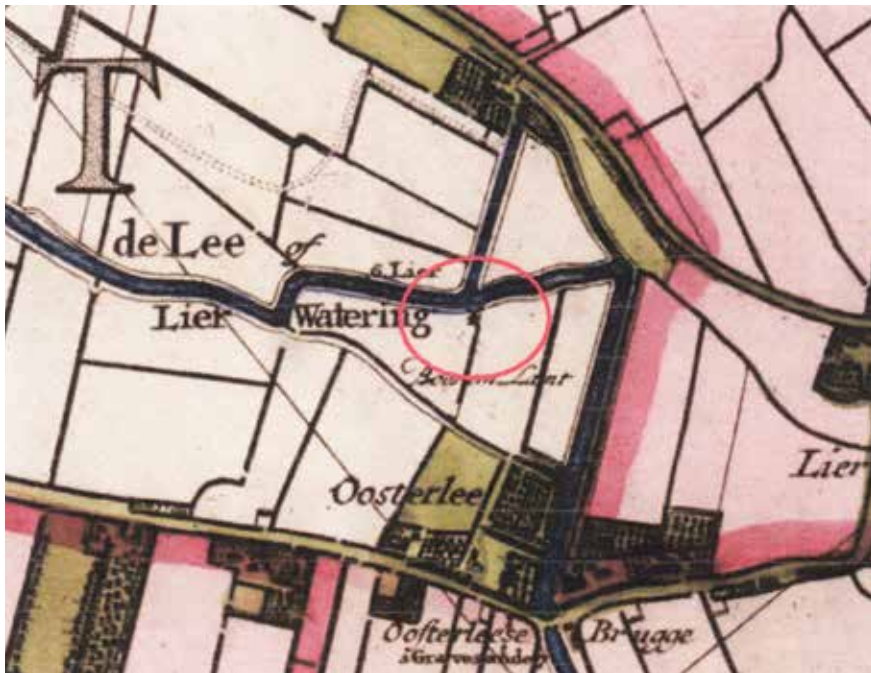

Overzicht van de archeologische onderzoeken beschreven in deze kroniek (kaart: Google; bewerking Wil Bol).

De Lier, Lierwatering

Rijk, T.E. de en B. Jansen, 2019. *Plangebied NEZ Lierwatering te De Lier, gemeente Westland; archeologisch vooronderzoek: een inventariserend veldonderzoek (karterend booronderzoek)*. Weesp: RAAP-rapport 4079.

In opdracht van GKB Realisatie bv heeft RAAP in augustus 2019 een archeologisch vooronderzoek in de vorm van een inventariserend veldonderzoek (verkennend en karterend booronderzoek) uitgevoerd voor het plangebied NEZ Lierwatering te De Lier in de gemeente Westland. Dit onderzoek volgde op een bureauonderzoek waarin geadviseerd werd middels een booronderzoek het oude landschap in kaart te brengen.¹ Bovendien werd op basis van het historische kaartenmateriaal een molenplaats in het plangebied verwacht.

Uitsnede uit de kaart van Kruikius 1712, met in de rode cirkel de locatie van de molenplaats (naar Kruikius 1712, kaartblad Schipluiden).

Op basis van het veldonderzoek kon in het gebied waar de molen verwacht werd, de hoge archeologische verwachting (voor de periode Late Middeleeuwen tot en met Nieuwe tijd) gehandhaafd worden op het aantreffen van een molenplaats. Ter hoogte van deze hogere locatie in het plangebied bij de dijk en de kruising van de waterwegen, stuitten namelijk verschillende prikstokboringen op circa 30 cm beneden het maaiveld. In aanvulling hierop werden twee zones met kreekoevers in het plangebied aangetroffen, waarin archeologische resten uit de periode IJzertijd tot en met de Vroege Middeleeuwen verwacht kunnen worden. Op basis van deze hoge archeologische verwachting (en de geplande bodemingrepen) is aangeraden een waarderend onderzoek uit te voeren, met behulp van proefsleuven. Door deze zowel op de verwachte locatie van de molenplaats als dwars op de kreekoevers te leggen, kunnen de eventuele archeologische waarden in het plangebied goed in kaart worden gebracht (T. de Rijk, RAAP Archeologisch Adviesbureau).

Honselersdijk, Middelbroekweg (Trade Parc Westland Mars)

Langeveld, M. en F. Verhagen, 2019. *Honselersdijk, Middelbroekweg (Trade Parc Westland Mars). Gemeente Westland (ZH). Een Archeologische Definitieve Opgraving (DO) van een inheems-Romeinse nederzetting*. Utrecht: Transectrapport 1379.

In opdracht van Flora Holland heeft Transect B.V. tussen 24 maart en 4 april 2015 een definitief archeologisch onderzoek uitgevoerd op de locatie Middelbroekweg te Honselersdijk. Op deze locatie zou nieuwbouw gepland worden. De hiermee gepaard gaande bodemroerende activiteiten zouden de archeologische waarden in de ondergrond verstoren. Het onderzoeksgebied bevindt zich grotendeels ten noorden van een terrein dat reeds in 2011 onderzocht is door RAAP.² Tijdens het onderzoek uit 2011 zijn Romeinse nederzettingen aangetroffen uit de tweede en derde eeuw na Chr. Het bijzondere karakter van de aangetroffen vindplaats komt naar voren in de gevonden steenbouw, die door RAAP is geïnterpreteerd als een badgebouw, en de mogelijke aanwezigheid van een veteraan.³ Het hoofddoel van onderhavig onderzoek was, naast het *ex situ* veiligstellen van de archeologische waarden ter plaatse, aanvullende informatie te verzamelen over dit naastgelegen nederzettingsterrein. Het nieuwe onderzoek heeft niet tot grote wijzigingen geleid van de fasering of interpretatie van de vindplaats, maar wel een veel genuanceerder beeld opgeleverd over het Romanisatieproces binnen deze nederzetting.

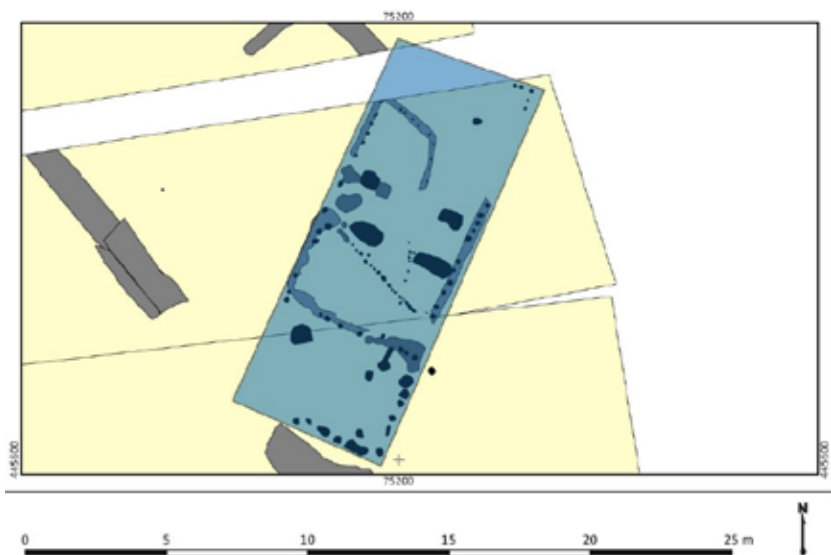
Topografische kaart met de locatie van het plangebied (Transect).

Resultaten

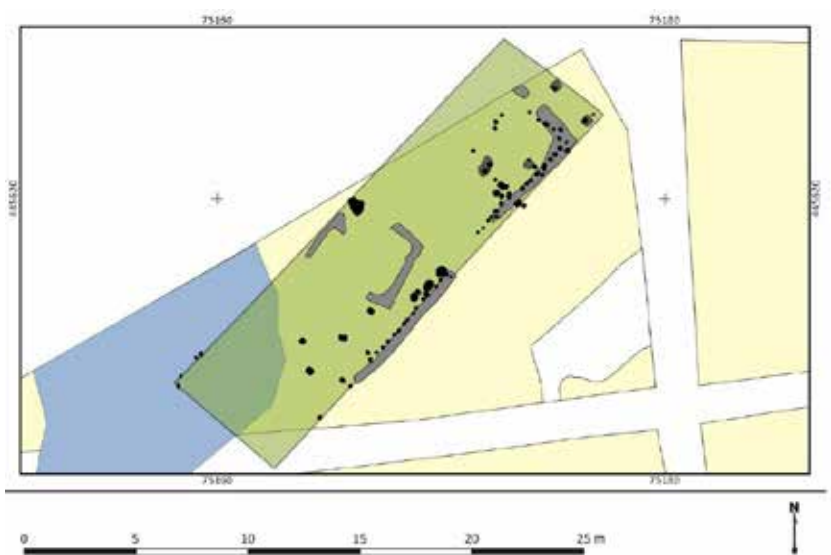
Langs de noordzijde wordt de nederzetting begrensd door een geul. De zone langs de geul en het gebied ten oosten van het latere veteranenhuis vormen het oudste deel van de vindplaats. Hier werd tussen 130 en 150 na Chr. een tweetal huizen gebouwd, een erf ingericht, de geul beschoeid en het land systematisch verkaveld. De geul speelde hierin een belangrijke rol. Niet alleen stonden de greppels hiermee in verbinding, ook is de inrichting van het terrein hierop georiënteerd. Vlak na de herinrichting is het huis van de veteraan gebouwd, tussen 160 en 200 na Chr., waarna tegen het einde van de tweede eeuw het zwaartepunt van de nederzetting is verplaatst van de zone

langs de geul en ten oosten hiervan naar dit nieuwe huis.

Tijdens onderhavig onderzoek zijn er geen nieuwe aanwijzingen gevonden voor de aanwezigheid van een veteraan. Wel laten de in totaal nu drie huizen een ontwikkeling zien in de mate van Romanisatie van de vindplaats, die chronologisch toeneemt. Het vroegste huis (structuur 1) is sterk geworteld in de inheemse bouwtradities. De materiële cultuur in relatie tot het huis vertoont hetzelfde beeld.

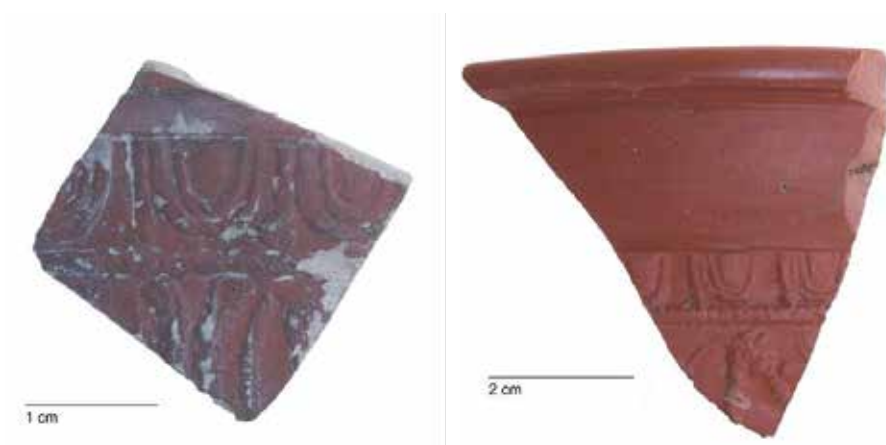

Plattegrond van het drieschepige huis (Transect).

Gebouw (structuur 6) (Transect).

Dit verschuift met de oprichting van het tweede huis (structuur 6). Dit huis heeft een bouwstijl met zowel inheemse elementen als een Romeinse porticus. Ook het aardewerkcomplex vertoont meer 'Romeinse' elementen: het aandeel handgevormd aardewerk is afgenomen met circa 30% ten faveure van Low Lands Ware. Deze ontwikkeling neemt verder toe richting het einde van de tweede eeuw, zoals blijkt uit het onderzoek uit 2011.

De versierde terra sigillata (Transect).

Het jongste huis (van de veteraan) heeft naast Romeinse elementen ook een afwijkend groot aandeel terra sigillata. Aan het begin van de derde eeuw werd er mogelijk zelfs een badhuis gebouwd, of in ieder geval een gebouw opgetrokken van stenen. Alhoewel de toename van Romeinse elementen in met name het aardewerkcomplex goed past binnen het regionale beeld, is het opvallend hoe goed deze ontwikkeling van Romanisatie is te volgen binnen een vindplaats.

De bewoners van deze nederzetting leefden waarschijnlijk van de veeteelt. Aanwijzingen hiervoor waren al sterk tijdens het onderzoek van 2011. Rund vormt met bijna de helft van het relatieve aantal aangetroffen botten de grootste groep. Het gaat om rundvee dat ter plekke is geslacht en verwerkt. Schape of geit vormde een aanvulling op het menu. Van varken en paard zijn slechts enkele botten gevonden. Doordat pasgeboren runderen en schapen of geiten ontbreken, is er geen archeozoologisch bewijs dat deze dieren ter plekke werden gefokt. De aanwezigheid van honden blijkt uit de vraatsporen op de botten.

De veeteelt werd aangevuld met kleinschalige landbouw en moestuinen. De keuze voor veeteelt is, gezien de landschappelijke ligging in een gebied dat nog onder (afnemende) invloed stond van getijdengeulen, logisch. Kweldergebieden zijn geschikt als weidegrond, maar door de zilte omstandigheden minder voor landbouw. Mogelijk leverde de veeteelt voldoende surplus op om het luxere steenbouw op te richten, alhoewel dit niet met zekerheid is te zeggen omdat het surplus natuurlijk is verhandeld. Voor de handel speelde mogelijk de geul een belangrijke rol. Indien deze bevaarbaar is geweest vormde deze een directe verbinding met de Gantel en daarmee het wijdere achterland van West-Nederland.

Alhoewel de noordelijke grens van deze kleine Romeinse nederzetting dus is aangetroffen en wordt gevormd door de geul, is onduidelijk hoever de vindplaats

nog doorloopt richting het oosten. In ieder geval lopen hier waarschijnlijk nog percelingsgreppels en is een deel van het erf van het oudste huis hier gelegen. Mogelijk zijn hier nog meer sporen te vinden uit de vroegste fase van de nederzetting. Dit deel werd grotendeels verlaten aan het einde van de tweede eeuw.

Monster, Boomaweg/Molenweg

Groenhuijzen, M., 2019. *Inventariserend veldonderzoek in de vorm van een verkennend booronderzoek voor het plangebied Monster-Boomaweg/Molenweg (gemeente Westland)*. Amsterdam: Zuidnederlandse Archeologische Notities 647.

Op 7 november 2018 heeft VUhs archeologie een verkennend booronderzoek uitgevoerd op enkele percelen aan de Boomaweg en Molenweg te Monster. Dit onderzoek is uitgevoerd in het kader van nieuwbouw van een glastuinbouwbedrijf. De verwachting op basis van het bureauonderzoek was dat de natuurlijke stratigrafie hier zou bestaan uit getijdenafzettingen van het Laagcomplex van Westland op Hollandveen. Eventueel zouden ook nog niet bekende strandwal- en duinafzettingen voor kunnen komen in de ondergrond, respectievelijk behorende tot de Laag van Rijswijk en de Laag van Voorburg. Voor eventuele duin- en strandafzettingen geldt een verwachting op het aantreffen van sporen en resten van bewoning uit de periode Neolithicum-IJzertijd. Voor het Hollandveen geldt een verwachting op het aantreffen van sporen en resten van bewoning uit de Midden-IJzertijd mits de top intact is en voor het Laagcomplex van Westland geldt een verwachting op het aantreffen van sporen en resten van bewoning uit de Romeinse tijd en Middeleeuwen, mogelijk op verschillende niveaus.⁴ Tijdens het booronderzoek bleek dat er voor een groot deel van het onderzoeksgebied inderdaad sprake was van een stratigrafie bestaande uit Hollandveen, afgedekt door relatief kleiige getijdenafzettingen van het Laagcomplex van Westland. Hierin zijn geen potentiële archeologische niveaus waargenomen. In een deel van het onderzoeksgebied bleek echter dat duin- en strandwalafzettingen direct onder de verstoorde/opgehoogde laag aanwezig waren (op 45-70 cm onder maaiveld). De duinafzettingen zijn te herkennen als kalkloos, lichtgrijs, matig fijn, zwak tot matig siltig zand. Vanaf 70-95 cm onder maaiveld wordt dit kalkhoudend en schelphoudend, typerend voor de overgang naar de strandwalafzettingen. Deze strandwal was tot nu toe niet bekend en staat niet gekarteerd op de geologische kaart van het Westland.⁵ Op de geologische kaart staat wel een geulinsnijding van de Laag van Walcheren gekarteerd, maar deze kon niet in het onderzoeksgebied worden aangetoond. Omdat de strandwal ook relatief hooggelegen is en niet bedekt is geraakt onder veen of (kleiige) getijdenafzettingen, zouden hier nog sporen en resten voor kunnen komen uit de periode Neolithicum-Middeleeuwen.⁶ Voor de hooggelegen delen van de strandwal is geadviseerd vervolgonderzoek uit te voeren in de vorm van

een proefsleuvenonderzoek. Dit onderzoek is uitgevoerd door VUHbs archeologie op 1 februari 2019. Hierbij zijn enkele archeologische sporen aangetroffen, waarvan de meest aansprekende lijken te behoren tot een vindplaats uit de IJzertijd-Romeinse tijd. Vanuit het proefsleuvenonderzoek is daarom, in goed overleg met het bevoegd gezag, meteen een doorstart gemaakt naar een opgraving rondom deze vindplaats. Het bleek hier te gaan om een cluster van kuilen en paalkuilen die de indruk geven tot een rurale nederzetting te behoren. Uit deze sporen is ook aardewerk en botmateriaal verkregen en zijn monsters genomen voor botanische analyse en 14C-datering. De analyse van dit materiaal is momenteel nog gaande. Nabij deze vindplaats is in het vlak van de duinafzettingen een smalle, ondiepe geulinsnijding aangetroffen met een vulling van lichtbruinigrijze, matig zandige klei met schelpfragmenten. Deze insnijding betreft een natuurlijke geul die zal zijn gevormd tijdens een van de transgressiefasen waaraan de omgeving van het onderzoeksgebied onderhevig is geweest. Er is echter geen vondstmateriaal aangetroffen op basis waarvan deze geul te dateren valt en het is vooralsnog dus ook niet duidelijk of deze geul een relatie heeft met de vindplaats.⁷

Enkele kuilen uit de IJzertijd, doorsneden door recente verstoringen.

Uit dit onderzoek blijkt dat de ondergrond van het Westland, hoewel vrij goed bekend, nog altijd verrassingen kan herbergen. In dit geval heeft de onverwachte aanwezigheid van een relatief hooggelegen strandwal geleid tot de ontdekking van een vindplaats uit de IJzertijd-Romeinse tijd. De nadere analyse van het materiaal moet nog uitwijzen of deze mogelijke rurale nederzetting nog nauwkeuriger te typeren en dateren valt (Mark Groenhuijzen, VUHbs).

Een doorsnede van de centrale kuil op de vorige foto, met daarin zichtbaar ook de recente verstoringen.

Monster, Havenstraat

Horszen, Jorrit van, 2019. *Middeleeuwse graven onder de Havenstraat in Monster, gemeente Westland; Een archeologische begeleiding in een leidingsleuf*. Delft: Delftse Archeologische Notitie 194.

Bij het leggen van een nieuwe leiding in de Havenstraat in Monster kon een zeer smalle strook van het kerkhof van de dorpskerk worden onderzocht. In de 30 m lange en 40 cm brede sleuf, vanaf het koor van de kerk zuidwaarts, werden acht gedeeltelijk (verstoorde) begravingen aangetroffen. Hoewel zeker ook graven verdwenen zullen zijn bij de aanleg van eerdere kabels, lijkt het er niet op dat het kerkhof helemaal vol lag met begravingen. De meeste begravingen hadden een oost-west oriëntatie. Een van de oost-west graven kon met 14C-onderzoek worden gedateerd tussen circa 1300 en 1400. Een graf met een afwijkende zuidwest-noordoost oriëntatie, min of meer gelijk aan de oriëntatie van het kerkgebouw, kon worden gedateerd tussen circa 1525 en 1675. Bij geen van de begravingen waren nog resten van grafkisten te zien.

Uit de verstoorde bovenlaag kwam ten slotte een Sint Jacobsschelp met twee geboorde gaten om hem op te kunnen hangen. Deze moet afkomstig zijn van het reeds verstoorde graf van een pelgrim naar Santiago de Compostela in de vijftiende of zestiende eeuw. (Jorrit van Horszen, Archeologie Delft)

Een gedeeltelijk skelet tussen de al aanwezige kabels in de leidingsleuf (foto Archeologie Delft).

Een Sint Jacobsschelp met geboorde gaten (foto Archeologie Delft).

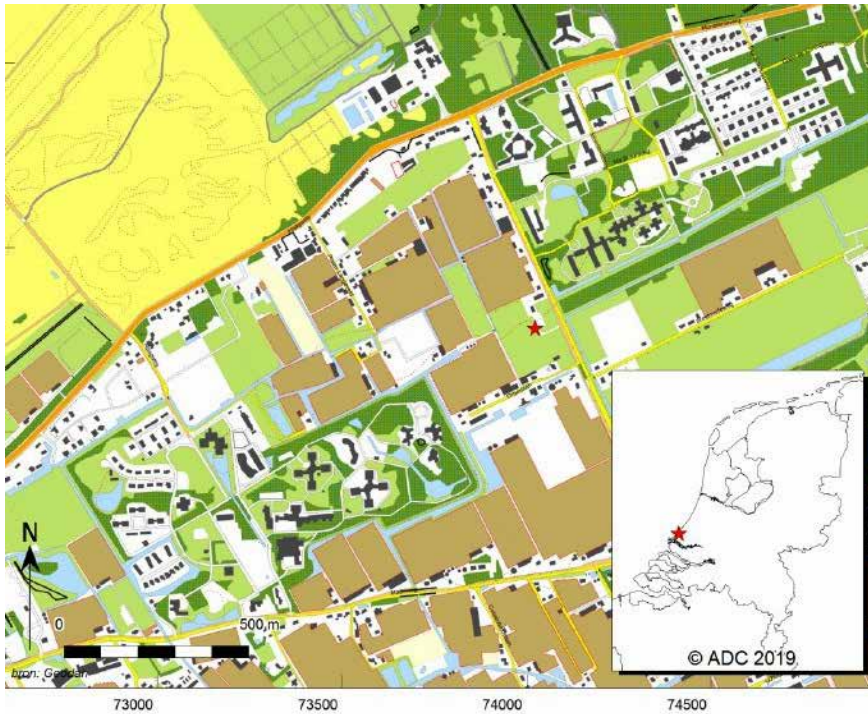
Monster, Westmade De Duinen zone B - Oorberlaan

Bentham, A. van, 2019. Westmade De Duinen zone B - Oorberlaan Monster (gemeente Westland). Een archeologische begeleiding. Amersfoort: ADC ArcheoProjecten Rapport 5001.

In opdracht van Ontwikkelingsbedrijf De Westlandse Zoom C.V. en onder directievoering van The Missing Link heeft ADC Archeo-

Projecten van 13 tot en met 15 mei 2019 een Opgraving Landbodems - variant Archeologische Begeleiding op de locatie Westmade de Duinen zone B aan de Oorberlaan te Monster uitgevoerd. De Archeologische Begeleiding behelste het toezicht houden op het uitgraven van sleuven voor een riolering.

Het onderzoek had als primair doel het documenteren en daarmee *ex situ* veiligstellen van eventuele archeologische resten.

Locatie van het onderzoeksgebied (zone B, rode ster).

Tijdens de archeologische begeleiding zijn geen archeologische sporen of vondsten aangetroffen. Het duinzand, waarop mogelijk bewoning zou hebben plaatsgevonden in de IJzertijd en de Romeinse tijd, is niet overal in de sleuf aangetroffen. Op veel plaatsen was de diepte van de ontgraving niet voldoende om het duinzand aan te snijden. Op deze locaties was de veenlaag ook veel dikker dan op die locaties waar het duinzand wel werd aangetroffen.

De top van het duinzand verloopt met flinke hoogteverschillen. Het hoogste punt ligt op een hoogte van -1,45 m NAP, terwijl het laagste (tijdens dit onderzoek waargenomen) punt op een hoogte van -1,84 m NAP ligt. Het lijkt erop dat er zich een relatief hoge zandrug in het midden van het onderzochte gebied bevindt. De overgang van de humeuze bovenlaag van het zand naar het veen is geleidelijk en laat geen erosie zien. Dit betekent dat de bodem in de top van het zand intact is en, zoals in het booronderzoek beschreven is, enige tijd aan het oppervlak heeft gelegen. Er zijn echter geen archeologische resten op dit niveau aangetroffen.

Het plangebied ligt op de archeologische beleidskaart van de gemeente Westland in verwachtingszone III. Hier geldt een middelhoge verwachting voor het aantreffen van resten uit de IJzertijd, Romeinse tijd, Middeleeuwen en Nieuwe tijd. Daarnaast kunnen in dit gebied tot nu toe nog onbekende duinafzettingen van

Ypenburg en Voorburg worden aangetroffen (met een hoge verwachting voor de aanwezigheid van archeologische resten vanaf de vroege prehistorie).

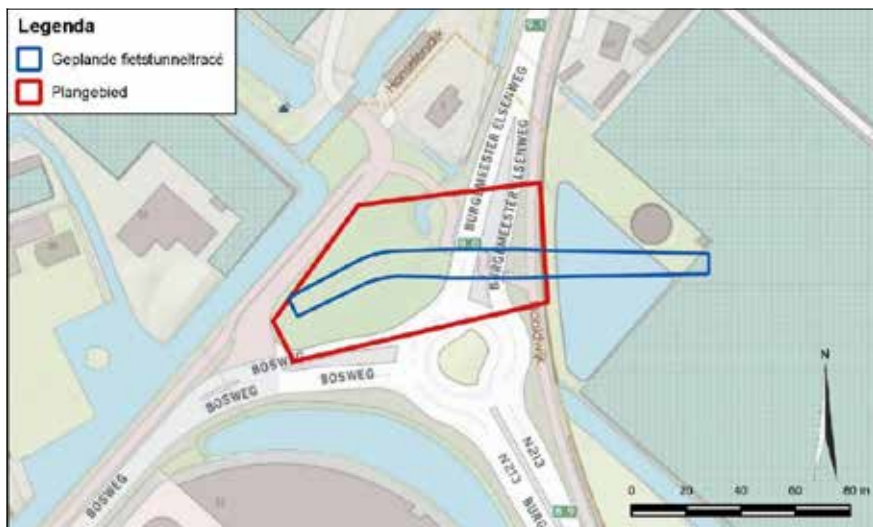
Ondanks het ontbreken van sporen en vondsten bij dit onderzoek, blijft de hoge verwachting voor het aantreffen van archeologische resten vanaf de vroege prehistorie deels gehandhaafd. Deze sporen kunnen aangetroffen worden op die locaties waar de top van het duinzand zich relatief ondiep onder het maaiveld bevindt. Dit is op de locaties waar de top van het zand zich op circa -1,45 m NAP bevindt. Dat is een diepte van circa 1 m – 1,20 m – maaiveld.

Bij grondverstorende werkzaamheden die dieper dan 0,80 m – maaiveld reiken (op een diepte van circa 1 m – 1,20 m – mv zouden zich archeologische resten kunnen bevinden + 20 cm marge) wordt geadviseerd daar archeologisch onderzoek uit te voeren. De vorm daarvan zal door de gemeente Westland vastgesteld moeten worden. Op de overige locaties wordt de kans op het aantreffen van sporen en vondsten in de top van het duinzand klein geacht (A. van Benthem, ADC ArcheoProjecten).

Naaldwijk, Burgemeester Elsenweg 4

Biggelaar, D.F.A.M. van den, 2019. *Archeologisch bureauonderzoek & Inventariserend Veldonderzoek, verkennende fase, Burgemeester Elsenweg 4, Naaldwijk, Gemeente Westland*. Noordwijk: IDDS Archeologie, rapport 2208.

In januari 2019 heeft IDDS Archeologie een archeologisch bureau- en booronderzoek uitgevoerd voor een nieuw aan te leggen fietstunnel onder de Burgemeester Elsenweg in Naaldwijk.

Ligging van het plangebied (rode contour) en geplande fietstunneltracé (blauwe contour).

Kruikiuskaart uit 1712 (Bron: TU Delft Library). Het plangebied is bij benadering aangegeven met de rode cirkel.

Uit de boringen blijkt dat op de onderzoekslocatie een getijdengeul aanwezig was. Deze geul maakte onderdeel uit van het Gantelsysteem, een zeer uitgebreid stelsel van kreken dat reikte van de kust bij Naaldwijk tot voorbij Delft. Dit krekensysteem was actief tussen ongeveer 1000 voor Chr. en 200 na Chr. Na het inactief worden van het Gantelsysteem in de Romeinse tijd vormden de verlande geulen aantrekkelijke locaties voor bewoning. Direct ten noorden van de onderzoekslocatie is in 1969 een Romeinse woonlaag met aardewerk aangetroffen, mogelijk ook in de afzettingen van het Gantelsysteem. Op dit niveau geldt daarom een hoge verwachting voor het aantreffen van archeologische resten. Op de geulafzettingen van het Gantelsysteem zijn in de boringen een veenlaag (waarschijnlijk de vroegmiddeleeuwse Woudlaag) en laatmiddeleeuwse overstromingsafzettingen (Laag van Poeldijk) aangetroffen. In deze lagen worden geen archeologische resten verwacht (S. Moerman, IDDS Archeologie).

Naaldwijk, Dijkweg 8

Romeinse resten nabij de RK-begraafplaats aan de Dijkweg 8 te Naaldwijk, gemeente Westland. Inventariserend Veldonderzoek door middel van proefsleuven. Amersfoort: VESTIGIA Archeologie & Cultuurhistorie, rapport V1740.

In het kader van nieuwbouwplannen is in opdracht van KuiperCompagnons door Vestigia Archeologie & Cultuurhistorie op 12 november 2018 een proefsleuvenonderzoek uitgevoerd op de locatie Dijkweg 8 te Naaldwijk.

Advies om het rode deel op te graven, met nadruk op het niveau uit de Romeinse tijd en de tuin-/erfstructuren uit de Nieuwe tijd op een hoger niveau. Bron: topografische onderlegger: Instituut Fysieke Veiligheid onder CC-BY licentie, 2018.

Als belangrijkste resultaat is op Gantelafzettingen een Romeins bewoningsniveau gevonden, bestaande uit enkele paalsporen en relevant vondstmateriaal. Op basis van het aardewerk dateert de vindplaats uit de eerste-tweede/begin derde eeuw na Chr. Op een hoger niveau zijn erf-/tuinstructuren aangetroffen in de vorm van onder andere een tweetal waterputten en enkele paalkuilen, waarschijnlijk behorende bij het negentiende- tot twintigste-eeuwse Parochiehuus. De archeologische sporen bevinden zich aan de oostelijke tot noordoostelijke zijde van het plangebied over een oppervlakte van circa 750 m². De westelijke kant is door recente sloopactiviteiten van de voormalige bebouwing nagenoeg volledig vergraven. Zowel de Romeinse resten als de resten uit de negentiende en begin twintigste eeuw worden op basis van hun bijdrage aan de lokale geschiedenis van respectievelijk de Romeinse tijd als ook de lokale geschiedenis van Naaldwijk als behoudenswaardig gewaardeerd. Daarop is in mei 2019 door Vestigia de opgraving uitgevoerd, waarvan de uitwerking nog gaande is. Daarbij is met name meer vondstmateriaal in combinatie met enkele sporen uit de Romeinse periode aangetroffen (drs. E. Eimermann, Vestigia).

Naaldwijk, Lange Broekweg

Peters, M., 2019. *Archeologisch onderzoek te Naaldwijk – Lange Broekweg, gemeente Westland. Dijkversterking Wateringen, deelgebied 7, Broekpolderlaan. Een archeologische begeleiding, protocol waterbodems*. Amersfoort: ADC ArcheoProjecten Rapport 4895.

In opdracht van Verboon Maasland BV heeft ADC ArcheoProjecten in januari en februari 2019 een archeologisch onderzoek uitgevoerd langs het Kanaal de Striip. Het onderzoek is uitgevoerd middels definitief opgraven in de vorm van een archeologische begeleiding (KNA protocol 4107: archeologische begeleiding Waterbodems). De aanleiding van het onderzoek zijn dijkversterkingswerkzaamheden, waarbij de huidige beschoeiing wordt vervangen. Deze werkzaamheden zijn uitgevoerd op twee locaties binnen het plangebied: in het noorden bij een gemaal en in het zuiden op een historisch erf. Uit het bureauonderzoek is gebleken dat het plangebied bestaat uit een dijk en hierdoor niet gekarteerd is. Het booronderzoek heeft uitgewezen dat de kreekafzettingen van de Gantel mogelijkheden voor bewoning boden vanaf de Late IJzertijd tot de Vroege Middeleeuwen. Dit niveau is echter niet bereikt tijdens de graafwerkzaamheden. In totaal zijn twee sleuven van circa 50 cm breed aangelegd achter de te vervangen beschoeiing. Tijdens de werkzaamheden zijn geen archeologisch relevante sporen of vondsten aangetroffen.

Locatie van het onderzoeksgebied op de topografische kaart.

Poeldijk, Haasjesheul

Blom, Jitske, 2019. *Archeologisch onderzoek Poeldijk Haasjesheul (gemeente Westland). Archeologische Begeleiding*. Rotterdam: SWECO ARCHEOLOGISCHE RAPPORTEN 2243.

Sweco Nederland B.V. (voorheen Grontmij N.V.) heeft een archeologische begeleiding uitgevoerd van het plangebied Haasjesheul in Poeldijk. Visser Smit Hanab was voornemens een nieuwe gasleiding en waterleiding bij de tunnel Haasjesheul in de Poeldijkseweg aan te leggen. Aanleiding hiervoor was de herinrichting van de Poeldijkseweg en de aanleg van een nieuw woonwijkje ten noorden van de Wenenetjessloot.

Locatie van het plangebied (Sweco Nederland BV).

De sporen en vondsten die tijdens het onderzoek zijn aangetroffen zijn afkomstig uit afzettingen van de Gantel. Deze getijderekree is actief geweest vanaf de IJzertijd. Met name in de Romeinse tijd is veel op de oeverafzettingen hiervan gewoond. Enkele sporen en looppniveaus kunnen op basis van de stratigrafische ligging worden gedateerd in de Romeinse tijd, andere liggen hoger in het profiel en dateren vermoedelijk van (ver) na de middeleeuwse overstromingen. Tijdens de begeleiding zijn greppels, ploegsporen, een oud maaiveld en paalkuilen uit de Romeinse tijd aangetroffen. De oriëntatie van

de greppels komt overeen met vindplaatsen in de nabijheid, waarmee nogmaals is aangetoond dat er in de regio sprake was van een grootschalig verkavelingssysteem. Het oudste vondstmateriaal dateert uit de IJzertijd. Dit is gevonden in een oud maaiveld dat op basis van de Romeinse vondsten, die er eveneens in zijn gedaan, en de bewoningsgeschiedenis van de regio wordt gedateerd in de Romeinse tijd. De beperkte hoeveelheid vondsten en het ontbreken van sporen en structuren die aan een nederzetting gerelateerd kunnen worden, leiden tot de conclusie dat ter plaatse van het plangebied sprake is van buitengebied van een nederzetting waar werd geakkerd en een greppelsysteem werd aangelegd. De scherven IJzertijdaardewerk kunnen op een vindplaats uit deze periode in de nabijheid duiden. Waar exact is niet bekend.

Poeldijk Verburghlaan 140

Bentham, A. van en M. van Dinter, 2019. *Verburghlaan 140, Poeldijk, Gemeente Westland. Een Inventariserend Veldonderzoek in de vorm van proefsleuven (waarderende fase)*. Amersfoort: ADC ArcheoProjecten Rapport 4974.

In opdracht van Ontwikkelingsbedrijf De Westlandse Zoom en onder directievoering van N. Witte van The Missing Link heeft ADC ArcheoProjecten een Inventariserend Veldonderzoek (IVO) in de vorm van proefsleuven uitgevoerd voor het plangebied Verburghlaan 140 te Poeldijk. In het plangebied zullen woningen worden gebouwd.

Vooronderzoek heeft aangetoond dat zich op deze locatie mogelijk resten in de vorm van een nederzetting- en/of grenszone uit de Romeinse tijd zouden kunnen bevinden.

Het Inventariserend Onderzoek Landbodems in de vorm van proefsleuven had tot doel de aard, omvang en kwaliteit (gaafheid en conservering) vast te stellen van de vindplaats(en) in het gebied om te komen tot een definitief oordeel over de behoudenswaardigheid ervan. Daarnaast moesten gegevens verkregen worden om hetzij verder archeologisch onderzoek mogelijk te maken, hetzij adequate maatregelen voor behoud en beheer te kunnen treffen. Daarnaast is het doel het aanvullen en toetsen van de gespecificeerde archeologische verwachting, zoals geformuleerd in het Programma van Eisen. Het ging om gebieds- of vindplaatsgericht onderzoek. Het proefsleuvenonderzoek heeft geen archeologische sporen of vondsten opgeleverd. De afwezigheid van een archeologische vindplaats hangt waarschijnlijk samen met het feit dat het gebied in een laaggelegen zone ligt. De aangetroffen vegetatiehorizont (de Woudlaag of laag van Van Liere) ligt hier op een diepte tussen -1,10 m NAP (oostzijde, werkput 1) en -1,60 m NAP (westzijde, werkput 3) en wordt verschillende keren onderbroken door nog lager gelegen prielen (een priel is een smalle kreek tussen zandbanken en is onderhevig aan eb en vloed). Tijdens het onderzoek net ten noorden van het huidige gebied werden alleen enkele greppels uit (waarschijnlijk) de Romeinse tijd aangetroffen. Het verder ontbreken van een vindplaats werd daar (buiten de recente verstoringen) ook toegeschreven aan de relatief lage ligging van de vegetatiehorizont waarop eventuele bewoning in de Romeinse tijd plaatsgevonden zou kunnen hebben. De diepte van de vegetatiehorizont lag daar tussen -0,80 en -1,00 m NAP, dus nog hoger dan in het huidige plangebied.

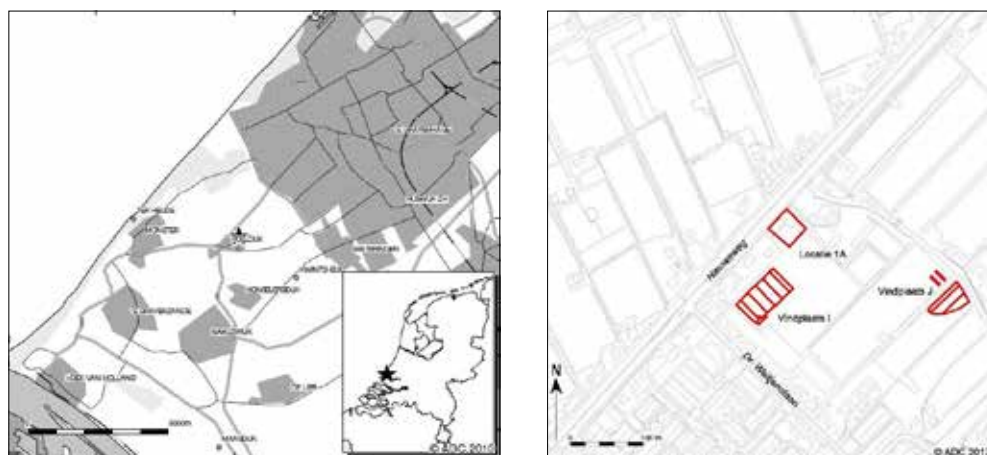
Locatie van het onderzoeksgebied (groene ster).

Het onderzoeksgebied is, vergeleken met de bij divers onderzoek in de nabijheid wel aangetoonde bewoningsresten, relatief veraf gelegen van de gekarteerde voormalige krekken. Het zijn met name deze relatief hooggelegen kreekkruggen en de voormalige oeverzones ervan die de meest aantrekkelijke locaties voor bewoning vormden. Vanwege het ontbreken van een vindplaats werd geadviseerd het gehele plangebied Verburghlaan 140 te Poeldijk vrij te geven (wat betreft archeologie) voor verdere civieltechnische werkzaamheden.

Poeldijk, De Krekken Fase 3. Opgraving Vindplaats I en J

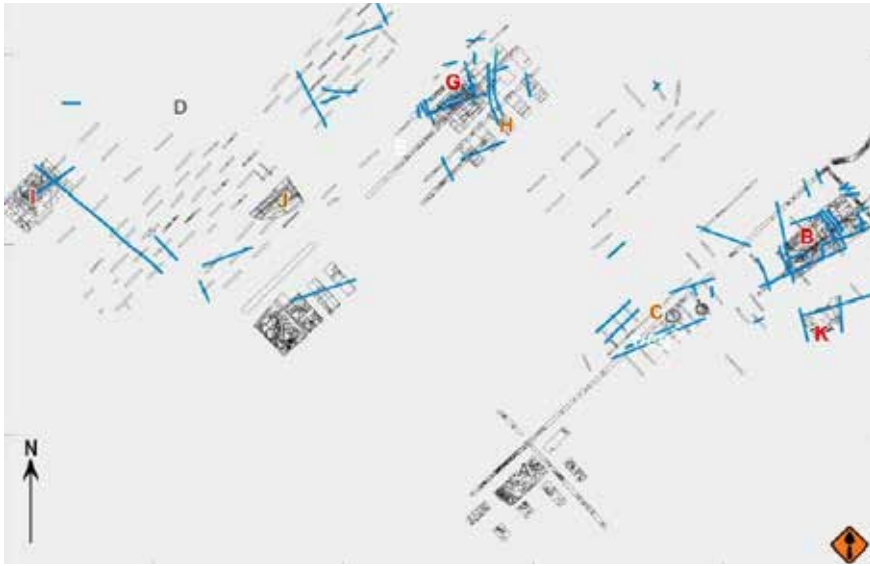
Vossen, I., 2019. *De Krekken Fase 3 te Poeldijk, gemeente Westland. Opgraving Vindplaats I en J*. Amersfoort: ADC Archeo-Projecten Rapport 5004.

In opdracht van Ontwikkelingsbedrijf De Westlandse Zoom en onder directievoering van The Missing Link heeft ADC ArcheoProjecten in 2016 een archeologische opgraving uitgevoerd voor het plangebied De Krekken, Fase 3. Dit archeologisch onderzoek valt binnen het project De Westlandse Zoom. In het plangebied zal een woonwijk worden gebouwd.

Locatie van het onderzoeksgebied.

Het begin 2016 door ADC ArcheoProjecten uitgevoerde proefsleuvenonderzoek heeft aangetoond dat zich binnen het plangebied drie behoudenswaardige vindplaatsen bevinden uit de Romeinse tijd: Vindplaats G/H, I en J. In dit rapport komen de resultaten van de opgraving van Vindplaats I en J aan bod; Vindplaats G/H is in een later stadium onderzocht. Verder is in oktober 2017 nog een klein archeologisch onderzoek uitgevoerd op 'Perceel 1A', circa 50 m ten noordoosten van Vindplaats I. De resultaten daarvan zijn in onderhavig rapport opgenomen.

Uitgevoerde onderzoeken met ligging vindplaatsen en Romeinse percelingsgreppels (blauw). Rood: nederzettingsterreinen Romeinse tijd; oranje: overige vindplaatsen Romeinse tijd; grijs: overige perioden.

Ter hoogte van de beide vindplaatsen zijn tussen 17 augustus en 7 september 2016 twaalf werkputten (zeven werkputten op Vindplaats I en vijf werkputten op Vindplaats J) aangelegd met een totale maaiveldoppervlakte van circa 5.500 m², waarvan 2790 m² vlak 1 op Vindplaats I en 1345 m² vlak 1 op Vindplaats J. Op vindplaats J is de vondstlaag in een tweede vlak onderzocht (circa 1110 m²). Op vindplaats I was het in een aantal gevallen eveneens noodzakelijk om een tweede vlak aan te leggen (circa 335 m²). Het onderzoek was gericht op het documenteren en veiligstellen van de binnen het plangebied De Kreeken gelegen resten van de beide vindplaatsen. De beide onderzochte vindplaatsen geven duidelijk blijk van (bewonings)activiteiten in de Romeinse tijd in het onderzoeksgebied. In beide gevallen hebben we echter geen onmiskenbare bewoningskern te pakken. Vindplaats J bestaat in feite alleen uit een vondstlaag in een depressie van een voormalige restgeul, een uitloper van een zijtak van de Gantel. De samenstelling van het vondstmateriaal kan als regulier nederzettingsafval worden getypeerd, waarmee we de verwachting kunnen uitspreken dat het materiaal ook afkomstig is van een (in de nabijheid gelegen) nederzetting, waarschijnlijk Vindplaats G of I.

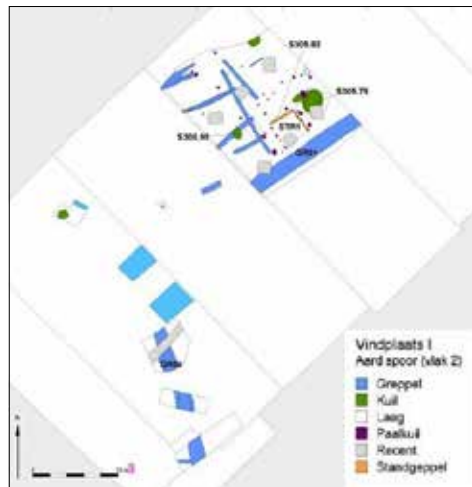
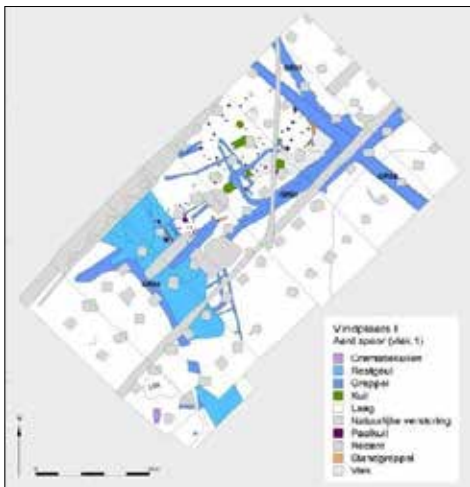
Vindplaats I bestaat uit een zone van circa 30 bij minimaal 20 m met bewoningssporen, maar ondanks de hoeveelheid sporen is er slechts één mogelijke structuur herkend: een bijgebouwtje.

Allesporenkaart Vindplaats J.

Hoewel de aanwezigheid van meer kleine bijgebouwen en spiekers niet kan worden uitgesloten, lijkt van een huisplattegrond geen sprake. De sporenzone wordt aan de zuidwestkant begrensd door een restgeul en aan de zuidoost- en noordoostzijde door verkavelingsgreppels. Aan de noordwestzijde, onder de bestaande tuinen en bebouwing, hebben de sporen wel verder doorgelopen (al is uiteraard niet bekend tot hoever). Het is dan ook te verwachten dat de daadwerkelijke bewoning daar heeft plaatsgevonden en dat de opgegraven sporenzone als een perifere zone daarvan moet worden beschouwd. Daarnaast heeft het onderzoek op Vindplaats I een kleine cluster graven blootgegeven: twee brandrestengraven en een mogelijk bustumgraf.⁸

Het is niet uitgesloten dat ten oosten en ten zuiden van het opgravingsterrein nog graven gelegen hebben, maar van een (groot) grafveld lijkt geen sprake. De graven liggen niet te midden maar op korte afstand van de nederzettingssporen, gescheiden door een smalle restgeul. Eén graf kan op basis van het aardewerk gedateerd worden in de periode 120-170 na Chr. De beide andere graven bevatten alleen inheems aardewerk en kunnen niet nader gedateerd worden dan Romeins, vanaf 50 na Chr.

Links: Overzicht van sporen Vindplaats I. Rechts: Allesporen Vindplaats I – vlak 2.

Profiel door restgeul (a), greppel GR04 (b) en mogelijke grafheuvel (c) met 'woudlaag' (d).

Zuidprofiel in werkput 300 door crematiekuil CR02.

Noten

- 1 De Boer, 2019. *Bureau voor Archeologie Rapport 487. Lierwatering, De Lier, gemeente Westland: een bureauonderzoek.*
- 2 Jongma, S., 2012. *Trade Park Westland, Mars.* Historisch Jaarboek Westland 2012, 139-141.
- 3 Soldaat die in het Romeinse leger zijn dienstplicht vervuld had en teruggekeerd was naar zijn geboortestreek.
- 4 Groenhuijzen, M.R., 2018. *Archeologisch bureauonderzoek voor het plangebied Monster-Boomaweg/Molenweg, gemeente Westland.* Amsterdam: Zuidnederlandse Archeologische Notities 625.
- 5 Vos, P.C., 2017. *Het ontstaan van Westland-Delfland, gebaseerd op paleolandschappelijk onderzoek en getijsysteemkennis. Toelichting op de regionale paleolandschappelijke kartering, uitgevoerd in het kader van het uitbrengen van de Atlas van het Westland.* Delft: Delftse Archeologische Rapporten 130.
- 6 Groenhuijzen, M.R., 2019. *Inventariserend veldonderzoek in de vorm van een verkennend booronderzoek voor het plangebied Monster-Boomaweg/Molenweg, gemeente Westland.* Amsterdam: Zuidnederlandse Archeologische Notities 647.
- 7 Beukelaar-van Gulik, T. In voorbereiding: *Monster-Boomaweg/Molenweg. Proefsleuven/DO.* Amsterdam: Zuidnederlandse Archeologische Notities 666.
- 8 Bij dit graftype werd er een kuil in de grond gegraven, waar bovenop een brandstapel werd opgericht, waarop de dode, eventueel met bijgiften, werd verbrand. Na enige tijd stortte de brandstapel vanzelf in de kuil en kon deze dichtgegooid worden.

Bibliografie

van het Westland over 2019

Deze bibliografie geeft een zo compleet mogelijk overzicht van de in 2019 verschenen historische publicaties over het Westland. Mochten er publicaties ontbreken in de hier vermelde lijst, dan zouden wij dat graag vernemen.

DE LIER

Dijk, Jan van | 'De jaarrondchrysanthe. Belangrijke pijler onder de Westlandse welvaart'. In: *Historisch Jaarboek Westland 32* (De Lier 2019) 43-64.

MAASDIJK

Ruijgrok, Annieck | 'Een familiebedrijf pur sang. De Beekenkamp Group'. In: *Historisch Jaarboek Westland 32* (De Lier 2019) 9-22.

MAASLAND

Ooststroom, Frits van | 'Een zomerhuis aan de Weverskade'. In: *Jaarboek 2019. Historische Vereniging Maasland* (Maasland 2019) 43-53.

Ridder, Tim de | 'Vond de slag bij Vlaardingen in Maasland plaats?' In: *Jaarboek 2019. Historische Vereniging Maasland* (Maasland 2019) 67- 73.

Schoneveld, Gert | 'Het verleden van de Maaslandse Dam'. In: *Jaarboek 2019. Historische Vereniging Maasland* (Maasland 2019) 55-61.

Verburg, Annemarie | 'Een openbare verkoop te Maasland in de 16e eeuw'. In: *Jaarboek 2019. Historische Vereniging Maasland* (Maasland 2019) 63-65.

MIDDEN-DELFLAND

Bult, Epko | 'De Harnaschpolder in de Middeleeuwen'. In: *Historisch Jaarboek Schipluiden 2018* (Vlaardingen 2019) 102-113.

Groenendaal, Henk | 'Verdwenen boerderijen in het buitengebied van Abtswoude'. In: *Historisch Jaarboek Schipluiden 2018* (Vlaardingen 2019) 30-51.

Jong, Peter de | 'Geschiedenis van de heerlijkheid Zouteveen. Correctie van/aanvulling op het gelijknamige artikel Jaarboek 2015'. In: *Historisch Jaarboek Schipluiden 2018* (Vlaardingen 2019) 94-95.

Moerman, Jacques | 'Algemene Armen van Zouteveen'. In: *Midden-Delfkrant juni 2019* (Vlaardingen 2019) 8-10.

Moerman, Jacques | 'De huizen van de postbode' door Antoon Derkzen van Angeren'. In: *Historisch Jaarboek Schipluiden 2018* (Vlaardingen 2019) 22-29.

Moerman, Jacques | 'De schans aan de Poldervaart tussen Delft en Overschie'. In: *Historisch Jaarboek Schipluiden 2018* (Vlaardingen 2019) 72-81.

Paassen-Looman, Ineke van | 'Aandacht voor ouderen in Den Hoorn en Schipluiden vanaf 1950'. In: *Historisch Jaarboek Schipluiden 2018* (Vlaardingen 2019) 8-21.

Verburg, Annemarie | 'Bewoners van boerderij Keizershof in de zestiende en zeventiende eeuw'. In: *Historisch Jaarboek Schipluiden 2018* (Vlaardingen 2019) 82-93.

Visser, Ed | 'De geschiedenis van de boerderijplaats Abtswoude 27a'. In: *Historisch Jaarboek Schipluiden 2018* (Vlaardingen 2019) 52-71.

Visser-Rotgans, Rina | 'Eerbetoon aan dominee Hambrouck. Een kunstwerk voor de Dorpskerk van Schipluiden'. In: *Historisch Jaarboek Schipluiden 2018* (Vlaardingen 2019) 96-101.

Winden, Aad van | 'Boerderij in de oorlog'. In: *Midden-Delfkrant 179* (Vlaardingen 2019) 22-23.

'S-GRAVENZANDE

Ooststroom, Frits van | 'Het inrijhek van de buitenplaats Dijkerwaal'. In: *Midden-Delfkrant 179* (Vlaardingen 2019) 10-12.

HONSELERSDIJK

Dahmeijer, Jan | 'Hortus Regius Honselaerdicensis of het is niet wat het lijkt!
In: *Westlands Streekhistorie 3* (De Lier 2019).

MONSTER

Kuiper, Jan | *Heijdse herinneringen* (De Bilt 2019).

Oosterveer, Ron | 'Lijnbanen in Monster en Ter Heijde'. In: *Historisch Jaarboek Westland 32* (De Lier 2019) 111-134.

NAALDWIJK

Knoppert, Arn. C. | *Wandeling door en om de Oude Kerk van Naaldwijk* (Naaldwijk 2019).

Lelieveld, Henk | 'Hermanus Johannes van Elswijk. Van dorpsjongen tot missiebisshop'.
In: *Historisch Jaarboek Westland 32* (De Lier 2019) 23-42.

Valstar, Leen | 'Leven en werken van tuinbouw pionier Fulps Vincentius Valstar (1879-1944)'.
In: *Historisch Jaarboek Westland 32* (De Lier 2019) 65-88.

POELDIJK

Dijk, Joop van | *Mijn jeugd voorbij. Het verhaal van mijn vader* (Amsterdam 2019).

Immerzeel, Ton | 'Expositie Westlandse bedevaarten'. In: *Poeldijks Nieuws 20* (Poeldijk 2019).

WATERINGEN

Batist, Chris | 'Broeders van de Westlandsche Processie naar Kevelaer 200 jaar'.
In: *Kwartaalbericht 81* (Wateringen 2019) 5-6.

Batist, Chris | 'De buitenplaats van Salomon Swerius en de Sweeruslaan'.
In: *Kwartaalbericht 82* (Wateringen 2019) 1-8.

Batist, Chris | 'Een oud schilderij op de zolder van boerderij Berestein'.
In: *Kwartaalbericht 82* (Wateringen 2019) 23-26.

Batist, Chris | 'Parochiegids uit 1950-1951'. In: *Kwartaalbericht 80* (Wateringen 2019) 67-74.

Batist, Chris | 'De veiling van Suydervelt, Hofboerderij en Swerius in 1832'

In: *Kwartaalbericht 80* (Wateringen 2019) 9-16.

WESTLAND

Archeologische Kroniek Zuid-Holland, 50e jaargang. De belangrijkste opgravingen en vondsten uit 2018. Erfgoedhuis Zuid-Holland (Leiden 2019).

Bie, Lokien de | *Een avond bij de vrouwenvereniging* (Eindhoven 2019).

Duijn, Jaap van | 'De bevolkingsontwikkeling van het Westland sinds de Middeleeuwen'

In: *Historisch Jaarboek Westland 32* (De Lier 2019) 89-110.

Feijst, L.M.B. van der (redactie) | *Op opgeworpen gronden. Van terpen, turfwinning en een bruinvis uit de Romeinse tijd.* Archeologisch onderzoek Trade Parc Westland Mars, zone 2, rapport 4885 (Amersfoort 2019).

Kassen in Nederland 1650-1950; studie over de geschiedenis, de ontwikkeling en het behoud van plantenkassen. Stichting in Arcadië (2019).

Leent, Rogier van | *Onderduiken met een gezin in de Tweede Wereldoorlog. Een herbeleefde reis van de familie Witteman-van Wetten langs 15 adressen in het Westland, Rijswijk en de Bollenstreek* (Leiderdorp 2018).

Mellink, Geert-Jan | *Van glazen stad tot Duitse vesting. Het Westland en de Atlantikwall 1941-1950* (Deventer 2018).

Veer, Roza van der | 'Landgoed Ockenburgh. Een 'klein paleis' in het groen'. In: *Zuid-Hollands Landschap 3* (Alblasserdam 2019).

In memoriam Wil van den Bos Czn

Verbindend en resultaatgericht voorzitter (1940–2019)

Foto: Ron Nieuwenhuizen

In zijn werkzame leven was hij gewend flinke hobbels te nemen, als wethouder in een levendige stad als Gouda en later als burgemeester in Wateringen waar hij volop in de aanval en verdediging moest om het Westland te sparen voor de ongebreidelde aanval van de grote stad Den Haag. Niets was hem te veel, hij was vasthoudend, een weinig behoudend en loyaal aan zijn verantwoordelijkheden. Zou dat ook een bestuurder voor het Genootschap Oud-Westland kunnen zijn? Hij volgde in februari 2004 Peter Smit op als voorzitter. Hij trof een vereniging aan die inmiddels het eerste boek Monumentaal Westland in voorbereiding had. Het boek bracht de nog aanwezige rijksmonumenten van het Westland in beeld. Daarmede werd tevens het oog gevestigd op wat er allemaal door de jaren heen was verdwenen.

Met veel luister werd in 2010 het 75-jarig jubileum gevierd. In het Historisch Jaarboek Westland van 2010 is het openingsartikel van zijn hand. Hij houdt daarin een warm pleidooi voor het behoud van het Westlandse culturele erfgoed. Hij geeft praktische handreikingen aan gemeentebestuurders hoe te komen van beleid naar uitvoering. Nadien zou hij bij diverse gelegenheden steeds weer wijzen op de verantwoordelijkheid van de desbetreffende bestuurders om te waken over het behoud van cultureel erfgoed. Onder zijn leiding zijn daarna nog drie bijzondere boeken verschenen, die geworden zijn

tot historisch belangrijke documenten. Dat zijn het kunstboek '*Schilders van het Westland*', '*Joods leven in het Westland*' en, kroon op het werk, '*Buitenplaatsen in het Westland*' dat, mede door Wils niet aflatende ijver en doorzettingsvermogen, een werkelijk prachtig boek is geworden. De inhoud en vormgeving zijn van zodanige kwaliteit dat het boek op 16 oktober 2019 met de Ithakaprijs is bekroond. De dag ervoor is hij overleden. Hoewel hij wist van de nominatie, is het spijtig dat hij de uitreiking niet mocht meemaken.

De laatste jaren kampte hij met een afnemende gezondheid. Aanvankelijk gaf hem dat nog geen hinder in het vervullen van zijn taken, doch allengs, zeker na het voltooien van zijn boek '*De Poortwachter van het Westland*', kwam de behoefte meer tijd te besteden aan zijn gezin en directe omgeving. Afgelopen februari 2019 heeft hij afscheid genomen als voorzitter van het Genootschap en werd hij benoemd tot erelid. Hij heeft de functie van voorzitter bekleed gedurende vijftien jaar. Een belangrijk deel van die periode mocht ik als secretaris naast hem het Genootschap dienen. Al snel bij mijn aantreden wees hij mij erop dat het Wil van den Bos Czn was, met de nadruk op Czoon. Zijn wortels vond hij van belang. Datzelfde had hij met zijn Westlandse afkomst. Hij wilde geweten zijn dat het Westland hem dierbaar was. Hij was een warm pleitbezorger van het Wateringse en Westlandse belang. Het voorzitterschap van het Genootschap heeft hij bestuurlijk bekwaam, procedureel nauwgezet, politiek deskundig en menselijk betrokken verricht. Onder zijn leiding is het Genootschap gegroeid in ledental en is het publicitair meer op de voorgrond getreden, onder andere door het instellen van de Oud-Westlandprijs. Een harde werker met humor en gezag, maar zonder lange tenen, die het Genootschap aan betekenis heeft doen winnen. Hij was een samenbindende voorzitter en maakte de vereniging tot wat het nu is. We zijn hem veel dank verschuldigd en eren hem door onze herinnering. Wij zullen hem missen als vriend en inspirator.

Leen M. Valstar, oud-secretaris van het Genootschap Oud-Westland

Jaarverslag van het Genootschap Oud-Westland over 2019

Op 12 februari 2019 vond tijdens de algemene ledenvergadering een ingrijpende bestuurswisseling plaats. Voorzitter Wil van den Bos Czn en secretaris Leen Valstar namen na respectievelijk vijftien en twaalf jaar afscheid van het bestuur. Dat we nog in hetzelfde jaar definitief afscheid van Wil moesten nemen, hadden we toen niet kunnen vermoeden. Leen Valstar schreef voor hem een *In Memoriam* dat in dit Jaarboek is opgenomen. Een bijzonder positief gebeuren was het winnen van de Ithakaprijs voor het in december 2018 door het Genootschap uitgegeven boek 'Buitenplaatsen in het Westland'. De prijs wordt toegekend aan een productie die onderzoek laat zien naar kastelen, historische buitenplaatsen en landgoederen en die dit cultuurgroen erfgoed breed en positief onder de aandacht heeft gebracht van een breed Nederlands publiek. De eerste druk van het boek was eind 2019 uitverkocht. Het bestuur heeft besloten tot herdruk over te gaan.

Lezingen

Dat de belangstelling voor historie groeiende is, kunnen we goed aflezen aan het stijgen van het aantal leden en vooral ook aan de oplopende aantallen bezoekers van de lezingen.

Dinsdag 12 februari 2019

In De Brug in 's-Gravenzande vond de jaarvergadering plaats. Na het officiële gedeelte was het woord aan dr. Adri, P. van Vliet, plaatsvervangend directeur bij het Nederlands Instituut voor Militaire Historie

Uitreiking Ithakaprijs 2019. V.l.n.r. Harry Groenewegen, bestuurslid Genootschap, Martin van den Broeke, hoofdauteur van het boek, en juryvoorzitter Paul Schnabel. Foto: Hans Hampsink, Stichting Adel in Nederland.

(NIMH) in Den Haag. Hij is specialist in de Nederlandse maritieme geschiedenis van de zestiende en zeventiende eeuw en kwam zo op het spoor van een van de weinige Nassaus die op zee actief waren. In de lezing met als titel 'Bastaard van niveau. Justinus van Nassau: (1559-1631)' vertelde Van Vliet het bijzondere verhaal van deze enige bastaardzoon van Willem van Oranje, die admiraal, diplomaat en gouverneur werd. De levensloop van deze buitenechtelijke, maar wel op het adellijk slot Dillenburg opgevoede zoon van Willem van Oranje en zijn maîtresse Eva Elinx was boeiend genoeg om er een boek aan te wijden.

Het leven van Justinus liep voor een groot deel parallel aan de hoogte- en dieptepunten uit de eerste helft van de Tachtigjarige Oorlog (1568-1648). Van Vliet wist zijn carrière bovendien regelmatig te verbinden met de geschiedenis van het Westland tijdens die periode. Hiervoor had hij ook gebruik gemaakt van materiaal uit het Historisch Archief Westland. "In 1589 vertrok een stoet vanuit Den Haag naar Monster voor de inhuldiging van Maurits als ambachtsheer van Monster", zo vertelde Van Vliet. Dat Willem van Oranje het ambacht Monster had verpand om de oorlog tegen de Spanjaarden te bekostigen, werd door Maurits teruggedraaid,

met financiële steun van de inwoners van Monster. Bij die gelegenheid werd een toneelstuk door de Monsterse schooljeugd opgevoerd en Justinus was een van de toeschouwers. De tekst van het door de schoolmeester geschreven stuk kan na meer dan vier eeuwen nog gelezen worden bij het Historisch Archief Westland. Van de triomf van de slag bij Nieuwpoort in 1600 werden de inwoners van Monster met klokgelui in kennis gesteld. Justinus had een goede band met zijn halfbroer Maurits en was volgens Westlandse bronnen in de periode 1590 tot 1607 geregeld met hem op tocht. Via Maurits werd hem na zijn succesvolle periode als admiraal in 1601 de post van gouverneur van de heerlijkheid Breda gegeven, een positie die hij bekleedde tot 1625. De herovering door Spanje dwong hem de sleutels af te geven en te vertrekken. Zijn laatste jaren bracht hij door in Leiden, waar hij ooit studeerde en waar hij werd bijgezet in een praalgraf in de Hooglandse kerk. Van deze interessante lezing waren 130 aanwezigen getuige.

Woensdag 10 april 2019

In de zaal Hemelsblauw in Honselersdijk hield drs. Ton Immerzeel een lezing over 'Westlandse buitenplaatsen'. Zo'n 180 geïnteresseerden wisten een plaats te bemachtigen in de zaal om het zeer deskundig gebrachte verhaal, gelardeerd met talloze dia's en foto's van inmiddels verdwenen buitenplaatsen, aan te horen. In de Gouden Eeuw was het Westland nog een open landschap, dat niet was volgebouwd met kassen. Vermogende stedelingen en leden van adel trokken zich in de zomer terug op het platteland. Met name Monster en 's-Gravenzande hadden door de ligging vlak achter de duinen veel buitenplaatsen waaronder Ouwendijk aan de Naaldwijkseweg, een huis waarvan de geschiedenis teruggaat tot de zestiende eeuw. "Een van de bekendste bewoners was James de Fremery, die getrouwd was met Virginie Herckenrath", zei Immerzeel. Het gebouw is in 1984 gesloopt en alleen de hekpalen herinneren er nog aan.

Voor de pauze passeerden ook Alsemgeest, Geerbron, Dijckerwael, Ockenburgh, Patijnenburg, Broekvliet, Baakwoning en Sion de revue. Na de pauze besteedde de spreker vooral aandacht aan paleis Honselaarsdijk, huis Endeldijk en Vreeburg. Immerzeel verbond zijn verhalen met diverse opgravingen die hij in het Westland heeft gedaan. Zo vond hij skeletten van Russische militairen in de voormalige ijskelder op het terrein van paleis Honselaarsdijk, bruggenhoofden bij de Hertenaan en een middeleeuwse kelder met kruisgewelf van Vreeburg. Op de vraag wat de invloed van de buitenplaatsen is geweest op de ontwikkeling van de tuinbouw kon niet heel gemakkelijk een antwoord worden geformuleerd. Duidelijk is wel dat er vooral na de ontmanteling van de buitenplaatsen veel kansen kwamen voor tuinbouw. De gebieden werden opgedeeld in kleine percelen en bovendien boden de goede vaarwegen richting de steden, die ten dienste van de buitenplaatsen waren gegraven, nieuwe mogelijkheden.

Dinsdag 8 oktober

De lezing van drs. Jacques Moerman over de 'Kaart van Kruikius' in zaal De Hoornbloem in Den Hoorn trok het recordaantal van 230 bezoekers. Nicolaus Samuelis Cruquius/Kruikius (Kruik) maakte samen met zijn broer Jacob een zeer gedetailleerde kaart van het hoogheemraadschap Delfland. Onlangs is de kaart weer teruggeplaatst in het kantoor van het hoogheemraadschap en in het gemeentehuis van Westland hangt een kopie. De originele kaart bestaat uit 25 bladen. Moerman bracht een complete atlas met die 25 kaarten mee om te laten bewonderen. Heel precies hebben Nicolaas en Jacob Kruikius Delfland opgemeten en in kaart gebracht. Ze startten hiermee in 1701 en voltooiden het meetwerk op 22 september van 1706. Moerman liet ons een voorbeeld zien van de meetkettingen die ze gebruikten. Als ijkpunt werd de Nieuwe Kerk in Delft gebruikt. Na het opmeten moesten de meetgegevens door plaatsnijders gegraveerd worden. Dit gebeurde in het huis van Kruikius of dat van zijn vader. Van 1708 tot 1712 werd dit werk gedaan en pas toen kon de kaart gepubliceerd worden. De spreker liet zien hoe belangrijk de kaarten ook nu nog zijn voor regionaal onderzoek. Regelmatig raadpleegt hij zelf de kaart om onderzoek te doen. Aan de hand van dia's liet hij ons op de kaart kleine afbeeldingen van windassen zien waarmee schepen met behulp van een overtoom over de dijk vanuit een lagergelegen polder in het boezemwater werden gehesen. Sporen in het land, zoals een kleine bocht in een weg, vindt hij terug op de kaart en tegelijk wordt dan de reden van zo'n bochtje duidelijk. Er blijkt dan bijvoorbeeld een boerderijtje te hebben gestaan. Moerman bereikt soms ook via overleg met gemeenten dat cultuurgoed nog enigszins behouden blijft. Bij de nieuwbouw in Sion is de hoofdas van de voormalige buitenplaats behouden gebleven. "Dat gebeurde op ons verzoek", zei Moerman. Aan het eind van de lezing was duidelijk dat Kruikius niet voor niets vrijgezel was gebleven. Hij was een gedreven wetenschapper, geïnteresseerd in de werking van het menselijk lichaam, deed waterbouwkundige metingen en temperatuurmetingen die nu nog van belang blijken en was een expert in het landmeten. Kortom, hij was een druk baasje en een perfectionist die daardoor niet aan een huwelijk en gezin toekwam.

Woensdag 11 december

De laatste lezing van het kalenderjaar betrof die met de titel 'Cananefaten in het Westland'. Dr. Jasper de Bruin sprak in zaal De Rank in De Lier voor een publiek van 185 leden van het Genootschap en donateurs en vrijwilligers van het Westlands Museum over het onderwerp waarop hij in 2017 gepromoveerd is. De Engelstalige versie van zijn dissertatie, die onlangs is verschenen kan nu de hele wereld over en zo kan het Westland overall als belangrijke vindplaats bekend worden.

Jasper de Bruin is universitair docent Romeinse archeologie aan de Faculteit der Archeologie van de Universiteit Leiden en daarnaast Conservator collectie Neder-

land in de Romeinse tijd bij het Rijksmuseum van Oudheden in Leiden. Al vanaf zijn jeugd is hij geïnteresseerd in archeologie en doet hij aan veldwerk. Dat hij van zijn hobby zijn beroep heeft kunnen maken, doet hem veel plezier. Met groot enthousiasme heeft hij de aanwezigen verteld over de bevolkingsgroep die van de Romeinen de naam Cananefaten heeft gekregen. Dat er meerdere versies van de naam in omloop zijn, heeft te maken met Romeinse teksten en archeologische vondsten, maar sinds het vinden van de inscriptie 'Cananefates' op een steenfragment in Wateringseveld wordt deze naam gebruikt. Het Westland is een streek waar opvallend veel is gevonden wat wijst op bewoning door Cananefaten. Dat in Naaldwijk de straten van een nieuwe wijk Romeinse namen hebben gekregen, hebben we te danken aan de samenwerking tussen de gemeente en Jasper de Bruin. Gedurende de eerste eeuw na Christus was er sprake van een homogene cultuur bij de Cananefaten. Ondanks Romeinse aanwezigheid veranderde er weinig aan de huizenbouw (woonstalhuizen) en de aardewerktraditie in de Cananefaatse nederzettingen. De eigen identiteit werd behouden ondanks dat leden van de groep wel in Romeinse dienst traden, zoals blijkt uit de gevonden militaire diploma's. Pas na het jaar 150 traden grote en ook opvallend snelle veranderingen op. In die tijd werd Voorburg een stad en werd een weg aangelegd naar het westen. Ook werd door verkaveling het landschap ontgonnen. Vanaf die tijd werden huizen volgens Romeinse architectuur gebouwd met stenen muren, vensterglas, dakpannen en soms zelfs een hypocaustum (verwarming). Ook werd ander, luxer aardewerk gebruikt en ging men de doden begraven naar Romeins voorbeeld. In de derde eeuw was er sprake van een bloeitijd. In die tijd was de invloed van Rome sterk toegenomen. Getuigen hiervan zijn vondsten als gedraaid aardewerk, munten en andere geïmporteerde goederen. Vondsten van metalen producten uit Britannia wijzen volgens De Bruin op toenemende handelscontacten in deze periode. Het lijkt erop dat de Cananefaten rond het jaar 250 verregaand geïntegreerd waren in de Romeinse samenleving. "Ze bleven daarbij toch een eigen groep maar met een Romeins jasje", meent Jasper de Bruin.

Excursie

Als logisch gevolg op de uitgave van het boek 'Buitenplaatsen in het Westland' werd voor de excursie gekozen voor een bezoek aan de buitenplaats Ockenburgh. Dat dit een goede keus was, bleek al direct uit het grote aantal aanmeldingen. Dat was zo groot dat een tweede datum moest worden gevonden om alle 75 liefhebbers een kans te geven deel te nemen. Op 9 mei en 17 juni vonden de bezoeken plaats. Na een vriendelijke ontvangst met koffie/thee en gebak werden we uitgenodigd naar boven te gaan voor een lezing. Petra Brekelmans hield een boeiend verhaal over de historie van de buitenplaats en vertelde hoe een toch wel heel bijzonder buurtinitiatief ertoe zal leiden dat Ockenburgh blijft behouden

voor de toekomst. De werkzaamheden van de Stichting en de inzet van heel veel vrijwilligers hebben intussen al veel moois tot stand gebracht. Na de lezing kregen we een rondleiding door het huis. Hier zagen we dat er binnen nog veel moet gebeuren om de buitenplaats echt in gebruik te kunnen nemen. Intussen is de aan-nemer gestart met de werkzaamheden, geholpen door vrijwilligers die zo de kosten kunnen drukken. Petra leidde ons vervolgens buiten rond om te laten zien hoe de oorspronkelijke opzet van de buitenplaats was en wat nog kon worden verbeterd om het beleefbaar te kunnen maken. We waren vol bewondering voor wat al is bereikt en zien uit naar het eindresultaat.

Bedrijfsbezoek

Ook voor het bedrijfsbezoek was grote belangstelling. En ook hiervoor zijn twee data gevonden, 27 september en 9 oktober, om de 76 enthousiaste leden een interessante middag te bezorgen. Koos Zuidgeest heeft ons gastvrij onthaald op zijn bedrijf Zuidkoop en ons in een bevlogen verhaal de geschiedenis en plannen van het bedrijf duidelijk gemaakt. In het Jaarboek van 2021 zal hij een artikel verzorgen, zodat ook leden die niet bij het bezoek waren de geschiedenis tot zich kunnen nemen. Na de lezing kregen we een rondleiding door het pand en daar bleek wat er allemaal komt kijken voor het maken van stands over de hele wereld. Boeiend en indrukwekkend!

Bestuursvergaderingen

Het bestuur heeft zeven maal vergaderd: op 15 januari, 4 maart, 14 mei, 26 juni, 4 september, 12 november en 3 december. De bestuurssamenstelling is vanaf 12 februari gewijzigd. Op die datum namen voorzitter Wil van den Bos Czn. en secretaris Leen Valstar afscheid van het bestuur. Zij werden door de vergadering tot ereleden benoemd vanwege hun grote verdiensten voor het Genootschap. Dhr. Jan Maat werd benoemd tot voorzitter en mevr. Liduin Badoux-Grootscholten heeft de taak van secretaris op zich genomen. De verdere samenstelling van het bestuur bleef ongewijzigd.

A. Moor, penningmeester

H.I.M. Groenewegen, redactie jaarboek

F. de Klerk, communicatie en pr, info@oudwestland.nl

A. Vermeer, ledenadministratie

Historisch Jaarboek Westland en redactie

De redactie bestaat uit Gerda Gunneweg-van Zeijl, Harry Groenewegen, Gustaaf van Gaalen en Leo van den Ende als voorzitter. Het Historisch Jaarboek Westland 2019 is op zaterdag 7 september gepresenteerd. De feestelijke bijeenkomst vond plaats in de aula van de middelbare school ISW-Hoogeland in Naaldwijk.

Terugtrevend voorzitter Wil van den Bos Czn en terugtrevend secretaris Leen M. Valstar na hun benoeming tot erelid. Foto: Frank de Klerk.

Na het woord van welkom van voorzitter Jan Maat gaf Leo van den Ende een in-kijkje in het proces van samenstellen en de inhoud van het nieuwe jaarboek. Een van de auteurs, dhr. Leen Valstar, kreeg de gelegenheid te vertellen hoe hij ertoe gekomen was het leven van zijn grootvader te onderzoeken en beschrijven. Dat Fulps Valstar vooral en bijna uitsluitend bekend is geworden door zijn geweldige dood bevredigde zijn kleinzoon niet. Hij ging op zoek in diverse archieven om juist over het leven van zijn grootvader informatie te vinden. Dit leidde inderdaad tot een boeiend verhaal. Leo van den Ende reikte vervolgens het eerste exemplaar van het 32ste jaarboek uit aan wethouder Karin Zwinkels. Zelf afkomstig uit de tuinbouw had ze interessante artikelen over de sector in het jaarboek gelezen. Zij vond de keuze van een schoolgebouw voor de presentatie een heel goede. Het is een plaats waar men kan leren denken. 'Leer van het verleden, leef in het heden en kijk naar de toekomst' was de quote waarmee zij haar dankwoordje beëindigde. Zo'n 120 leden en belangstellenden waren aanwezig en konden na afloop van het officiële gedeelte napraten onder het genot van een drankje en direct hun Historisch Jaarboek Westland 2019 afhalen.

Ledenbestand

Op 31 december 2019 bedroeg het aantal leden 587, waaronder twee ereleden. Het ledental is toegenomen met 18 personen ten opzichte van dat van 2018. 35 personen meldden zich als nieuw lid aan en er waren 9 opzeggingen. Daarnaast moesten we door overlijden helaas afscheid nemen van acht trouwe leden:

Erelid Wil van den Bos Czn, Wateringen

De heer J.C. van Paassen, Naaldwijk

De heer J. van Staalduinen, Den Hoorn

Mevrouw A.F. Koppert-van den Berg, Naaldwijk

De heer A.J.L.M. van Leeuwen, 's-Gravenhage

De heer M.G.W. van Dalen, Naaldwijk

De heer A.W. Valstar, Nieuw-Beijerland

De heer P.P. van Antwerpen, Monster

Liduin Badoux-Grootscholten
secretaris

Auteurs

Historisch Jaarboek 2020

W. (Wil) Bol MA
(1945)

Is geboren op een scheepsmakerij aan de Naaldwijkse kant van de Gantel en sinds 1947 woonachtig in Poeldijk. Hij behaalde zijn onderwijsakten voor het basisonderwijs aan de Kweekschool Thomas More te Rotterdam en vervolgens zijn bevoegdheden wis-, natuur- en scheikunde. Hij was in totaal 42 jaar leraar, achtereenvolgens te Den Haag en Wateringen (basisonderwijs), Naaldwijk en Poeldijk (voortgezet onderwijs). Na zijn pensionering studeerde hij archeologie aan de Universiteit Leiden, welke studie hij afsloot met zijn doctoraal in 2016. Hij is penningmeester van de AWN afdeling Den Haag e.o. en redacteur van het archeologisch tijdschrift Kwadrant.

J. (Jan) Dahmeijer
(1944)

Is geboren in Delft, woont sinds 1969 in 's-Gravenzande en was daar lange tijd werkzaam als gemeenteamtenaar. Is meer dan veertig jaar actief lid van de Historische Werkgroep Oud 's-Gravenzande, nu de Vereniging Oud 's-Gravenzande. Verder is hij actief als vrijwilliger bij het Westlands Museum, onder andere als redactielid van het blad Westlands Streekhistorie. Ook is hij vrijwilliger bij het Historisch Archief Westland. Hij heeft diverse boeken en artikelen met name over de geschiedenis van 's-Gravenzande geschreven en heeft lezingen gegeven over plaatselijke en regionale onderwerpen.

Dr. J.J. (Jaap) van Duijn
(1943)

Is geboren in Naaldwijk, studeerde economie in Rotterdam en was hoogleraar aan de Interfaculteit Bedrijfskunde (Delft), de Universiteit van Amsterdam en de Erasmus Universiteit Rotterdam. Vanaf 1983 lid van de Raad van Bestuur van de Robeco Groep in Rotterdam.

Na zijn pensionering in 2005 actief als bestuurder en toezichthouder. Hij is auteur van een elftal boeken over economie en schrijft sinds 2005 wekelijks een column over economie en beleggen voor De Financiële Telegraaf.

**Drs. L.J.M. (Leo)
van den Ende (1949)**

Woont in Monster. Hij studeerde algemene economie in Rotterdam. Tot zijn pensionering was hij werkzaam bij het directoraat-generaal voor fiscale zaken van het ministerie van Financiën, eerst als beleidsmedewerker en later als afdelingshoofd en plaatsvervangend directeur. Op het terrein van de streekgeschiedenis is hij onder meer actief als voorzitter van de Historische Vereniging Monster – Ter Heijde en voorzitter van de publicatiecommissie van het Historisch Jaarboek van het Genootschap Oud-Westland.

**Ir. C.A.M. (Kees)
Groenewegen (1936)**

Is geboren en getogen in een tuindersgezin aan het Galgepad op de grens van 's-Gravenzande en Naaldwijk. Na zijn studie Tuinbouwplantenteelt aan de Landbouw-Hogeschool in Wageningen heeft hij diverse functies bekleed in onderzoek, voorlichting en onderwijs van het Ministerie van Landbouw. In die hoedanigheden was hij onder andere onderzoeker bij het LEI, directeur van de Middelbare Tuinbouwschool in De Lier en hoofd van de landelijke voorlichting bloemisterij en later boomkwekerij. Van jongs af aan heeft hij een fascinatie voor WO II.

**Drs. F.J.H.M. (Frank)
de Klerk (1955)**

Woont in Kwintsheul. Hij studeerde geschiedenis aan de Katholieke Universiteit Nijmegen, kandidaats kerkgeschiedenis. In 1983 is hij afgestudeerd in de Oude geschiedenis. Hij werkte bij dagblad Het Binnenhof in Den Haag en schrijft als freelance journalist voor diverse bladen. Hij is lid van het bestuur van het Genootschap Oud-Westland.

**P. (Peter) de Krom
(1981)**

Is opgegroeid in Hoek van Holland, woonachtig in Rotterdam en afgestudeerd als documentair fotograaf aan de kunstacademie Sint Joost in Breda. In 1996 werd hij vrijwilliger bij het eerste Atlantikwall Museum van Nederland en bleef daar actief tot 2012. Door het

schrijven van zijn afstudeerscriptie over propaganda-fotografie van de Atlantikwall veranderde zijn blik op de hedendaagse betekenis van deze verdedigingslinie. Met een verruimd blikveld richtte hij in 2013 Stichting Stelling 33 op, met als doel de Atlantikwall in een ander hedendaags perspectief te plaatsen.

**Drs. J. (Jeroen) Rijpsma
(1973)**

Groeide op in de duinen van Voorne en speelde als kind in verlaten bunkers. De Duitse kustverdedigingslinie fascineerde hem en werd onderwerp van zijn doctoraal-examen Planologie. Na een loopbaan bij het ministerie van Defensie werkt hij nu als zelfstandig onderzoeker en adviseur op het gebied van militaire historie en erfgoed. Hij publiceert regelmatig en werkte mee aan de gids 'Fietsen langs oorlogserfgoed', het stripboek 'Atlantikwall' en het boek 'Verstoven Verleden' over archeologische bodemvondsten uit de Tweede Wereldoorlog.

**L.M. (Leen) Valstar
(1945)**

Is geboren in Naaldwijk en studeerde Weg- en Waterbouwkunde aan de HTS te Rotterdam. Hij was districts-hoofd bij het Duinwaterbedrijf van Zuid-Holland en heeft diverse bestuurlijke functies in het onderwijs vervuld. Leen Valstar was secretaris van het Genootschap Oud-Westland van 2007-2019. Het genealogisch onderzoek van de familie Valstar, gedaan door V. Ph. Valstar, is door hem bewerkt en uitgegeven als boek met de titel 'Een oud tuindersgeslacht, 'n tak van de familie Valstar'.

Het Historisch Jaarboek Westland is een uitgave van het Genootschap Oud-Westland.

Realisatie geschiedt door de publicatiecommissie, bestaande uit Leo van den Ende, Gustaaf van Gaalen, Harry Groenewegen en Gerda Gunneweg.

Afbeelding omslag

Binnenkomst van de Canadezen op de Woudseweg vanuit Delft, 8 mei 1945. Collectie Historische Werkgroep Oud De Lier.

Grafische vormgeving

Jill Oosterhuis

Drukwerk

Drukkerij Riezebos BV, De Lier

ISBN/EAN 978-90-822726-7-3

75 JAAR VRJHEID

